

БГУ жарчысы Вестник БГУ

№ 1(47)
2019

К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГУМАНИТАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА

ISBN 9967-410-59-0

Башкы редактор

А.И. МУСАЕВ

филология илимдеринин доктору, профессор

Башкы редактордун орун басары

Г.М. МУРЗАХМЕДОВА

филология илимдеринин доктору, профессор

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

АКМАТАЛИЕВ А.А. - филология илимдеринин доктору, академик

БАЙГАЗИЕВ С.Б. - филология илимдеринин доктору, профессор

ИСАЕВ К.И. - философия илимдеринин доктору, профессор

КАНИМЕТОВ Ж.К. - педагогика илимдеринин доктору, профессор

ТЫНАЛИЕВА Б. - медицина илимдеринин доктору, профессор

САДЫКОВ А.С. - филология илимдеринин доктору, профессор

ИЛИМИЙ-РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯНЫН МҮЧӨЛӨРҮ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - тарых илимдеринин кандидаты

АКМАТОВ Б.М. - педагогика илимдеринин доктору

АСАНОВА А.А. - филология илимдеринин кандидаты

ЕЛЕБЕСОВА С.А. - педагогика илимдеринин кандидаты

ИСКЕНДЕРОВА С.И. - филология илимдеринин доктору, профессор

ИСМАЙЛОВА Э.И. - философия илимдеринин доктору, профессор

ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор

КОЗУЕВ Д.И. - филология илимдеринин кандидаты

МАШРАПОВ Т.Т. - тарых илимдеринин кандидаты

ОРОЗАЛИЕВ Э.С. - философия илимдеринин доктору, профессор

САВИН В.Е. - экономика илимдеринин доктору, профессор

СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - саясий илимдеринин кандидаты

ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - география илимдеринин кандидаты

Илимий журнал
2003-жылы негизделген
**Жылына 4 жолу
жарык көрөт**

Журнал КРнын Адилет
министрлигинен 2001-жылы 2-мартта
каттоодон өткөн.
Каттоо күбөлүгү № 504

Журнал
2017-жылдан
РИНЦтин
түзүмүнө кирди

© К.Карасаев
атындагы Бишкек
гуманитардык
университети

Вестник БГУ БГУ жарчысы

№ 1(47)
2019

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГУМАНИТАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА
К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

ISBN 9967-410-59-0

Главный редактор
А.И. МУСАЕВ

доктор филологических наук, профессор

Заместитель главного редактора
Г.М. МУРЗАХМЕДОВА

доктор филологических наук, профессор

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

АКМАТАЛИЕВ А.А. - доктор филологических наук, академик
БАЙГАЗИЕВ С.Б. - доктор филологических наук, профессор
ИСАЕВ К.И. - доктор философских наук, профессор
КАНИМЕТОВ Ж.К. - доктор педагогических наук, профессор
ТЫНАЛИЕВА Б. - доктор медицинских наук, профессор
САДЫКОВ А.С. - доктор филологических наук, профессор

ЧЛЕНЫ НАУЧНО-РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - кандидат исторических наук
АКМАТОВ Б. - доктор педагогических наук
АСАНОВА А.А. - кандидат филологических наук
ЕЛЕБЕСОВА С.А. - кандидат педагогических наук
ИСКЕНДЕРОВА С.И. - доктор филологических наук, профессор
ИСМАИЛОВА Э.И. - доктор философских наук, профессор
ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор
КОЗУЕВ Д.И. - кандидат филологических наук
МАШРАПОВ Т.Т. - кандидат исторических наук
ОРОЗАЛИЕВ Э.С. - доктор философских наук, профессор
САВИН В.Е. - доктор экономических наук, профессор
СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - кандидат политических наук
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - кандидат географических наук

Научный журнал основан
в 2003 г.
**Выходит четыре
раза в год**

Журнал зарегистрирован
в Министерстве Юстиции КР
2 марта 2001 г.
Свидетельство о регистрации № 504

Журнал входит
систему РИНЦ
с 2017 г.

© Бишкекский
гуманитарный
университет
им. К.Карасаева

УДК:811.512.154.

Дунканаев А.Т., ф.и.д.
Молдакунова А.А.,

Ысык-Көл мамлекеттик университети

КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫ ЖАНА АНЫН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

ОТДЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ КЫРГЫЗСКОГО ПРАВОПИСАНИЯ

KYRGYZ SPELLING AND SOME OF HIS QUESTIONS

Аннотация: Макалада адабий тилдеги орфографиянын орду, маанилүүлүгү жөнүндө сөз болот. Кыргыз орфографиясынын эрежелеринин айрым калпыстыктары тууралуу жекече көз караштар билдирилет. Орфография конкреттүү бир адабий тилдеги сөздөрдүн туура жазуу эрежелеринин системасы болуп саналат. Кыргыз элинин улуттук тили жазууга ээ боло баштагандан тарта орфографиянын маселелери колго алынып, илимий негизде такталып, жөнгө салынып келүүдө. Ар түрдүү диалектиде сүйлөгөн адамдардын бардыгына бирдей түшүнүктүү болгон адабий тил мүмкүнчүлүктөрүнүн түзүлүшү, уюшулушу, камсыздалышы түздөн-түз орфографияга да тиешелүү. Ошондуктан анын коомдук функциясы зор.

Түйүндүү сөздөр: Орфография, орфографиялык сөздүк, адабий тил, адабий норма, эреже, тыбыш, тамга, сабаттуулук.

Аннотация: В данной статье рассматривается место и значение орфографии в кыргызском литературном языке. Приводятся различные взгляды некоторых погрешностей правил кыргызской орфографии. Орфография является системой правописания слов одного конкретного литературного языка. С приобретением письменности орфография кыргызского национального языка начала изучаться, идет научное уточнение. Создание, организация и обеспечение возможности всеми, говорящими на разных диалектах, понятного литературного языка имеет прямое отношение к орфографии. Поэтому у орфографии огромная общественная функция.

Ключевые слова: орфографический словарь, литературной язык, литературная норма, правило, звук, буква, грамотность.

Annotation: This article discusses the place and meaning of spelling in a literary language. Various views of some errors of the Kyrgyz spelling rules are given. Spelling is a spelling system of words of one specific literary language. The spelling of the Kyrgyz national language began to be studied; scientific clarification is underway with the acquisition of writing. Creating, organizing and ensuring the possibility of all, speaking different dialects, clear literary language is directly related to spelling. There fore, the spelling social function is huge.

Keywords: Spelling dictionary, literary language, literary norm, rule, sound, letter, literacy.

Азыркы мезгил илимий-техникалык прогресстин гүлдөп өнүгүү учурун баштан кечириүүдө. Өнүгүүнүн табияты, көрүнүшү, байланышы, көрсөткүчтөрү жазуу менен тыгыз байланышта болот, ал аркылуу тейленет, ишке ашырылат. Ошол эле учурда өнүгүүнүн талаптарына ылайык, анын так жана таасын, түшүнүктүү жана жеткиликтүү болушу үчүн, жазууда да белгилүү бир эрежелердин кабыл алынышы зарыл жана алардын мыйзам ченемдүү тартипте аткарылышы жана сакталышы милдет. Мындай маанилүү милдеттин иш жүзүнө ашырылышы түздөн-түз орфографияга тиешелүү. Ошондуктан анын коомдук функциясы зор.

Орфография конкреттүү бир адабий тилдеги сөздөрдүн туура жазуу эрежелеринин системасы болуп саналары белгилүү. Тил илиминде орфографиянын предмети, максаты, изилдей турган объектиси, маани-маңызы тууралуу ар түрдүү көз караштар бар. И.А.Бодуэн де Куртенэнин пикири боюнча, жазуунун системалуулугу, тилдеги тыбыштар менен карым-катышы, тил менен жазуунун аң-сезимге тийгизген таасири орфографиянын негизги өзгөчөлүгү болуп саналат. (1.27.), Л.В.Щерба орфографияны тилдеги конкреттүү сөздөрдү жазуу ыкмасы (2.8.) катары карайт, ал эми В.В.Виноградов тилдик системанын ар түрдүү жактары орфографияда камтылат (3.57.) деп айтса, жазуу кебин түзгөн каражаттардын бардыгын орфография катары атайбыз (4.5.) деп Н.Ф.Яковлев белгилейт. Булардын катарына орфография жөнүндө айтылган дагы көптөгөн окумуштуулардын пикирлерин келтирүүгө болоор эле, бирок макаланын мазмунуна ылайык, тек гана кыскартууга туура келди.

Кандай болгон шартта да, орфография адабий тилдин өсүп-өнүгүшүндө өзгөчө орунда турары, орфографиялык эрежелердин болушу менен сөздөрдүн жазылышы, бир калыпка салынып, грамматикалык ырааттуулукту камсыздары, жазуудагы чар жайытуулуктан жана диалектилик варианттардан алыстап, окууда, жазууда жеңилдиктерди шарттаары, бир түрдүүлүктү жаратаары анык. Орфографиянын маанилүүлүгүн академик Б.Орузбаева: «Орфография белгилүү бир илимий өбөлгөлөргө таянып, ошолорго негизделип, адабий тилди нормага, белгилүү нукка салуу максатын көздөйт. Демек, анын эң биринчи жана эң башкы милдети – сабаттуулукка үйрөтүү, ошону камсыз кылуу. Орфография, ошентип тил маданиятынын милдеттерин (тилдин орфоэпиялык, грамматикалык жана лексикалык ырааттуу закон ченемдүү жоболорун сактоо менен катар) иш жүзүнө ашыруунун маанилүү куралдарынын бири» (5.8.)-деп белгилейт.

Кыргыз элинин улуттук тили жазууга ээ боло баштагандан тарта орфографиянын маселелери колго алынып, илимий негизде такталып, жөнгө салынып келүүдө. Кыргыз тилинин орфографиясы бирдиктүү жазууну жолго коюуга жана коомдук өнүгүп-өсүүлөргө байланыштуу бир канча жолу иштелип чыгууларга дуушар болду. Ар түрдүү диалектиде сүйлөгөн адамдардын бардыгына бирдей түшүнүктүү болгон адабий тил мүмкүнчүлүктөрүнүн түзүлүшү, уюшулушу, камсыздалышы түздөн-түз орфографияга да тиешелүү. Муну ишке ашыруу үчүн жалпы элибиздин тала-

бын канааттандыруу үчүн кыргыз жазма адабий тилди бир темага салууга чоң жардам берүүчү, бирдиктүү орфографиялык эрежелерди камтып туруучу орфографиялык сөздүктөрдүн түзүлүшү муктаждык катары келип чыгат. Ушундай зарылдыктан улам, кыргыз орфографиясынын тарыхында 1938-жылы биринчи жолу 5000 сөздү камтыган орфографиялык сөздүк жарыкка чыккан. Ал сөздүк Т.Актанов, З.Байжиев, К.Бакеев, И.Батманов, К.Бактыбаев, Х.Карасаевдер тарабынан түзүлгөн. 7000 сөздү камтыган экинчи сөздүк 1942-жылы М.И.Богданова менен Х.Карасаевдин редакторлугу менен жарык көрөт.

1956-жылы Х.Карасаев жана Ю.Яншансин тарабынан түзүлүп чыккан үчүнчү сөздүктө он бир миңден ашуун сөз камтылган. Мурдагы сөздүктөгү бириккен сөздөрдү жана кошмок сөздөрдүн жазылышындагы айрым бир башаламандыктар мында бир кыйла тартипке келтирилет, сөздөрдүн жазылышы так көрсөтүлөт. Ошондой болсо да, бул сөздүккө карата айрым уңгу сөздөрдүн жазылыш эрежелери, сөзгө мүчөнүн жалганышы, сөз варианттарынын айтылышына карай жазууда алардын бардык түрүнө жол бербестен, бир гана варианттарын жазуу боюнча олуттуу сын-пикирлер айтылат. Авторлор мындай сын-пикирлерди эске алуу менен, 1966-жылы толуктап, кеңитип, тактап, алтымыш миң сөз көлөмүндөгү сөздүктү иштеп чыгышат. Муну кыргыз адабий тилинин жолго коюлушунун, өнүгүшүнүн бир көрсөткүчү катары баалоого болот. Албетте, экинчи жагынан, кандай гана тил болбосун, орфографиялык сөздүктөрдүн кайрадан иштелип чыгып турушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Анткени жазуу ишиндеги бардык жагдайларды дароо эле орфографиялык бирдей ырааттуулукка, бирдей нормага салуу оңой-олтоң иш эмес экендигин практика көрсөтүп койдү. Дегеле, тилдеги сөздөрдүн жазылышынын бардыгын орфографиялык эрежелердин жыйнагында берүү мүмкүн эмес. Алар сөздүктөр жана колдонмолор аркылуу түшүндүрүлөт, кеңейтилип берилет. Сөздөрдүн жазылышынын тууралыгын түшүндүрүүдө, чечмелөөдө колдонмолордун мааниси өтө зор. Ошон үчүн орфографиялык эрежелердин, сөздүктөрдүн мыкты иштелип чыгышында да колдонмолордун өз орду бар. Бул тууралуу Э.Абдулдаев, Д.Исаевдер мындай дешет: «Орфографиялык эрежелердин жалпы негизин белгилүү системага келтирип, анын ар бир маселесин бардык жагынан кеңири чечмелеген колдонмо куралдын болушу сабаттуу жазууга жетектей турган эң чоң практикалык мааниге ээ. Тилдин орфографиялык эрежелерин толук бойдон жаттап алыш жана бардыгын иш жүзүндө эч такалбастан туура колдоно билиш оңой-олтоң иш эмес. Ошондуктан эрежелердин татаал жерлерин же эстен чыгып калгандарын керек болгон учурда колдонмо куралдардан карап алууга да туура келет». (6.6.) Демек, орфографиялык эрежелердин жыйнагында, сөздүктөрдүн түзүлүшүндө жана адабий тилдин өнүгүшүндө да колдонмолордун аткарган милдети чоң.

Кыргыз тилинде азыркы учурга чейин татаал сөздөрдүн жазылышы толук бир нукка салына элек. Айрыкча ушул маселе боюнча ар түрдүү көз караштар, карама-каршы пикирлердин да болуп келгендиги белгилүү.

Айрым татаал сөздөрдүн жазылышы боюнча биздин да өз көз карашыбыз бар. Маселен, «Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин соңку редакциясында: 2. Кошмок сөз тибиндеги төмөндөгүдөй татаал географиялык аттар (эгер лексикалык маанисин жоготпой, тилде өз алдынча колдонулуп жүргөн сөздөр болсо) арасына дефис белгиси коюлуп, баш тамга менен айрым-айрым жазылат: **Ак-Сай, Чоң-Сары-Ой, Кырк-Казык, Жети-Өгүз, Базар-Коргон, Кичи-Кум-Бел, Шамалды-Сай, Ысык-Көл, Соң-Көл, Ысык-Ата, Ала-Тоо, Тору-Айгыр, Төө-Ашуу, Кара-Балта, Жалал-Абад, Кара-Үңкүр, Кум-Төр**, жана башкалар (7. 5-бет) деп конкреттүү көрсөтүлөт. Кийинки пункттардан ушуга окшогон эле географиялык энчилүү аттар бирге жазылгандыгын көрүүгө болот: Каракол, Жергетал, Алайкуу, Кызылжар. Буларды эмне үчүн Кара-Кол, Жерге-Тал, Кызыл-Жар деп жазууга болбойт. Эрежеде белгиленгендей, экинчи түгөйлөрү деле өз алдынча лексикалык толук мааниге (кол, тал, жар) ээ болуп турбайбы деген суроо туулбай койбойт.

Ошондой эле кыргыз тилиндеги бир канчалаган сөздөр эки түрдүү айтылат жана ошол айтылышы боюнча жазылат. Бул тууралуу Г.Садыралиева “Тилдеги татаал маселелердин бири – кээ бир сөздөрдүн жазууда жана оозеки кепте бир канча вариантта колдонулушун бир системага келтирүү болуп эсептелинет. Кыргыз тилинде эки минден ашуун сөз кеминде эки түрдүү айтылат же жазылат” (8), – деп белгилейт. Мындай сөздөргө: **айыр-айры, убакыт-убакты, кайыр-кайры, бакыт-бакты, эрини-эрди, дайым-дайыма, кийими-кийми, күмөн-күнөм** жана башка ушул сыяктуу көптөгөн мисалдарды келтирүүгө болот. Кыргыз тилиндеги бул сөздөрдүн жазылышындагы эки вариант тең туура. Анткени, мындай сөздөр эки вариантта жазылганда да, лексикалык маанилерин жоготпойт, бир эле сөз катары кабылданат. Албетте, кыргыз тилиндеги көпчүлүк сөздөрдү айтылышы боюнча жазууга мүмкүн эмес. Эгерде сөздөрдүн айтылышына карап жазууга жол бере турган болсок, анда чаржайыттуулукка, башаламандыкка жол берилип, адабий тилдин өнүгүшүнө эмес, бузулушуна алып келмек. Ошон үчүн жалпы элдик тилдеги сөздөрдү бир системага салып, адабий тилдин нормаларына ылайыктап, орфографиялык бирдиктүү эрежелерди ичине камтып турган орфографиялык сөздүктүн мааниси өтө чоң.

Кыргыз адабий тилинде орфографиялык эрежелердин бардыгы жөнгө салынып, орфографиялык сөздүктөр, колдонмолор биротоло иштелип чыкты дегенден алыспыз. Азыркы учурда да жазуу маселелерине байланыштуу бир катар кыйынчылыктардын бар экендигин моюнга алууга тийишпиз. Ошолордун бири кыргыз тилине йоттошкон тамгалардын кабыл алынышы орус тилинен кирген йоттошкон **е, ё, ю, я** тамгаларынын кыргыздын төл сөздөрүнө колдонулуп жазылышы олуттуу көйгөйлөрдү жаратты. Оболу, “Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринде” (9.) кыргыздын төл сөздөрүндө йоттошкон тамгалардын кантип жазылышы тууралуу берилген эрежелерге токтололу:

“3. Йоттошкон е, ё, ю, я тамгаларынын жазылышы:

14-§ Йоттошкон **е** тамгасы төмөнкү учурларда жазылат:

1. Үндүү **и** тыбышынан кийин йоттошкон **йэ** тыбышын билдирүү үчүн колдонулат: **тиешелүү, тиертийбес, чие, чиеленген.**

3. Аягы **-й** тыбышы менен бүткөн сөздөргө үндүү менен башталган же үндүү тыбыштан турган көбүнчө чакчыл – **а(-е)** мүчөсү уланганда жазууда **йе** же **йэ** түрүндө берилбестен, **е** тамгасы аркылуу гана берилет: **кий-киет, чий-чиет, кеңей-кеңеет.** Булардын **кийет, чийет, кеңейет** же **кеңейэт** болуп жазылышына жол берилбейт.

15-§. Кыргыз тилинде **ё** тамгасы төмөнкү учурларда колдонулат:

1. **ё** тамгасы уңгу сөздөрдө үндүүлөрдөн, көбүнчө **о** тамгасынан кийин гана жазылып, татаал **йо(й-о)** тыбышынын ордуна жүрөт: **боё, боёк, коён, оён.** Бул сыяктуу сөздөр **бойо, бойок, койон, ойон** түрүндө **йо** менен жазылбайт.

2. **Кой, сой, чой, той** сыяктуу аягы **-ой** менен бүткөн уңгу сөздөргө **о** тыбышы менен келген мүчөнүн айкалышы **йо** аркылуу **койот, сойот, чойот, тойот** болуп жазылбастан **ё** тамгасы менен берилет **сойсоёт, чой-чоёт, той-тоёт.**

16-§. Кыргыз тилинде **ю** тамгасы төмөнкү учурларда колдонулат:

1. Уңгу сөздөрдө **ю-й+у** тамгаларынын ордуна жүрөт: **куюн, оюн, уюм, чоюн.**

2. Аягы **й** менен бүткөн сөздөргө таандык мүчөлөр же **-ын, -ыл, -ыш** сыяктуу үндүү менен башталган мүчөлөр уланганда, тыбыштык **йу** айкалышы **ю** тамгасы менен берилет: **кой+ым- коюм, кой+ың-коюң, той+ын-тоюн, сой+ыш-союш** ж.б.

3. Аягы **-й** тыбышы менен бүткөн сөздөрдөн кийин созулма **уу** мүчөсү келген учурларда, алардын айкалышы **-йуу** түрүндө жазылбастан: **юу** түрүндө жазылат.

17-§. Кыргыз тилинде **я** тамгасы төмөнкү учурларда колдонулат:

1. Уңгу сөздөрдө **й** жана **а** тыбыштарынын айкалышын билдирет: **аяк (айак), аян (айан), баянда (байанда), даяр (дайар), уят (уйат).**

2. Аягы **й** менен бүткөн сөздөрдөн кийин **а** тыбышы менен башталган мүчө уланган кезде **я** тамгасы колдонулат: **жай+а+т-жаят, кый+а+быз-кыябыз** (кыйабыз эмес), **жый+ар-жыяр** (жыйар эмес)."

Бул эрежелерден улам, суроолор туулат: Эмне үчүн кыргыздын төл сөздөрүнө йоттошкон тамгаларды колдонушубуз керек? Анын канчалык зарылдыгы бар? **Коёнду койон, аюну айуу, таякты тайак** деп жазууга болбойбу?

Йоттошкон тамгалар кыргыздын төл сөздөрүнүн жазылышын бузуу менен бирге эле, сөздөрдүн айтылыштарына да доо кетирет. Биринчиден, орус тилинен кирген **ё, я, ю, е** тамгаларынын төл сөздөрдөгү тыбыштык айтымдары кыргыздын тилдик өзгөчөлүктөрүнө туура келбейт, башкача айтканда **я, ю, ё, е** тамгалары **йа, йу, йо, йе** тыбыштарынын айтылыштарын дал өзүндөй бере албайт. Анткени **я,ю,е,ё** йоттошкон тамгалары тыбыш катары айтылганда, **йа, йу, йо, йе** тыбыштарына караганда ичке айтылат. Эгерде йоттошкон тамгалардын мындай ичке айтылышын сактап колдонсок, анда койонду **коёңн**, айууну **аюёңу** деп айтышыбыз керек. Экинчиден, йоттошкон тамгалар колдонулган сөздөрдү

окутууда да жасалма кыйынчылыктарды жаратып алдык. Кыргыз тилинде колдонулган сөздөрдө канча тыбыш болсо, ошончо тамга менен жазышыбыз керек. Ал сөздөрдө канча тыбыш, канча тамга бар экендигин үйрөтүүбүзгө да жеңил. Ал эми **коёюн, соёюн, боёюн** сыяктуу сөздөрдүн жазылышына эле карап, өз сөзүбүз экендигине ишенбей да кетесиң. Бул сөздөрдө канча тыбыш, канча тамга бар экендигин аныктоо, уңгу, мүчөгө ажыратуу да кыйынчылыкты жаратат. **Коёюнду койойун, соёюнду сойойун** деп айтып жатканыбыздан кийин, эмне үчүн айтылышы боюнча жазууга болбосун. Үчүнчүдөн, маселен, **кеңейет** деген сөздүн туура жазылышы **кеңеет** деп берилген. Эми ушул кеңейет сөздүн **кеңейет** деп кантип окуйбуз, **кеңеет** деп дал жазылышындай окусак, кыргызда мындай сөз жок болуп чыгат.

Кандай болгон шартта да, Кыргыз орфографиясынын эрежелери дагы такталууга тийиш.

Адабияттар

1. Абдулдаев Э., Исаева Д., Кыргыз орфографиясынын эрежелери (Практикалык колдонмо. 3-басылышы). – Фр.: Мектеп, 1986- 120 б.
2. Аширбаев Т. Орфографиялык эрежелер: Туура жазуу жана адабий оңдоо боюнча практикалык колдонмо. – Ош, 2005.-115 б.
3. Кыргыз тилинин жаңы алфавити жана орфографиясы. -Ф.,1940.
4. Кыргыз тилинин орфографиясы.-Ф.,1954.
5. Алымова А. Кыргыз орфографиясынын принциптери жөнүндө //Вестник КГНУ.- Сер. Фил. науки.- 1995.вып 2.- С.3.
7. Бакеев К. Кыргыз тилинин орфографиясынын реформалары // Кызыл Кыргызстан.- 1940. 11-декабрь.
8. Карасаев Х. Орфографиянын кээ бир эрежелери жөнүндө // Советтик Кыргызстан. -1957. 8-сентябрь.
9. Карасаев Х. Кыргыз орфографиясынын кээ бир маселелери жөнүндө // Кызыл Кыргызстан.- 1947. 5-февраль.
10. Орузбаева Б. Орфографиялык эрежелер жагдайында // Кыргызстан маданияты,1987. 8-январь.

Чомокеева К.У. И. Арабаев атындагы
КМУнун ага окутуучусу

АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИСТИК КЛАССИФИКАЦИЯДАГЫ ТАНУУ СӨЗ АЙКАШЫ

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ОТРИЦАНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

THE SEMANTIC - SYNTACTIC CLASSIFICATION OF NEGATION IN ENGLISH

Аннотация: Бул макалада лингвистикада тануу өз алдынча көп эмес маселелердин бирин түзөт. Ага болгон кызыгуу убакыттын өтүшү менен басаңдабастан, тескерисинче, аны изилдөө ыкмасынын өсүшү, лингвистика илиминин өнүгүшү менен кошо өнүгүүдө. Буга түшүндүрмөнү ал маселенин масштабдуулугунан көрсөк болот. Ошондой эле анын көп түрдүүлүгү өз учурунда жер шарындагы бардык тилдердин байланыштуу түрлөрүн чагылдырган. Ар тилде өз ыкмалары бар. Алар өз ара биригишип жана сиңишип келүүдө. Макалада англис тилиндеги семантико-синтаксистик классификациядагы тануу сөз айкашы каралган. Тануу бул көп кырдуу көрүнүш. Аны айырмалоо жана чечмелөө үчүн тануунун типтерине кенен токтолуу керек. Классификациялоодогу ыкмалар анализденген. Семантико-синтаксистик классификациядагы тануу сөз айкашынын түрлөрү изилденген.

Түйүндүү сөздөр: Лингвистика, тануу сөз айкашы, семантико-синтаксистик классификация.

Аннотация: Проблема отрицания в лингвистике представляет собой одну из тех немногих языковых проблем, интерес к которой не только не ослабевает со временем, но, напротив, неуклонно растет по мере развития лингвистической науки и совершенствования методов ее исследования. Объяснение этому можно найти в масштабности данной проблемы, в ее многоплановости и многоаспектности, в свою очередь, обусловленных многообразием форм проявления в различных языках планеты, а также наличием разных средств его выражения в одном, отдельно взятом языке, их постоянным взаимодействием и взаимопроникновением. В статье рассмотрена классификация отрицания в английском языке. Отрицание - явление многоплановое, и чтобы попробовать отличить его, разобраться, нужно подробно остановиться на типах отрицания. Был проведен анализ методики классификаций. Также рассмотрены виды отрицаний в английском языке.

Ключевые слова: Лингвистика, отрицание, семантико-синтаксическая классификация.

Annotation: The problem of negation in linguistics is one of those few language problems, the interest in which not only does not weaken over time, but, on the contrary, is steadily increasing as linguistic science develops and its research methods are improved. The explanation for this can be found in the scale of this problem, in its multiplicity and diversity, in turn, due to the variety of manifestations in various languages of the planet, as well as the presence of different means of expressing it in one single language, their constant interaction and interpenetration. The article discusses the classification of negation in the English language. Denial is a multifaceted phenomenon, and in order to try to distinguish it, to understand it, you need to elaborate on the types of denial. An analysis of the classification methodology was carried out. Also considered types of negatives in the English language.

Keywords: Linguistics, negation, semantic-syntactic classification.

Тануу сөз айкашы сүйлөмгө көлөкө берет. Ошону менен ал оң мазмунунун аныктыгынын карама-каршылыгын белгилейт. Тануу сөз айкашы жана анын тилдик системага болгон таасирин изилдөө, маселесинин бул жагы натыйжасында абдан маанилүү.

Лингвистикада тануу өз алдынча көп эмес маселелердин бирин түзөт. Ага болгон кызыгуу убакыттын өтүшү менен басаңдабастан, тескерисинче, аны изилдөө ыкмасынын өсүшү, лингвистика илиминин өнүгүшү менен кошо өнүгүүдө. Буга түшүндүрмөнү ал маселенин масштабдуулугунан көрсөк болот. Ошондой эле анын көп түрдүүлүгү өз учурунда жер шарындагы бардык тилдердин байланыштуу түрлөрүн чагылдырган. Ар тилде өз ыкмалары бар. Алар өз ара биригишип жана сиңишип келүүдө [1; 72-75-б].

Тануу бул көп кырдуу көрүнүш. Аны айырмалоо жана чечмелөө үчүн тануунун типтерине кенен токтолуу керек. Семантико-синтаксистик тип алгач кандай семантико-синтаксистик бирдикке карайт экендигине карап өзгөрөт. Ушундан улам тануунун ар кандай типтери туура жана терс маанилеринин өз ара байланышы жана тануунун модалдуулугу жөнүндө суроо келип чыгат [2; 41-45-б]. Кийинки семантико-синтаксистик классификация орун алган:

1. Терс сөзү-сүйлөм.

2. Фразалык тануу кийинки майда бөлүктөргө бөлүнөт:

а) жалпы фразалык тануу,

б) жеке фразалык оозеки тануу.

1. Терс сөзү-сүйлөм-бул тануу эч кандай синтаксисттик да, интонациялык да жактан башка сөздөр менен байланышта болбогон сүйлөм. Жогоруда белгиленген сүйлөм же сүйлөмдөр менен бул маселелердин бөлөк түшүнүк экендигин билдирет. Ал көбүнчө терс модалдык “no”, азыраак учурда “neу”- азыркы англис тилинде архаикалык болуп саналат.

Where did you get this car, from your brother? - said Nick. No replied the other. I had stolen it.

2. Фразалык тануу - бул сүйлөмдөгү маанини бөлө турган тануу. Бул жеке фразалык тануу.

Жалпы фразалык тануу - түшүнүк жана сүйлөм болуп экиге бөлүнөт. Бул: а) ээни тануу: No man was bom without freedom, not a single was heard, б) баяндоочту тануу: I don't know who the hell. I'm. с) толуктоону тануу: I anticipated no overflavings of fenderness д) терс байланыш: ask him, lest he go away [3; 29-31-б].

Басымдуу көбүнчө учурда жалпы фразалык тануу ээнин кыймыл аракетин же акыбалын билдирүүчү баяндоочто кездешет. Жеке фразалык тануу сүйлөмдүн майда мүчөлөрүнүн бири тарабынан белгилердин жоктугун билдирет. Жеке фразалык танууну сүйлөмдүн баш мүчөлөрү менен белгиленген түшүнүктөрдүн биргелетүү же бөлүштүрүүгө тиешеси жок. Мисалы: Жеке татаал тануунун мүнөздүү өзгөчөлүгү бул англис тилинде фразалык тануунун жалпы фразалык тенденциянын жайылышында. Бул баш орду орус тилинде өзгөчө бул түрү боюнча долбоорлорду которууда эске алынышы керек. Мисалы: All is not gold that glitters = Жаркырагандын баары эле алтын эмес. Албетте, тануунун семантико-синтаксисттик бөлүгү бири - биринен опол тоодой тоскоолдуктар менен бөлүнбөйт. Алар бири-бири менен чектөөгө мүмкүн эмес деңгээлде байланышта. Тануу контекстте айтып берүүдө-

гү мазмунунда эң негизги роль ойнойт. Маанинин түрүн тануусун көрсөтүү практикалык жүзөдө эч кандай мүмкүн эмес [4; 321-б].

Бул жерде кийинки суроону карап жана изилдөө керек. Сүйлөмдүн түрлөрүндө танууну колдонуу кандай мааниге ээ.

Тануу болушу мүмкүн:

а) ээде биринчи

1. Not a single shot was beard

2. Nothing can stop me, even you!

б) баяндоочто

1. I don't like you .

2. I'm not fond of playing chess.

Этиште терс форманы бере турган эки ыкмасы бар: Биринчи ыкма: Саны жагына өтө көп эмес, “өзгөчө” деп аталган этиштин топторун аныктоо. Палмер аларды “anomalous” деп атаган. Бул топ not бөлүкчөнүн жардамы менен жагымсыз терс форманы пайда кылат.

Англис тилинде 24 өздүк этиш формалары бар. Алар өз мыйзамына баш ийишет. Бул жакка кийинки кеңири жайылган этиштер кирет: to hare, to be, модалдык этиштер: can, must, may, need, dare, used, ought (он бир форма); этиштер: to do (3 формага ээ болгон), ошондой эле модалдык этиштер: shall will (экинчи форма боюнча). Экинчи ыкма: бардык жогоруда белгиленген 24 этиштин формасынан сырткаркыларда этиштин терс формасы do (does) + not кошулуусунан түзүлөт. (Past Indefinite Tense did + not) [5; 65-70-б].

Ачык айрым көрсөтө турган тануунун принцибинин схемасы:

1. NP + Special X-NP Special Not X.

That is true – That is not true. She hasn't swum away. – She has swam away.

2. NP – Special X = NP do (does) not X.

I like you - I do not like you. She goes there. She does not go there.

Specials бар сүйлөмдө not тануусу кошулат. Бир нече жөнөкөй сүйлөмдөрдөн турган татаал сүйлөмдү карап чыгуу кызыктуу болмок.

He didn't tell us that he felt ill (тануунун биринчи сүйлөмү). He has gone away saying that he will not return in an hour (бул тануунун экинчи сүйлөмү). (кошумча тануу).

Этиштерди кошо турган тануу өзгөчө көңүлдү талап кылат. Тануунун чеги өзүнө жардамчы этиштерди камтышы дагы, камтыбашы да мүмкүн. Тануудагы кошумча этиштери жана негизги этиштери айырмалай билүү керек. Өзгөчө азыркы учурда грамматикалык справочниктерди тануунун саны жөнүндө суроо курч турат. Бир жолку баш тартуу тууралуу айкын ойлор айтылып тастыкталып турат. Бардык лингвисттер сүйлөшүп алышкансып, кош тануу бири-бирин жокко чыгарып, жыйынтыгында билдирүү болуп калат деп билдиришет. Башкача айтканда, кош тануу жакшы өкүм чагылдырган оң жагдайды билдирүүнүн эквиваленти [6; 37-43-б].

Кош тануу терс манини жокко чыгарганы менен жалпы жонунан өз маанисинде жөнөкөй тастыктоого эч окшошпойт. Кош тануу оң маанинин көлөмүн, мүнөзүн, көлөмүн кичирейтип, мүнөздөөнүн 100 пайызын жоготот. Мисалы; not unlikely, likely (мүмкүн). Кош тануу көп кездешкени менен атайы түзүлгөн

грамматикалык аныктама ар дайым эле так таасир эте бербейт. [7, 47-52-б.]

Которуунун эки түрү кездешет: 1. Күчөткөн түрүндө. Биз ал жерге өз убагында жетейбиз, эгер унаа жалдасак. 2. Эгер унаа жалдабасак, биз ал жерге өз убагында жетпейбиз.

Айзенштаттын айтуусу боюнча татаал сүйлөмдөр ар бир ага кирген сүйлөмдөрдөн улам озунчо фразалык (тексттик) танууга ээ болушат. Сүйлөмдүн маанисин күчөтүү максатында, танууну камтыган сүйлөмдөр жалпы фразалык кош тануу менен байланышта. Азыркы англис тилинде предикативдүү комплексте бир гана тануу кездешет. Ээ – баяндооч - толуктооч, башкача айтканда, сөз бир жолку жалпы фразалык тануу жөнүндө болуп жатат. Ал эми калган тануу кайталана бериши мүмкүн. Андан сырткары белгилей кетчү нерсе, сүйлөмдө эки ээнин же эки баяндоочтун кездешүүсү кош тануунун болуусуна алып келет. Бирок, мындай ой толук болбоосу мүмкүн. Анткени, сөздүк тануу деген түшүнүк да кездешет. Башкача айтканда, англис тилиндеги жөнөкөйлүүлүк. Nobody, me myself and I. Rocky's mob, got me. Hanging around, nothing. Start working right now. [8, 19-23-б.].

Тануунун элементтеринин жана nothing терс ат атоочунун негизинде түзүлгөн сөздүк кыска жооптор илимий-техникалык тексттерде кош тануу өзгөчө кызыгуу туудурат. Not терс бөлүкчөсүнөн жана терс аффиксинен турган аттык тануу көп колдонулат. Мындай тануу тануунун стилин жакшыртат. Мисалы: Not only it is - uneatable, but also digestible. Тануу өзүнчө мааниге ээ жана маанилик жактан префиксалдык танууга таандык курама сүйлөм катары берилген. There is nothing unnatural about- табийгый. Илимий адабияттагы кош тануу. Nothing, but, not without, cannot but, deny, cannot but. It was not for nothing - жөн жерден эмес деп которулат. Түзүлүшүндө not (no)-бекеринен эмес - терс приставка+ сын атооч+ тактооч+ терс манидеги сөз. Сүйлөмдөгү оң маанини күчөтөт [9; 57-66-б.].

Стандарттуу англис тилинде кош тануу мүмкүн, эгер эки терс сөз толук мааниде колдонулса жана белгиленсе. You have no reason not to trust me. Стандарттуу англис тилинде кош тануу бекитилет. Бирок бул бекитүү ар дайым эле туура боло бербейт. Көп учурда тануу даана жана экспрессивдүү. Мисалы: сулуулук салыштырыла турган сүйлөмдө She is not unbeautiful. Бул сүйлөмдө көрүнүп тургандай, кош тануу сүйлөмдүн маанисин өзгөртүп койду. Ал сулуу эмес дегенде, анын жаман эмес экендигин билдирет. Анын жаман эмес экендигин айтуунун өзү ал кыздын пайдасына айтылып жатат [10, 160-б.].

Кош тануу жөнөкөй кептин негизин сүрөттөйт. Бирок бул эч кандай талдоо алып жүрүүчүнүн сабатсыздыгы жөнүндө сөз болбойт. Бул жөнөкөй баш тартуу Экспрессивдүү баш тартуу белгисиз кетпешине ишенген сүйлөөчүнүн өзүнө ишенгиси келгендигин билдирет. Субстандарттуу тилде бир нече баш тартуу кездешет.

Англис тилинин грамматикасында аз эмес орунду баш тартуунун орду ээлейт. Тануу тилдеги башка кө-

рүнүштөр сыяктуу эле пайдалануу шартына жана тануунун колдонуу жагдайына таасир эте турган тилдик өзгөрүүлөргө учурайт. Өз жумушубузда биз тануунун куралуу конструкциясына таасир эте турчу тануунун структуралык өзгөчөлүгүнүн таблицасын көрсөттүк.

Лингвисттердин ишин изилдөөдө тануу (баш тартуу) лингвисттик көркөм чыгармасында терең сиңирилген. Бирок ошентсе да көптөгөн суроолор чечилбей жатат. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, англис тилиндеги тануу сүйлөмдөрдө негативдүү. Ал бир гана тануунун грамматикалык көрсөткүчүндө колдонулат.

Тануу экспрессивдүүлүк менен сүрөттөлөт. Сүйлөмдөгү тартуу конструкциясы эмоциялдуу билдирүү менен коштолот.

Теоретикалык талдоо булактары кийинки корутундуларды чыгарууга жол берди:

1. Танууну билдирүүчү ар кандай каражаттар бар.
2. Англис тилинин грамматикасында тануунун конкреттүү мүнөздөмөсү бар.
3. Тануу катышкан түрткү берген сүйлөмдөр эмоционалдуу.
4. Тануу ар дайым сөзүн бир деңгээлде алып жүрөт.

Практикалык изилдөөнүн жыйынтыгында 1 курсттук иштин экинчи бөлүгүн кийинки түшүнүккө келебиз:

1. Практикалык изилдөө тануу бир канча структурага өзгөчө ээ экендигин көрсөттү.
2. Тануу психологиялык мүнөзгө ээ.
3. Практикалык изилдөөлөр биздин гипотезаны тактыктады.
4. Тануу формасынын кептеги проценттик көрсөткүчү.

Адабий стиль	Публикациалдык	Официалдык-иштик	Илимий-техникалык
43%	18%	3%	4%

Ошентип, биз тануунун көбүнчө адабий тексттик стилдердин колдонулушунда күбөө болдук. Башкача айтканда ойду билдирүүдө күчөтүү жана эмоцияны толук билдирүү максатта.

Адабияттар

1. Долгина Е.А. Краткая грамматика современного английского языка. –М., 2000., 72-75-б.
2. Верба Л.Г. Грамматика современного английского языка – Киев, 2001., 41-45-б.
3. Галицинская Ю.Б. Грамматика. –М., 2001., 29-31-б.
4. Пронев А.И. О некоторых видах отрицательных предложений, 1980., 321-б.
5. Беляева М.А. Грамматика английского языка. – М., 1999, 65-70-б.
6. Вейхман Г.А. Некоторые новые и менее известные явления в грамматике. –М., 1986, 37-43 -б.
7. Бархударов А.С, Штеллинг Д.А. Грамматика английского языка. –М., 1973, 47-52-б.
8. Кобрина И.А, Корнеева Е.А, Оссовская М.И, Гузеева К.А. Грамматика английского языка. –М., 1999, 19-23-б.
9. Бурлакова В.В. Теоретическая грамматика английского языка. –М., 1983, 57-66-б.
10. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – М., 1990, 160-б.

Г.К.Рысбаева, ф.и.д.,
Ш.Б.Бәйнеш, п.и.д.
Нұр-Мүбарак ЕИМУ, Алматы.

АДАМ АТТАРЫНА БАЙЛАНЫШТУУ ЫСЫМДАРДЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

ОСОБЕННОСТИ ИМЕН, СВЯЗАННЫХ С ЧЕЛОВЕКОМ

FEATURES OF HUMAN RELATED NAMES

Аннотация: Бул макалада араб, перси, түрк тилдеринен кабыл алынган кудай («алла», «теңир») темасына байланыштуу когнитивдик фразеологизмдери иликтөөгө алынган. Учурда жалпы адамзаттык деңгээлде дүйнө таанууга тиешелүү дүйнөнүн тилдик элеси маселеси жана филологиялык түшүнүктөрдүн катарына кирет. «Тил – ойлоо – дүйнө» триядасында «Дүйнөнүн тилдик элеси, дүйнөнүн концептуалдык элеси» маселелерин изилдөө азыркы тил илиминдеги актуалдуу маселелердин алкагына кирет. Дүйнөнүн тилдик элеси – тил маселесинде борбордук орунду ээлеген адамга тиешелүү тилдик формада жана структурада реалдуу болуштун өзгөчө ыкмада чагылдырылышы, элестелиши макалада кеңири сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: антропонимдер, тотемизм, анимизм, семантика, адам аттары, дүйнөнүн образы, культтук сөздөр.

Аннотация: В статье рассматриваются антропонимы арабско-персидского происхождения, посвящённые культу Бога («Кұдай», «Алла», «Тәңірі»), а также связанные с ними когнитивные фразеологизмы в тюркских языках. В настоящее время рассмотрение языковой картины мира в общечеловеческих понятиях познания мира, являются философским и филологическим понятиями. Исследование «Языковой картины мира» и «Концептуальной картины мира» в триединстве «Язык-мышление-мир» является одной из актуальных проблем современного языкознания. Языковая картина мира - специфический для данного языка способ отражения и представления действительности в языковых формах и структурах в ее отношении с человеком, который является центральной фигурой языка.

Ключевые слова: антропонимы, тотемизм, анимизм, семантика, имена людей, образ мира, культовое слово.

ABSTRACT: The article deals with anthroponymy of the Arab-Persian origin that are devoted to the cults of the God, and related to them cognitive phraseologies in Turkic languages. The main cognitive concepts that are reflected in the national Turkic in verbal parasitological units from lingo-cultural and ethno linguistic aspects are analyzed. Now consider the language picture of the world in general human cognition in the unity of the world model, and with the same conceptual view of the world is a philosophical and philological concept. The study «Language world» and «Linguistic Map of the World» in the trinity «Language-thought-world» is one of the urgent problems of modern linguistics. Language world - a specific method for the language of reflection and representation of reality in language forms and structures in its relation with the person who is the central figure of the language.

Keywords: anthroponyms, totemism, animism, semantics, names of people, image of the world, cult word.

Когнитивдик парадигмадагы башкы принцип – антропоцентристик көз караш. Себеби тилдин функционалдык-коммуникативдик системасында адам болмушуна байланыштуу калыптанган культтук лек-

семалардын эң көбү адамга байланыштуу лексемалар. Ошондуктан «Адам» концептисине байланыштуу тилдик лексемалар башкы орунга, чоң мааниге ээ. Андай болгонунун дагы бир себеби адам – дүйнө таанымда-

гы башкы маселе. Адам баласы дүйнө танымды өзүн таануудан баштайт.

Биз культтук лексемалар менен фразеологизмдердин табиятын терең түшүнүүнүн бир жолу катарында культтук лексемалар менен фразеологизмдердин мотивациясын *аалам бейнеси же дүйнө бейнеси* деп алдык да, аларды топтоштурууда академик А.Т.Кайдардын көп жылдык тажрыйбасынан тандалып алынган «Адам», «Коом», «Табият» деп аталган үч чоң идеографикалык классификациясын жетекчиликке алдык [1, 19- 6.]. Аталган классикалык үч тематика боюнча культтук түшүнүктөргө байланыштуу культтук лексемалар менен фразеологизмдерди төмөндөгүдөй топтоштурууну туура көрдүк: 1) «Адам» концептиси боюнча топтоштуруу; 2) «Коом» концептиси боюнча топтоштуруу; 3) «Табият» концептиси боюнча топтоштуруу.

Тилдин когнитивдик мейкиндигинде «Адам» концептисине байланыштуу тилдик лексемалар ар түрдүү тилдик бирдиктер аркылуу берилет. Адамдын ар кандай касиеттерин негиз кылып алып, биз «Адам» аттуу маанилик макротопко кирген культтук лексемаларды лингвокогнитивдик жактан «Адам аттары» деген тематикада тогуз тематиканын тегерегинде карайбыз. Алар: 1) Жаратуучу күчтөргө байланыштуу ысымдар; 2) Алланын көркөм ысымдары; 3) Пайгамбарлардын ысымы; 4) Халифалардын жана периштелердин ысымы; 5) Касиеттүү пирлер менен олуялардын ысымы; 6) Айбандардын аты менен байланышкан ысымдар; 7) Төрт түлүк малга байланышкан ысымдар; 8) Асман телолоруна байланышкан ысымдар. 9) Сандарга байланыштуу ысымдар.

«Адам» концептиси боюнча маанилик макротопко кирген культтук лексемалардын басымдуу көпчүлүгүнүн мааниси адамды, адам өмүрүн, анын кызматын бейнелейт. Адам менен аны курчап турган ааламдын өз ара аракетин бейнелейт. В.А.Маслованын аныктамасы боюнча: «Концепт» – лингвомаданияттык өзгөчөлүгү бар, белгилүү бир этномаданияттын өкүлдөрүнүн кулк-мүнөзүн, менталитетин сыпаттаган семантикалык түзүлүш. Концепт этникалык коомдун дүйнө таанымын бейнелөө аркылуу ааламдын этникалык тилдик сүрөтүн белгилейт. Ошону менен бирге, концепт – билимдердин кванты, ал адамдын иш-аракетинин мазмунун бейнелейт [2, 36 -б.]

Ар бир этностун каада-салтында, диний ишениминде, руханий-маданий казынасында адам аң сезими менен тыгыз байланыштуу, өзгөчө маданий мазмунга ээ культтук лексемалар болот. Алардын антропонимиялык кордогу үлүшү жана көлөмү айкын билинип турат. Антропонимдерде элдин этикалык өзгөчөлүгү көрсөтүлүп, билимдердин ассоциациясынын, эмоциялардын кеңири жыйынтыгы, табияты камтылат. Казак жана кыргыз ысымдарынын, башкача айтканда, антропонимдердин табияты түркологияда жана казак, кыргыз тил илиминде кеңири сөз болуп келет.

Казак жана кыргыз элинин үрп-адатына, ишенимине, салт-санаасына байланыштуу калыптанган, урпактан урпакка, атадан балага мурас болуп алмашып турган салттардын бири – ат коюу менен тыгыз байланыштуу маданий түшүнүктөр. Жаңы төрөлгөн наристеге ат коюу – байыркы мезгилдеги бардык этникалык

коомго тишелүү салт. Ар бир коомдун, ар бир элдин өзүнүн тилдик, руханий-маданий, экономикалык, социалдык, ж.б. өзгөчөлүктөрүнө шайкеш өз салты калыптангандыгы белгилүү.

Антропонимдер адамдардын өткөндөгү турмушун, коомдук, социалдык түзүлүшүн жана материалдык, маданий болмушундагы кубулуштарды да чагылдырып көрсөтө алат. Казак антропонимикасынын негизин түзүүчү окумуштуу Т.Жанузаковдун, андан кийинки изилдөөчүлөр К.Рысбергенова, Б.Тилеубердиев, Ү.Ержанова, М.Мусабаева, Б.Бияров, З.Жангабылова, А.Арысбаев, Г.Мадиева, А.Жартыбаев, Қ.Кенжеханова, Ф.Ашимханова, Ж.Агабекова сыяктуу ж.б. окумуштуулардын изилдөөлөрүндө казак ысымдарынын да өзүнө тиешелүү тарыхы, улуттук маданиятка шайкеш социалдык мааниси жана кызматы, жаралуу, түзүлүү жолдору бар экени белгиленген. Ушундай эле көз караш кыргыз окумуштуулары Ш.Жапаровдун, К.Дыйкановдун, А.Осмонкуловдун, А. Жолдошбаевдун эмгектеринде да айтылган. Адам аттарынын табияты, кызматы да тил менен маданияттын өз ара байланышын көрсөткөн негизги жана маани-маңызы терең лингвомаданият таанымдык аспект болуп саналат.

Адам аттарына байланыштуу культтук лексемалар «Адам» темасындагы тилдик культтук лексемалардын ичиндеги саны эң көп лексемалардын катарына кирет. Окумуштуу Т.Жанузаков казак ысымдарын табият кубулуштары менен байланыштуу ысымдар, мал чарбачылыгына байланыштуу ысымдар, асыл металлдарга байланыштуу атоолорго, жер-жемиш атоолоруна байланыштуу ысымдар, туугандык атоолор менен байланыштуу ысымдар, жер-суу аттарына байланыштуу коюлган ысымдар, түрдүү даам аттарына байланыштуу ысымдар, айбандар жана үй айбандары, куштарга байланыштуу ысымдар деп он лексика-семантикалык топко бөлүштүрөт [3, 40 -б.]. Биз ушул эмгекке таянып, «Адам аттарына» байланыштуу ысымдарды концептилик талаага кирген төмөндөгүдөй фреймдер боюнча карайбыз:

Түрк элдеринин дүйнө таанымында, руханий болмушу менен тиричилигинде, анын «аалам бейнесинде» культ концептисине кирген «Жаратуучу күчтөр» концептосферасы «*Кудай*», «*Алла*», «*Теңир*» культтук лексемаларынын тегерегине топтоштурулат.

Бардык элдин антропонимиясында аял, эркек ысымдары болот. Алар дүйнө тууралуу илим-билимди толуктайт, өзүнүн семантикасында эрге, аялга тиешелүү улуттук дүйнө таанымды, маданий-социалдык кубулуштарды бейнелейт. Ошондуктан жеке ысымдардын системасын изилдөөгө арналган гендерлик багыт антропонимияны жаңы кырынан кароого мүмкүндүк берет [4, 32 -б.]. Демек, жашы ысымдарынын коюлушунда гендерлик система сакталат. Адам аттары элдин дүйнө таанымына, маданий-социалдык кубулуштарга, турмуш-тиричилигине, чарбачылыгына байланыштуу түшүнүктөр менен мотивдешет. Казак жана кыргыз эли ат коюуга өзгөчө көңүл бурушат. Наристенин ысымын жакшы, беделдүү кишилерге койгузуп, батасын алган. Жаңы төрөлгөн наристенин ысымын улуттук салтка карай ылайыктап, жакшы ат коюуга тырышышкан.

Казак, кыргыз ономастикалык мейкиндигинде «Адам» концептисине байланыштуу тилдик лексема-

лар аял, эркек, алла, пайгамбар, периште, ханзада, сулуу, айбаттуу, өжөр, баатыр деген ж.б. концептилерге бөлүнөт. Ошол концептилердин менталдык түзүлүштөрүндө түрдүү когнитивдик маалымат коддолгон. Маселен, Алла аттуу концепт эң байыркы мифологиялык кейипкерди сыпаттайт. Ал баланы жаратуучу бир алла деген ишеним өзгөчөлүктөрүн сүрөттөйт. Айбаттуу өткүр, тайманбас, (каз. кайсар), баатыр ж.б. ономастикалык концептилердин когнитивдик мейкиндигинде бөрүдөй эр жүрөк болуу үчүн боюна рух берип, намысын козгоо аркылуу баатырлыкка, эрдикке багытталган руханий мазмундуу ой-таанымдык маалыматтар антропонимдик система аркылуу тилдик негизде туюндурулган.

Адам аттарына байланыштуу культтук лексемалар семантикалык бир талаанын курамына кирет. Мисалга кой сөзүн алалы. Ал сөз (кой) семантикалык жактан «мал» семантикалык талаасына, мал сөзү төрт түлүк семантикалык талаасына, төрт түлүк мал сөзү тирүү табият семантикалык талаасына, тирүү табият сөзү табият семантикалык талаасына, ал эми табият сөзү дүйнө, (же аалам) семантикалык талаасына кирет. Карышкыр сөзү айбан семантикалык талаасына, карышкыр сөзү айбан аттары семантикалык талаасына, айбан аттары менен байланышкан сөз тирүү табият семантикалык талаасына, тирүү табият сөзү табият семантикалык талаасына, ал болсо дүйнө (же аалам) семантикалык талаасына кирет. Буларды бири-бирине багындырып, байланыштырып турган нерсе бир семантикалык талаанын курамына кирген тилдик бирдиктер жана алардын жалпы маанилери бир семантикалык талааны түзсө, тилдик бирдиктердин жеке маанилери дагы бир семантикалык талааны түзөт. Мындай сөздөр бири-биринен айырмаланып турат.

«Алла», «Кудай», «Теңир», «Жасаган», «Жаппар» сыяктуу культтук сөздөр негизги тирек компонент кызматын аткарып, берди, берген деген этиштер менен айкашып келип Аллаберген, Теңирберген, Жасаганберген, Кудайберген, Аллаберди, Кудайберди, Теңирберди сыяктуу киши ысымдары жасалат. Казак, кыргыз элинин түшүнүгүндө бул атоолордун сырткы формасы ар түрдүү болгону менен, мааниси жана маңызы бир. Бул культтук сөздөрдүн түпкүрүндө кудай берди, кудай бере салды деген таанымдык түшүнүк бар. Башкача айтканда, баланы жаратуучу бир алла берди деген ишеним менен балага ошондой ат берип, «Алла+берди», «Кудай+берди», «Теңир+берди», «Алла+берген», «Кудай+берген», «Теңир+берген» деген түзүлүштөгү моделдер жасалган. Адамдар балдарын жакшы көргөндө айткан «алла берген», «алла бере салган», «Алланын берген кұлы» деген когнитивдик бирдиктер ушул максатта айтылып жүрөт деп эсептейбиз.

Алла сөзүнүн алдына Абды, (Абды - عبد - арабча кул, пенде дегенди билдирет, б.а., Алланын кулу, пендеси деген мааниде) башкача айтканда, пенде, кул деген сөздү, кээде Алла сөзүнөн соң Абды деген сөздү кошуп адамдарга ысым кылып коюу салты болуп келген. Мисалы, Абды деген сөз башында келип, Абдулла, Абдурахман, Абдурахим деген адам аттары жасалган. Бул ысымдар тобуна кыргыздардын төмөнкү ысымдары окшош: Абды деген компоненти бар ысымдар: Абдыбек, Абдыгул, Абдыназар, Абдыкадыр, Абдырасул, Абдымомун, Абдыкул, Абдыкалык, ж.б.

Сөздүн аягында абды сөзү жалгашып келип, Кудайкул, Жаппаркул, Теңиркул деген адам аттары да жасалган. Пайгамбарыбыздан (с.в.с.) балдарга ат коюу тууралуу сураганда, ал: «Ысымдардын эң мыктылары – Аллахтын көркөм ысымдарына Абды сөзүн кошуп түзүлгөн ысымдар» деп айткан деген диний маалыматтар бар. Бул ысымдардын тереңинде алла берген, алла бере салган, алланын берген кулу деген максатта айтылган когнитивдик бирдиктер бар экени байкалат. Мындан Абды, пенде, кул сөздөрүнүн сөз жасоочу маанилери барын көрүүгө болот.

Мындар сырткары, ислам дининде Алланын 99 аты болгон. Алланын 99 «көркөм ысымдары», ал ысымдардын ар түрдүү фонетикалык варианттары бар. Араб тилиндеги «Асмаул-Хусна» деген түшүнүк эң жакшы ысымдар же көркөм ысымдар деген маани берет. Түпкү мааниси боюнча мүнөз, касиет берген, даңктаган, мактоого алган арабча сөздөр көп болгон. Ошол сөздөр менен мусулман арабдар Алланы атап, ал аттар үлгү болуп келген жана адамга ат коюуда активдүү пайдаланылган, эң жакшы ысымдар деп эсептелинген. «Куран-Каримде» бул ысымдардын бардыгы бир жерде кездешпейт. Сүрөнүн аяттарында эр-Рахман, эр-Рахим, эл-Малик, эл-Куддус, эл-Салам, эл-Мумин, эл-Мухаймин, эл-Азиз, эл-Жаппар, эл-Мутакәббир, эл-Халик, эл-Бари, эл-Мусаууир, эл-Фаффар, эл-Қаһһар, эл-Уәһһаб, эл-Раззан, эл-Фаттах, эл-Алийм, эл-Қабиз, эл-Басыт, эл-Хафиз, эл-Рафиғ, эл-Муғыззу, эл-Музиллу, эс-Самиғ, эл-Басир, эл-Хакам, эл-Адл, эл-Ләтиф, эл-Хабир, эл-Хәлим, эл-Азим, эл-Фафур, эл-Шәкур, эл-Алий, эл-Кәбир, эл-Хафиз, эл-Муқит, эл-Хасиб, эл-Жәлил, эл-Кәрим, эр-Рақиб, эл-Мужиб, эл-Уасиғ, эл-Хәким деген сыяктуу ж.б. ысымдар айтылат.

Биз Алланын «көркөм ысымдарынын» тилибизде адам аты катарында көп колдонулуп жүргөнүнө көп маани бере бербейбиз. Алланын токсон тогуз ысымынын эң урматтуусу – ар-Рахману, ар-Рахиму аттуу ысымдар. Рахман Алланын чексиз мээрими, кайрымдуулуктун ээси экенин билдирет. Рахим иш жүзүндө жардам, боорукерлик жасоочу деген маанини туюндурат. Мисалы, казак, кыргыз тилинде аталган сөздөрдүн негизинде төмөндөгүдөй адат аттары түзүлгөн: эл-Рахман – мээримдүү: Рахман (Рақым, Рақымжан, Рақымбек, Рақымжан, Рақымкалы, Рақымқали, Рақманкул, Рақманқұл; эл-Рахим боорукер: Рақым (Рақым, Райым, Райымбек, Рахым, Абдырайым, Эбдірахым, Рахима (аял ысымы); эл-Малик – бүткүл жаратылыштын ээси: Малик, Мәлік, Маликбай, Мәлікбай; эл-Халик – жаратуучу: Эл, Эл берген, Калык, Абдыкалык, Эбдіэл; эл-Қадир – кудуреттүү: Кадыр, Қадыр, Абдыкадыр, Эбдіқадыр, Кадырбек, Кадыржан, Кадырбек, Кадыркул, Кадырқұл; эл-Хафиз – бардык нерсени сактап туруучу: Хафиз (Капыз, Капиза, Қапиз, Хафиза (Капиза); эл-Муқит – материалдык жана руханий азыктарды жаратып, аларга ээлик жасоочу: Муқит/Мухит, Мухиддин, Мухитдин; эл-Жәлил – күч-кубат жана бардык сапаттарында улуктук ээси: Жалил, Жәлел (Жалел); эл-Кәрим – пенделери сураса да, сурабаса да сыйлык көрсөтүүчү жана сыйлык берүүчү: Керим, Керимбек, Керимбүбү, Кәрим /Карим, Каримбек, Жомарт; эл-Хәким – бүткүл хикметтин, өкүмдүн ээси: Аким, Акимбек, Акин, Акинбек, Хәким (Хәкім, Кәкімжан), ж.б.

Казак, кыргыз тилине бирдей тиешелүү Аллаберген, Теңирберген, Жасаганберген, Кудайберген сөздө-

рүнө маанилеш *Тилеберген, Тилеуберген, Тилеукабыл* деген адам ысымдарынын негизги мааниси – *баланы алладан тилеп жүрүп көргөн, тилегини кабыл болгон* деген маани. Атоонун экинчи сыңарындагы *берген, кабыл* сөздөрүнүн да туунду сөздүн маанисине кошкон сөз жасоочу мааниси бар.

Культтук лексемалардын антропонимиялык кордогу үлүшүн казак, кыргыз тилиндеги ысымдар гана эмес, араб, перс тилдеринен кабыл алынган антропонимдер да түзөт. Алла араб тилинен, *Кудай* перс тилинен кабыл алынган. *Теңир* байыркы түрк тилинен, *Жаппар, Жаратуучу* – казак, кыргыз тилиндеги Алла сөзүнүн эквиваленти. *Аллаберген, Кудайберген, Теңирберген, Аллаберди, Кудайберди, Теңирберди, Кудайкул, Теңиркул, Жаппар, Жапаркул, Жапаралы* деген сыяктуу Жаратуучу күчтөргө байланыштуу түзүлгөн эркек адамдардын ысымдары азыркы учурда да кеңири кездешет.

Дал ушундай окшоштуктар башка да түрк тилдүү элдерде бар. «Алла», «Кудай», «Теңир» культтук сөздөрү түрк-татарлардын да адам аттарында: *Аллабирде, Аллабиргән, Аллагол, Ходайбирде, Кудайбакты, Ходайбакты, Тәңребиргән, Тәңребирде, Тәңрекол, Тәңребирдиев, Тәңребирдин, Тәңрегулов* деп кездешсе, *алла биргән, алла биргәнем, алла бабасының улы (кызы)* деген когнитивдик бирдиктер балдарын эркелеткенде көп айтылат. Татар антропонимиясын изилдөөчү окумуштуу Г.Р.Галиуллина: «В тюркском именнике встречаются следующие имена с компонентом Тенгри (Тәңре): *Тәңребиргән, Тәңребирде, Тәңрекол*. Традиционное для древнетюркского именника явление – употребление глаголов биргән, бирде «данный» в вышеназванных сложных именах указывает на особое место Тенгри в иерархии языческих божеств. В антропонимах, как в языковых знаках, сохранилась народная память предыдущих эпох. Мы полагаем, что мужские имена *Аллабирде, Аллабиргән, Аллагол, Ходайбирде, Кудайбакты, Ходайбакты* и т.д. концептуализируют те традиции, которые заложены предками тюрко-татар. Лаская ребенка, нередко называют его «алла биргән», «алла биргәнем», «алла бабасының улы(кызы) (данный богом, сын (дочь Всевышнего)» – деген оюн айтат [5, 40-б.].

Кыргыз антропонимикасын изилдөөчү окумуштуу Ш.Жапаров, К.Дыйканов, А.Осмонкулов, А.Жолдошбаев кыргыз элинде да Жаратуучу күчтөргө байланыштуу коюлган *Алдаберди, Теңирберди, Теңирберген; Эгем, Эгемберди; Кудайберди, Кудайберген, Кудайназар* деген адам ысымдары кездешкенин айтат. Мисалы, «Теңизбай журту жөнүндө» деген аңгемеде: «Балдарын кудулай баштаганда Теңизбай Суумурунга барат. «Мага тектүү жерден жубай таап бериңиз?» дейт. Суумурун карындашын күйөөгө берип, калың алып койгондуктан, өз кызын берүүнү макул көрөт. Андан *Алдаберди, Теңирберди, Кудайберди* деген уулдуу болот. Ошентип, алты уулдан көбөйүп өзүнчө эл болот» – деп айтылат [6, 40 -б.]. Ислам дининдеги элдер аркылуу, дин аркылуу ошол ысымдар казактардын, кыргыздардын ысымдар тизмесине кирген. Мисалы: *Жапар, Капар, Рахман, Рахым, Райым, Кадыр, Абдыкадыр, Абдымалик, Абдыраза, Абдыракман, Кадырбек, Кадыржан, Мухит, Жалил, Сабыр* ж.б. Өзбек антропонимикасын изилдөөчү Э.Бегметов: «Имена, Тангриберген, Тангриберди, Тангриқұл, Қуанышбек, Ойзада, Ойкон связаны с культом неба, солнца, и луны, являются ярким свиде-

тельством поклонения и почитания людьми этих небесных и наземных «божеств», – деп жазат [7, 18- б.]. Ал эми, түркмөн ономастикасын изилдөөчү З.Б.Мухаммедова түркмөн элинде да Ай, Күн, өсүмдүктөр менен жан-жаныбарларга байланыштуу ысымдар кездешкенин жазат: «Древнейшими, на наш взгляд, следует считать имена, восходящие к названиям атмосферных осадков, солнце, луны, растений, и животных» [8, 45- б.].

Жогоруда келтирилген казак, кыргыз, өзбек, татар тилдериндеги адам ысымдарынын коюлуу маанилери жагынан орток түшүнүктүк, дүйнө танымдык байланыштар бар экени аныкталды. Бул түрк тилдериндеги адам ысымдарынын айтылышы айрым бир фонетикалык өзгөрүүлөргө учураганы менен алардын семантикасы бирдей.

Жыйынтыктап айтканда, изилдөөдө *Алла, Кудай, Теңир, Жасаған, Жаппар* сыяктуу ысымдар түрк, татар элинде, кыргыздарда кездешкени, адам ысымдарынын коюлуу маанилери жагынан орток түшүнүктүк, дүйнө таанымдык байланыш бар экендиги аныкталып, улуттук дүйнө таанымдагы «Жаратуучу күчтөр» концептисинин когнитивдик модели *Кудай, Алла, Теңир* синонимдеш концептилер аркылуу аныкталары маалымдалды. Ушул сыяктуу этностук дүйнө таанымга жана каада-салтка, ишенимдерге байланышкан байыркы лексиканын негизинде калыптанган когнитивдик бирдиктерге этнолингвистикалык талдоолор жасалды. *Кудай, Алла, Теңир* тирек сөздөрүнүн жардамы менен жасалган культтук фразеологизмдердин түрк элдеринин дүйнө таанымдык системасында алган орду айрыкча экени, алар мифтик-таанымдык бирдиктердин катарына кирери, адам аң-сезиминде дүйнөнүн көрүнүшү когнитивдик түзүлүш, когнитивдик бирдиктер аркылуу ишке ашырылары, когнитивдик моделди калыптандырган адам ысымдары: *Кудайберди, Кудайберген, Кудайкул, Аллаберген, Алдаберген, Алла, Аллажар, Теңирберген, Жаппар, Жапаркул* деген ж.б. аталышта кездешери, Алла тааланын улук деген **99 (токсон тогуз)** ысымынын тилибизде адам аты катарында көп колдонулуп жүргөнү, антропонимдер руханий, материалдык, таанымдык менталдык-когнитивдик түрдө белгиленгени менен өзгөчөлөнүп турары фактылардын негизинде аныкталып баяндалды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кайдаров А.Т. Казак тилинин өзөктүү маселелери: Актуальные вопросы казахского языка. - Алматы: Эне тили, 1998. - 304 б.
2. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. - Минск: ТетраСистемс, 2004. - 256 с.
3. Жанузаков Т. Казак ысымдарынын тарыхы. - Алматы, 1971. - 218 бет.
4. Шокым Г. Тилдин гендерлик жиктелишинин илимий негиздери. Автореф. фил. ил. д-ры.: 10.02.19. - Алматы, 2009.-46 б.
5. Галиуллина Г.Р. Татарская антропонимия в лингво-культурологическом аспекте. Автореферат дисс. ...доктр. филол. наук. -Казань, 2009. С.40
6. Осмонкулов Ж.Теңизбай журту жөнүндө.// <http://sanjira.ru/sanjira126.html>. Б.40.
7. Бегметов Э. Антропонимика узбекского языка. - Ташкент, 1965. С.18
8. Мухаммедова З.Б. Исследование по истории туркменского языка XI-XIV вв. - Ашхабад, 1973. - С.45.

SOME LEXICAL TRANSLATION PROBLEMS

НЕКОТОРЫЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА

КОТОРМОДОГУ ЛЕКСИКАЛЫК ПРОБЛЕМАЛАР

Abstract: The article considers some vocabulary problems of translation, to understand the meaning of vocabulary correctly. To master foreign language, to speak and to comprehend oral and written speech in foreign language, it is necessary to compile stock of words, using in all style of speech widely. It is necessary to understand the main peculiarity of English vocabulary from Russian vocabulary.

Key words: translation, text, verb, vocabulary, language, science, sentence, literature, form, number, foreign.

Аннотация: В данной статье рассматриваются некоторые лексические проблемы перевода, значение лексики для правильного понимания текста. Для того чтобы овладеть иностранным языком, говорить и понимать устную и письменную речь на иностранном языке необходимо систематически накапливать запас слов, широко употребляющихся во всех стилях речи, необходимо понимать основные особенности английской лексики, отличающей от лексики русского языка.

Ключевые слова: перевод, текст, глагол, лексика, язык, наука, литература, форма, число, иностранный.

Аннотация: Бул макалада кээ бир лексикалык котормо маселелерин, тексти туура түшүнүү үчүн сөздөрдүн маанилүүлүгү талкууланат. Чет тилинде түшүнүү, сүйлөшүү жана жазуу үчүн, тынымсыз сөз байлыгын жогорулатуу зарыл. Англис тилинин лексикасынын негизги өзгөчөлүктөрүн, орус тилинин лексикалык айырмаларын анализге алдык.

Түйүндүү сөздөр: котормо, текст, этиш, сөз, тил, илим, сүйлөм, адабият, форма, тур.

Some lexical translation problems

In order to master practically a foreign language, namely, to speak it and understand oral and written speech in a foreign language, there is little knowledge of the rules of grammar and even the ability to apply this knowledge.

When analyzing and translating text. For practical mastering of the language, it is necessary systematically to accumulate a stock of words that are vitally important and widely used in all styles of speech (colloquial, socio-political, scientific, literary and artistic). These words primarily include so-called line words, namely, pronouns, a large number of adverbs, all modal and auxiliary verbs, verbs, bundles, conjunctions, prepositions, particles. In the vocabulary minimum, all the most common words and expressions of colloquial speech, the formula of greeting, expressions of politeness, the most necessary expressions in the audience, which must be learned by heart, are necessarily included.

The English language allows the formation of verbal nouns with the meaning of the producer of the action in much

wider limits than Russian language and knowing the meaning of the word rise, for example, one can guess what the word **riser** means.

My brother is an early **riser**.

Мой брат **любит** рано **вставать**.

Мой брат **обычно** рано **встает**.

In order to learn, to understand English spoken and written speech, it is necessary to understand the main features of the English vocabulary, which distinguishes it from the Russian language.

I like this book. Мне **нравится** эта книга. (не обязательно Я люблю эту книгу).

We enjoy a peaceful life. Мы **живем мирно** (не обязательно Мы наслаждаемся мирной жизнью).

We enjoyed that film. Нам **очень понравилась** эта кинокартина (не обязательно Мы наслаждались этим фильмом).

The specific features of the vocabulary of each language are manifested not only in the sound form of words, but

mainly in the difference, in the range of concepts that is contained in each individual word.

According to the meaning, that borrowed international words, acquired in a living language, they can be divided into three categories:

1) Words, denoting socio-political and scientific concepts that are organically included in the vocabulary of the borrower language.

2) The words that are included in the vocabulary of this language to refer to concepts that have a more special character.

3) A small group of words, known as "false friends of the translator."

Words denoting socio-political and scientific concepts

Among the words organically included in the borrowing languages are international words, denoting socio-political and scientific concepts and phenomena, without which people's communication is unthinkable. Such words are understandable to everyone who speaks this language and do not need stylistic pairs of synonyms. The meaning of such words in the two languages being compared coincides: **республика-republic; конституция-constitution; партия-party; культура-culture демократический-democratic; территория-territory; математика-mathematics; технология-technology; металл-metal.**

Word, denoting both general and special notions

The second category of international words includes borrowed words that are included in the vocabulary of this language to denote concepts that have a more special character.

Borrowings enter the language in order to designate a new phenomenon in the field of science, art, and everyday life with the help of one word avoiding the descriptive transfer of the concept (in several words).

The presence of an international word in the English text often helps to understand and correctly, translate the English sentence into Russian. However, direct understanding of the international word i.e. its translation by the closest international language of the native language can lead to stylistic mistakes and in some cases even cause a gross mistakes.

An inexperienced translator is often inclined to translate in any context the word **industry** as **индустрия, industrial-индустриальный**, where as in Russian there are more common words — **промышленность, промышленный**.

The English word **comfortable** corresponds to Russian **комфортабельный; person- персона; position-позиция; production- продукция; local-local**. The international word, as mentioned above, is used in speech most often in its narrow meaning. Therefore, it is better to translate the word **comfortable-удобный, person- лицо, человек, position-положение, production-производство, local-местный**.

In order to make your thoughts understandable for most people, it is necessary to express them as simple and accessible language as possible. Translating English text should avoid clogging the native language with unnecessary foreign words.

The international situation is not allowed to be translated as **интернациональная ситуация**. The international situation is the only acceptable translation op-

tions — **международное положение, международная обстановка**.

Polysemy of words

A word can have different meanings, therefore, when translating a sentence, it is necessary to choose one of these many meanings of the word. When selecting this value, it is necessary to proceed from the general content of the thought contained in this sentence, as well as from the general content of the translated text.

So, the English words **face, hand** mean not only the face, the hand, but also the dial, the hand (in the case of watches).

To establish the meaning of a word, it is also important to determine which part of speech it is in a sentence, for example:

You must **hand** him the letter. Вы должны **вручить** ему письмо.

In the application of this method we may face some troubles. (face-verb). When applying this method, we may **encounter** some difficulties. The eyes, nose and mouth are parts of the face. (face- noun) Eyes, nose and mouth-parts of the face.

English words **figure, number** can also be translated in different ways. For example, **figure** n. фигура, облик; тело, геометрическая фигура; рисунок, чертеж; цифра; v. изображать (graphically); представлять себе; фигурировать.

The word **number** is used in the meanings: n. число, количество, большое количество, много, ряд (of people, arguments); a number of people , много людей; n n. множество людей; (mat.) сумма, цифра, номер; выпуск, number (journal); номер (журнала);v. Number-нумеровать; to count-насчитывать.

The meaning of word often depends not only on the general content of the thought, contained in a given sentence, but even on the preceding sentences.

Features of the translation of the titles of scientific articles, books and headlines of the newspaper - information text

The titles of scientific articles and books in the Russian language are most often expressed by a combination of names (nouns, adjectives).

English newspaper language also has its own characteristics. English newspapers rarely contain sentence headings in which the predicate is expressed in a past tense verb. Because of this, when translating the titles of scientific articles and headlines of British newspapers to the names of scientific articles and headlines of British newspapers into Russian, it is especially necessary to resort to replacing parts of speech. For example, The meaning of the passive voice of the English language is translated with the help of Russian noun:

Talks **ended**, Agreement **signed**. **Окончание** переговоров, **подписание** соглашения (or Negotiations are **completed** and an agreement is **signed**).

The verb is translated with the help of the noun:

Science looks ahead. **Перспективы развития науки** (the future of science).

Youth delegation **visits** India. **Посещение** Индии делегацией молодежи.

Homonyms

From the use of the same word in different meanings, it is necessary to distinguish the words-homonyms. Hom-

onyms are words that sound the same but different in meaning. In Russian, the example of homonyms can be the words: **my** in the meaning of the possessive pronoun is **my home**, as well as in the meaning of the imperative form of the verb **wash-my hands**.

In English, examples of homonyms can serve the words: **some**-какой-нибудь, **sum**-сумма; **great**-большой, великий; **grate**-решетка; **break**-ломать; **brake**-тормоз; **left**-левый, **left**-уехал, покинул.

Only few people write with the **left** hand. Немногие пишут **левой** рукой.

They **left** Moscow for Kiev. Они **уехали** из Москвы в Киев.

Reference:

1. Aliluiko E. A. *The formation of communicative culture in foreign language teaching / / Actual problems of tourism-99. Collection of proceedings. 3 edition. – M.: Soviet sport, 2000.- 232 p.*

2. Lobysheva T. G. *The formation of professional communication skills of students of tourist University in the process of teaching terminological translation. report.... Pedagogical sciences'.* - M., 2003.- 28 p.

3. *Pedagogy. Textbook for students of pedagogical educational institutions. / Under the editorship of P. I. Pitkasistogo.* - M.: Pedagogical society of Russia, 2002.- 608 p.

4. Z.I. Burova *English textbook for Humanities higher education universities, 5th Edition, corrected, -M., 2006 DUBAL*

GUMNÂM (MUHAMMED EMİN HIRKATÎ) İLE MEŞREB (BABA RAHÎM) ARASINDAKİ EDEBÎ MÜNASEBETLER

ГУМНЪАМ (МУХАММЕД ЭМИН ХЫРКАТИ) МЕНЕН МЕШРЕБ (БАБА РАХИМ) ОРТОСУНДАГЫ БААРЛАШУУ

CONNECTION BETWEEN GUMNÂM (MUHAMMED EMİN KHYRKATÎ) AND MESHREB (BABA RAKHİM)

Özet: Çağatayca'nın Klasik Sonrası Devri (1600-1921)'ne ait yazma eserleri konu edinen çalışmalar son yıllarda artış göstermektedir. Bu çalışmalar sayesinde dönemin şairleri ve bu şairlerin eserleri birer birer bilim dünyasına tanıtılmaktadır. Birçoğu daha sonra istinsah edilen yazma eserlerde içerik bakımından benzerlikler göze çarpmaktadır. Bu dönem eserlerinde halk tarafından çokça saygı gösterilen ve sevilen şairlerin şiirleri bazen bir diğer şairin eserinde yer alabilmekte bazen de aynı veya benzer şiirler birden fazla şaire isnat edilebilmektedir. Bu makalede Çağatayca'nın Klasik Sonrası Devri şairlerinden Gumnâm (Muhammed Emin Hırkatî) ile Meşreb (Baba Rahim)'in eserlerinde yer alan ve orijinalinin kime ait olduğu tam olarak tespit edilemeyen şiirler gösterilmiş ve bu şiirler değerlendirilmiştir.

Anahatar Kelimeler: Çağatayca, Gumnâm, Meşreb, Edebî münasebetler

Аннотация: Бул илимий макалада акыркы жылдарда Чагатай тилинин класикадан кийинки доору (17- кылымдын башы) 20- кылымдын башына таандык жазма эстеликтеринин темасы болгон көптөгөн эмгек жаралган. Бул эмгектердин алкагында аталган доордун акындары жана бул акындардын чыгармалары бир бирден илим дүйнөсүнө таанытылды. Көп чыгармалардын көчүрмөлөрү тематикалык жана мазмундук жактан окшоштуктар байкалат. Көчүрмөлөрдү жаратуу кезегинде эл арасында таанымал жана кадыр-баркка ээ акындардын ырлары башка чыгармада кайталанышы ыктымал. Бир эле ыр көп акынга таандык болуп калган. Бул макалада Гумням (Мухаммед Эмин Хыркати) менен Мешребтин (Баба Рахим) чыгармаларында орун алган жана оригиналынын кимге таандык экен белгисиз болгон ырлар мисал катары берилип, алар жөнүндө ой-пикирлер жогору бааланган.

Түйүндүү сөздөр: Чагатай тили, Гумням, Мешреб, Адабий баарлашуу.

Annotation: In recent years there have been created lots of works on written manuscripts related to the post classical epoch of Chagatai language (beginning of 17-20 centuries). Within the scope of these works, poets (akins) of above-mentioned era and their compositions were introduced to the scientific society one after another. There are a lot of thematic and substantial similarities in the copies of the works. It was possible to repeat the well-known and famous poets' songs in different compositions. The same song could be related to many poets. This article considers the songs with unknown origins in Gumnâm (Muhammed Emin Khyrkati) and Meshreb's (Baba Rahim) works.

Key Words: Chagatai language, Gumnâm, Meşreb, Literally connection.

Giriş: XVII. yüzyılın başı ile XX. yüzyılın başına kadarki dönem Çağatayca'nın Klasik Sonrası Devri'dir. Bu yüzyıllar arasında hüküm süren Orta Asya Türk hanlıklarının yaşadıkları siyasi, iktisadi ve toplumsal sorunlar sanat ve

kültür alanını da etkilemiş dönemin yazar ve şairleri önceki yüzyıllardaki edebî şahsiyetleri taklitten öteye geçememişlerdir. XX. yüzyılın başından itibaren ise Çağatayca yerini köken olarak aynı, fakat ayrı Türk yazı dillerine bırakmıştır.

Çağatayca ile ilgili bilimsel araştırmalar çoğunlukla *Çağatayca'nın Klasik Öncesi ve Klasik Sonrası Devirleri*'ne ait eserler temelinde gerçekleşmiş, *Çağatayca'nın Klasik Sonrası Devri*'ne ait araştırmalar ise ancak son yıllarda artış göstermiştir. Bu durumun temelinde 30 yıl öncesine kadar Eski Sovyetler Birliği Cumhuriyetleri ve Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki kütüphanelerde bulunan *Çağatayca* el yazması eserlere ulaşmanın zorluğu yatmaktaydı. 1990'lı yılların başından itibaren bu ülkelerdeki *Çağatayca* el yazması eserlere ulaşma imkânı artmış, son yıllarda ise *Çağatayca* el yazması pek çok eser elektronik ortama da aktarılmaya başlanmıştır. *Çağatayca* eserlerin bilimsel incelemeler için kolay elde edilebilir hale gelmesiyle *Çağatayca'nın Klasik Sonrası Devri* ile *Çağdaş Türk yazı dilleri* arasındaki bağlantı daha detaylı şekilde ortaya konmaktadır. Ayrıca daha önce *Türk Dili Tarihi* içerisinde adından söz edilmeyen ya da adını bildiğimiz fakat hakkında detaylı bilgilere sahip olamadığımız *Çağatayca'nın Klasik Sonrası Devri*'nde yaşamış yazar ve şairleri hakkında da yeni bilgiler ortaya çıkarılmaktadır.

Gumnâm (Muhammed Emin Hırkatî)

Türkoloji'de *Çağatayca'nın Klasik Sonrası Devri*'ne ait el yazması eserler ile ilgili araştırmaların sayısı arttıkça XVII.-XX. yüzyıllar arasında eser vermiş ve daha önce hakkında pek fazla bilgiye sahip olamadığımız edebî şahsiyetlerden haberdar olabiliyoruz. Söz konusu dönemde yaşamış edebî şahsiyetlerden birisi de *Gumnâm* mahlasını kullanan *Muhammed Emin Hırkatî*'dir. *Gumnâm* 1634 yılında Kaşgar vilayetinin Yenişehir nahiyesinin Tazgun köyünde doğmuş ve 1724 yılında ölmüştür (Tursun, 1986: 64). *Gumnâm*'ın *Divân-ı Gumnâm* adında bir divanı ve *Muhabbetnâme ve Mihnetkâm* adlı bir destanı vardır. *Gumnâm* 16 yıl Kaşgar mekteplerinde eğitim görmüş Arapça ve Farsça öğrenmiştir (Uyguri 2005: 278).

Gumnâm Uygur tarihinde "*Hocalar Devri*" (1678-1755) olarak adlandırılan zaman diliminde yaşamıştır. Şair hayatının bir döneminde "*Hocalar Devri*"nin en büyük dinî ve siyasî önderlerinden *Appak (Hidayetullah) Hoca*'nın bağında bahçıvan, fenerci ve aşçı olarak çalışmıştır (Tursun 1986: 64).

Meşreb (Baba Rahîm)

Gumnâm ile aynı dönemde yaşamış olan edebî şahsiyetlerden birisi de asıl adı *Abdurrahim* olan ve daha çok kullandığı *Meşreb* mahlasıyla tanınan *Baba Rahîm*'dir. Şair şiirlerinde *Meşreb* mahlasının yanında; *Meşreb-i Mehdî*, *Meşreb-i Kâlder*, *Meşreb-i Asî*, *Meşreb-i Dîvâne*, *Tilbe Meşreb* mahlaslarını da kullanmıştır (Gedik, 2013).

Meşreb'in doğum tarihi konusunda farklı kaynaklarda farklı tarihler verilmekteyse de şairin 1711 yılında Belh valisi *Mahmud Katagan*'ın huzurunda onu küçük düşürücü davranışlarda bulunduğu gerekçesiyle idam edilmesi herkesçe bilinen tarihî bir gerçektir. *Meşreb*'in kabri bugün Afganistan sınırları içerisinde yer alan Kunduz şehrinde yer almaktadır.

1979 yılında Abdurreşid Adgugapurov tarafından yayımlanan "*Meşreb Şiiriyatı*" adlı eserde *Meşreb*'in 1640 yılında doğduğu, 1711 yılında öldüğü bilgisi verilmektedir (Osmanov 2004: 2). *Özbek Sovyet Ansiklopedisi*'nde verilen bilgilere göre *Meşreb* 1657 yılında doğmuş ve 1711 yılında ölmüştür. Kendisi 23-24 yaşlarında Kaşgar'a gelip *Appak (Hidayetullah) Hoca*'nın müritlerinden birisi olmuştur (*Özbek sovet ensiklopediyası*, 1971: 71, 72).

Meşreb'in babasının adı *Velibaba (Molla Veli)*, annesinin adı ise *Bibi Selime*'dir. *Meşreb* gençliğini doğduğu şehir Namengân'da geçirmiş ve burada medrese tahsili görmüştür.

Daha sonra ise Seyidiye Hanlığı içerisinde yer alan Kaşgar şehrine giderek *Appak (Hidayetullah) Hoca*'nın müridi olmuştur.

Meşreb Appak (Hiadyetullah) Hoca'nın tekkesinde iken buradaki hizmetçi bir kıza âşık olduğu için tekleden kovulmuştur. Bundan sonra Orta Asya coğrafyasının değişik yerlerinin gezmiş. Türbeleri ziyaret etmiş, veli zatlarla görüşmüştür. Daha sonra müridi olduğu şeyhi *Appak (Hiadyetullah) Hoca* tarafından affedilmiş ve tekrar Kaşgar'a dönmüştür (Fidancı 1994: XII). *Meşreb*'in *Divân*, *Kitâb-ı Mebde-i Nûr* ve *Kimyâ* adlı üç eser vardır.

Divân-ı Gumnâm'da Meşreb (Baba Rahîm)'i İzleri

Çağatayca'nın Klasik Sonrası Devri'ne ait eserlerden birisi olan *Divân-ı Gumnâm*'ın hem yazıldığı hem de istinsah edildiği tarih bilinmemektedir. Çok köklü kültür birikime sahip Uygur Türklüğü sahasında yazılmış bu eserin bugüne kadar iki nüshası bulunabilmiştir. Bunlardan ilki (A nüshası) 1957 yılında Yarkent'te Erşiddin Tatık adlı bir kişi tarafından Saim Ahun adlı birisinden satın alınmıştır (Osmanov, 2004: 1). *Divân-ı Gumnâm*'ın ikinci nüshası (B nüshası) ise 1993 yılında Atuş şehrinin Üstünatuş Köyü'nde bulunmuştur (Öger, 2014).

Divân-ı Gumnâm'ın A Nüshasının Yeni Uygurca çevriyazısı ilk olarak *Bulak Dergisi*'nin 1981 yılı 3. sayısında yayımlanmıştır.¹ Yayımlanan bu divân toplam 85 gazel, 25 rubaî, 1 terci-i bend ve tamamlanmamış 1 mesnevîden oluşmaktadır. *Divân-ı Gumnâm*'ın A nüshası ile ilgili ikinci çalışma Yeni Uygurca çevriyazısının yanına divânın tıpkıbasımı ve şerhi de eklenerek 2004 yılında Mirsultan Osmanov tarafından Ürümcî'de yayımlanmıştır (Osmanov, 2004). Eserin tıpkıbasımında *Meşreb (Baba Rahîm)*'e ait bazı muhammesler de yer almaktadır. Bu muhammeslerin bir kısmı yarım ve eksiktir, ayrıca eserde yer alan muhammeslerdeki bazı sözcükler de okunaksız durumdadır. *Divân-ı Gumnâm*'ın A nüshasını ilgi çekici kılan bir diğer özellik de 80. gazelde "*meşrebmen*" redifinin kullanılmış olmasıdır.

Gumnâm (Muhammed Emin Hırkatî) ile *Meşreb (Baba Rahîm)*'in aynı dönemde yaşamış olmaları ve yine her iki şairin bir müddet *Appak (Hidayetullah) Hoca*'nın tekkesinde bulunmuş olmalarından hareketle *Divân-ı Gumnâm*'da *Meşreb*'e ait muhammesler ile ilgili birkaç ihtimalden söz etmek mümkündür. Bunlardan ilki *Divân-ı Gumnâm*'a ait şiirlerle *Meşreb* muhammeslerine ait varakların karıştırılıp divâna yanlışlıkla eklenmesi, diğeri ise *Meşreb*'e ait muhammeslerin de *Gumnâm*'a ait sanılıp müstensih tarafından bilinçsiz bir şekilde divâna kopya edilmiş olmasıdır. Hem *Gumnâm*'ın hem de *Meşreb*'in halk tarafından çok sevilmesi ve itibar görmesi bir müddet sonra iki şahsiyetin halkın zihninde karışıp tek kişiymiş gibi algılanmış olabileceği de üçüncü bir ihtimal olarak değerlendirilebilir. Fakat söz konusu varsayımları daha somut bir şekilde değerlendirebileceğimiz tarihî kaynaklardan şimdilik yoksunuz.

Divân-ı Gumnâm'ın A nüshasındaki *Gumnâm*'a ait olan gazellerin, muhammeslerin, terci-i bendin ve mesnevînin yazı karakteri ile "*Meşreb*" mahlası ile yazılan muhammeslerin yazı karakteri ile bir ve aynıdır. Bu durum aynı müstensihin elinden çıkan varakların birleştirilme esnasında sonradan yanlışlıkla eklendiği ihtimalini şimdilik daha güçlü kılmaktadır.

¹ Bulak Jurnili, Uygur Klassik Edebiyatı ve Helk Ağzı Edebiyatının Mecmuası, Şincan Helk Neşriyeti, 1981 yılı, 3. Sayı, Ürümcî.

Divân-ı Gumnâm'da Yer Alan Meşreb Muhammesleri

1.

1. ...
ây şanemâ gülgün yanıpsen mey içip rahşānmusen
berk uradur yulduzun hey hey meh-i tābānmusen
hōş kelip bir kīcūsen cānmu sen cānānmusen
āllah āllah pāre köğlūme rahmetige musen

2. sözlerin şeker suyudur leblerin kâd u 'asel
kâmetindür şeker başdın ayağını bedel
bir nevâ ayttı kulak salgıl eşitgil fī al meâel
būlbūlūn men-men gülüm sen-sen gūlsitān ezel
meşrebiñ örtendi ay gül âteş-i cevānmusen

2.

1. 'azm sofre-yi hatem neçe gülzārni kördüm
ol bāğ içinde gül kebi dildārni kördüm
hem-rāhı anıñ yüz tümen āgyārni kördüm
büt boynıda vū belide nı kördüm
āzāde şıfat neçe giriftārni kördüm

2. öz bendide bolğan yanağa kıl mu bolurmu?
āzāde kişi boynı öz gūll mu bolurmu?
mey içmegüçe sākī yüzi gül mü bolurmu?
leb cāmıga koymay leb-i būlbūl mü bolurmu?
sākī yüzide gamze-yi hūnbārni kördüm

3. ay zāhid hūrdın neme munça urasın laf
būşum kıyāmım kūhsidin boldı dilim
bu şivelerin garañıñ tu 'me-yi evkāf
çün kāf açın berhūsn kāf yana kāf
sendin tiledim bir gül ü miñ hārni kördüm

4. 'ışk olmağuce bir kişide cānga hālildur
şumār elige ağu kaçan def' gūlldur
her kim ki keâel bolsa aña zehr 'aseldür
ây dōst istegil bu 'aceb tāze meâeldür
'ışk oldı devāsı neçe şumārni kördüm

5. tā bağmağuce her kişige fitnessi köp söz
mihr olmağuce boldı kaçan gayr kişi öz
yüz nev' tekellüm veli bu cānga erür söz
ay 'ışk kerem eyle vū her lutf ki körgüz
bir yār yüzün körgeli miñ zārni kördüm

6. yüz körmegüçe kaysı 'āşık eyledi efgān
kirfik okı tegmey boladur kaysı yürek kan
her kim ki yüz elvān söz aytar barçası yalğan
şādık emes ol 'ışk ara tā bermegüçe cān
bir cānıga miñ cānı talab kelerni kördüm

3.

1. men yār üçün keldim ol yār mañadur
her yerde açılğan gül-i gül-zār mañadur
manşūr nefis olmağan şerār mañadur
ay **meşreb** nē hāndan evvel ü didār mañadur
oādın nefis olğaç yana didār mañadur

Yukarıdaki muhammeslerin yanında aynı eserde farklı muhammeslere ait bentler de bulunmaktadır. Bu bentlerde de yine "meşreb", "meşreb-i divane" mahlasları kullanılmıştır (Osmanov, 2004:350-356).

Divân-ı Gumnâm'da en ilgi çeken gazellerden birisi de "meşrebmen" redifi ile yazılmış olan 80. gazeldir:

1. kararım yok köğülde lahza divāne **meşrebmen**
koyun dek hūsn-i şem'in aylanıp pervāne **meşrebmen**

2. cihānnıñ her ne barın aḥiretni iltimās etmem
peridür yā melek andın bölek rindāne **meşrebmen**

3. işimdür faqr yolın tay kılıp kat'-ı ta'allukdur
açıp mey tūn ü kūn men tālib-i meyhāne **meşrebmen**

4. meni zāhir közide körgeñ el özdin gūmān eyley
veli el içredür-men barçadın bi-gāne **meşrebmen**

5. serilip her tarafge yol yürürde pest ü bālā ten
özümdin hem haber yok hōşı yok mestāne **meşrebmen**

6. mañadur sāde-veşlik vera'-ı meydin ser-nigūnluk hōy
açuk a'zā yaruk ten hāl ara vīrāne **meşrebmen**

7. tapıp meşreb yolın terk eyle zāhidlik yolın gumnām
emes-men cūz-i tā'at mey içip mestāne **meşrebmen**
"Koş Tehallusluk Hoş Nevâ Būlbūl"² adlı makalede yu-
karıdaki gazelin Meşreb tarafından Gumnâm'a itafen yazıl-
dığı belirtilmektedir (Osmanov 2004: 2).

**Şāh Mesreb Menākub-Nāmesi'nde Gumnām (Mu-
hammed Emin Hırkatî)'ın İzleri**

Divân-ı Gumnâm'da yer alan 31 numaralı kız redifli ga-
zel ile Şāh Meşreb Menākub-nāmesi adlı eserdeki 7 bentlik
aynı redifli gazel ile benzerlik göstermektedir.

**Divân-ı Gumnâm'ın A nüshasındaki 31 numaralı ga-
zel**

1. bir bakıp köz uçdın tenge kigürdi cān **kız**
aylanıp yüz ögürüp kıldı yürekni kan **kız**

2. künde miñ derd okın attı hazin cānımgā
birige eylemedi lebleridin dermān **kız**

3. yüzige perde yapıp şem' üze fānūs kebi
yüz tümen zūhd elini eyledi sergerdān **kız**

4. zālīm u kātīl ü cabbār erür bi-şefkat
yār u āgyārni alıda bilür yeksān **kız**

5. 'ışkıda āhım otı uçkundur ay ile kūn
kim degey boynı serv ü közidür çolfan **kız**

6. bu felek hānı üze kılma gūmān aḥter dēp
şadağa-yı hūsnūne toldurdı dürr ü mercān **kız**

7. servni kaddıña gūlnı yüzünge zūlfünge misk
oḡşatılmas kişi ay nādīre-yi devrān **kız**

8. kâf u nūn köz ü lebiñ medd ü elif kâd u kaşın
rāy u esrār başındın ayağın kırān **kız**

9. 'ışk kāfirlerige köz yaşım oldı tūfān
itlerinin kim erür hem-rehi keştibān **kız**

10. kūydur cenneti-i rıdvān eşigi ka'be-yi 'ışk
hūr dek hizmetide bağladı kol candān **kız**

2 Bulak Jurnili, Uyğur Klassik Edebiyatı ve Helk Ağız Edebiyatının Mecmuası, Şincan Helk Neşriyeti, 1991 yılı, 3. Sayı, Ürümçi.

11. vaşl-ı gülzârı ara bülbül êrür bu gumnâm
şekkerin hânde bile tûti-yi hindüstân **kız** (Osmanov,
2004: 279, 280)

Şâh Meşreb Menâkıb-nâmesi adlı eserde yer alan
aynı redifli gazel

1. bir bakıp mênge kara göz uçdın cânân **kız**
aylanıp yüz ögürüp kıldı yürekni kan **kız**

2. künde miñ derd okıdın attı hâzin cânımğa
birirge elemedi lebleridin derman **kız**

3. yüziğa perde tutup şem^e üzre fânüs kēbi
yüz tümen zühd êlini eyledi ser-gerdâ **kız**

4. zâlim ü kâtil ü cebbar (hem) êrür bi-şefkât
yâr (u) âgyârını aldığa bolup yeksân **kız**

5. bu felek-hâne öze kılmas gümân ahter dēp
şüret-i hüsniye toldurdı dūr (ü) mercân **kız**

6. köydürüp cennet-i rıdvân eşiki hūr-ı berin
hūr dēk hıdmetiğa bağladı bēl devrân **kız**

7. vaşl gülzârını ara bülbül êrür bu meşreb
şekkerin külgüsüdür tûti-yi hindüstân **kız** (Fidancı,
1994: 33)

Şâh Meşreb Menâkıbı, *Meşreb*'in hayatını ve eserlerini anlatan mensur bir eserdir. Afganistan'ın başkenti Kabil'de basılan menâkıbın başında isim olarak *Dîvâne Meşreb-i Namengânî* yazısı mevcuttur. Muhteva olarak eserde Kalenderî bir şairin menâkıbelerle dolu hayatı anlatılmıştır. Ancak bu hayatın merhaleleri, şairin yazdığı Türkçe ve Farsça şiirlerle verilmiş, şairin hayatı ile şiirleri arasında paralellikler kurulmuştur (Fidancı, 1994: XXI, XXII).

Sonuç

Gumnâm ve *Meşreb* ile ilgili var olan materyaller değerlendirildiğinde *Meşreb*'in şöhretinin ve tesir ettiği edebî muhitin *Gumnâm*'a göre daha geniş olduğu görülür.

Gumnâm Seyidiye Hanlığı (1514-1680) ve bu hanlığın son yıllarında ve *Hocalar Devri* (1678-1755) olarak adlandırılan dönemde yaşamış memleketi Kaşgar'da tanınmış ve şiirleri okunmuş şairlerden birisidir. Kendisinin bir dönem *Appak* (*Hidayetullah*) *Hoca*'nın bağında çalışması göz önüne alındığında yönetime yakın Osmanlı dönemi divân şairlerine benzer bir konumda üst kademedeki devlet yöneticileri

tarafından tanınan ve korunan bir sanatkâr olduğu tahmin edilebilir.

Meşreb ise asıl memleketi Namengân'dan Kalenderî bir derviş olarak çıkıp Orta Asya'da farklı yöreleri gezmiş ve buralarda halk ile bütünleşerek yaşamış bir sanatkârdır. Sanatını icra ettiği her yerde sevilmiş hakkında farklı rivayetler ve menkıbeler anlatılmış şiirleri dilden dile aktarılır olmuştur. *Meşreb*'in evliya olarak görülmesi onun birçok toplulukta olduğu gibi göçebe Kırgızlar arasında da "*Şah Meşreb Evliya*" olarak bilinmesini ve tanınmasını sağlamıştır. Anonim şiirlerde de kendisinden çokça bahsedilmesi bu nedenledir:

"Şaarluu cerde azan bar
Moldolor aytıp cat kılğan
Meşreb aytkan kazal (gazel) bar
Kutulbaysın, kaçkandan

Adamğa katık acal bar (Karasayev, 1996: 527)

Şâh Meşreb Menâkıb-nâmesi'nde yer alan gazelin *Di-vân-ı Gumnâm*'daki gazelle olan benzerliği aynı şekilde *Di-vân-ı Gumnâm*'da *Meşreb*'e ait muhammeslerin yer alması bizi şimdilik her iki şairin halkın zihninde birbiriyle özdeşleştiğini daha sonradan istisnah edilen eeserlerde bu karışıklıkların ortaya çıktığı görüşüne yöneltmektedir. Söz konusu eserlerdeki şiirlerin orijinaleri tespit etmek için konuyla ilgili daha detaylı tarihî materyallere ihtiyacımız olduğu muhakkaktır. Zira her iki şairin kendi kalemleriyle yazılmış eserleri elimizde mevcut değildir.

KAYNAKÇA

- Mehsut, Tursun. (1986). *Uygur Klassik Edebiyat Tarihi, Urumçi: Maarif Helk Neşriyatı.*
- Uyguri, Sabit. (2005). *Uygurnâme (Uygurlar Hekkide Umumi Melumat)*, Nalmuta.
- Mehsut, Tursun. (1986). *Uygur Klassik Edebiyat Tarihi, Urumçi: Maarif Helk Neşriyatı.*
- Gedik, Sadi (2013). *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 14 Aralık 2013, <http://www.turkedebiyatilismlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=1084>.
- O'zbek Sovet Ensiklopediyasi (1976). "Maşrab", 7- Tom, O'zbek sovet ensiklopediyasi, Toshkent.
- Osmanov, Mirsultan (2004). *Muhammed Emin Hırkatî (Gumnâm), Şincan Helk Neşriyeti, Ürümçi.*
- Öger, Adem (2004). *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 23 Ekim 2014, <http://www.turkedebiyatilismlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=4756>
- Fidancı, Mahmut (1994). *Şâh Meşreb Menâkıb-nâmesi (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, İstanbul.
- Karasayev, Hüseyin (1996). *Kaamus-nama, Şam yay., Bişkek*

Бутешова А. Р.

Международная Высшая школа Медицины
к.филол.н., и.о. доцентаВИДЫ СТЕРЕОТИПОВ И КРИТЕРИИ
ИХ ВЫДЕЛЕНИЯСТЕРЕОТИПТЕРДИН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА АЛАРДЫ
АЖЫРАТУУНУН КРИТЕРИЙЛЕРИTHE TYPES OF STEREOTYPES AND THE CRITERIA
FOR THEIR SELECTION

Аннотация: В данной статье нами была сделана попытка в полной мере осветить общую картину существующих видов стереотипов, имеющих в научных исследованиях разных ученых-лингвистов ближнего и дальнего зарубежья. Целью данной статьи является рассмотрение особенностей классификации стереотипов, критериев их выделения и функционирования в обществе. Разнообразие критериев для выделения классификации позволяет выделить достаточное количество видов стереотипов, которые, несомненно, нашли свое место и функционируют в том или ином обществе. В рамках данного небольшого исследования выявлено, что теоретический материал по исследованию стереотипов имеют общую основу, и они позволяют выявить глубинную структуру рассматриваемого явления.

Ключевые слова: стереотип, классификация, антропологические, социальные, этнонациональные, автостереотип, гетеростереотип, социально-перцептивный.

Аннотация: Бул макалада жакынчы жана алыскы чет өлкөдөгү көптөгөн окумуштуу-лингвисттердин изилдөөлөрүндө орун алган стереотиптердин жалпы сүрөттүн чагылдыруу аракетин жасалган. Ушул макаланын максаты стереотиптердин классификациялоосунун өзгөчөлүктөрүн, аларды тандоо критерийлерин жана коомдогу кызматын карап чыгуу болуп эсептелинет. Классификацияларды тандоо үчүн колдонулган критерийлердин ар түрдүүлүгү, тигил же бул коомдо кызмат кылган, стереотиптердин жетиштүү түрүн айрымалоого мүмкүнчүлүк берет. Бул чакан изилдөөнүн алкагында стереотиптерди изилдөөдөгү колдонулган теориялык материал жалпы негизге ээ болгонун көрсөтүлүп, ошондой эле изилденип жаткан көрүнүштүн (кубулуштун) терең түзүлүшүн карап чыгууга өбөлгө түзүлгөн.

Түйүндүү сөздөр: стереотип, классификация, антропологиялык, коомдук, этнонационалдык, автостереотип, гетеростереотип, коомдук-перцептивдик.

Abstract: In this article, we attempted to fully illuminate the overall picture of the existing types of stereotypes that are available in scientific research of various scientists - linguists from the near and far abroad. The purpose of this article is to consider the features of the classification of stereotypes, the criteria for their separation and functioning in society. A variety of criteria for distinguishing classification allows us to identify a sufficient number of types of stereotypes that, undoubtedly, have found their place and function in a particular society. In the framework of this small study, it was revealed that the theoretical material on the study of stereotypes has a common basis, and they allow revealing the deep structure of the phenomenon under consideration.

Key words: stereotype, classification, anthropological, social, ethnic, stereotype, heterostereotype, social-perceptual.

Явление стереотипизации и выделение критериев классификации стереотипов, а также определение

стереотипа как этнокультурного феномена и его основных видов относятся к одной из актуальных про-

блем современного языкознания. Общеизвестно, что формирование представлений об окружающей действительности происходит индивидуально и каждый человек на протяжении всей своей жизни, знакомясь с новой культурой, на основе общих этноспецифических параметров, неосознанно начинает проводить параллели со своей культурой. В процессе познания мира, накопления информации, формирования знаний об окружающей действительности, эти знания могут быть закреплены в национальной картине мира в вербальном и невербальном виде.

Все эти ментальные совокупности с полным обобщенным мнением о культуре, привычках, чертах поведения, особенностях речевого общения, традициях, обычаях, о мыслительных категориях, об этических и моральных предписаниях какой-либо другой нации обобщаются под названием «стереотип».

Данный термин в науке начали использовать с 1922 года. Впервые термин «стереотип» был использован американским социологом У. Липпманом. Он считал, что стереотипы позволяют человеку построить общее мнение об окружающем мире, который входит в рамки его собственной общественной, политической и географической среды. Все стереотипы, возникающие под влиянием этнокультурной среды человека, непосредственно передаются другим членам данного общества, трансформируясь под влиянием множества факторов и сохраняясь во времени.

Со времен У. Липпмана прошло много времени и понятие стереотипа стало использоваться не только в социологии, но и во многих научных исследованиях по политологии, философии, филологии, лингвистике, психологии, лингвокультурологии, особое место занимает в области этнокультурологии и межкультурной коммуникации. Следовательно, в данное время существует целое множество позиций и взглядов по сущности стереотипа, что позволяет нам рассмотреть их и составить наиболее полную характеристику указанного явления.

Проблемой изучения стереотипов с позиции лингвистики занимались представители различных стран на протяжении многих лет, однако в отечественном языкознании работ, посвященных изучению проблем стереотипов речевого общения, не обнаружено.

Изучение трудов зарубежных исследователей позволило нам выделить и принять во внимание следующие виды классификаций стереотипов.

Многие исследователи вслед за В.Н. Панферовым выделяют антропологические, социальные, этнонациональные стереотипы. [12, 140] Российский психолог А. Реан, исследуя социально-перцептивные стереотипы помимо антропологических и этнонациональных, выделяет социально-статусные (оцениваются личностные качества индивида в тесной связи с его социальным статусом); экспрессивно-эстетические (человек оценивается по внешним данным); вербально-поведенческие (оцениваются: особенности мимики, манеры говорения, языка и т.д.). [11]

Наряду с вышеуказанными видами стереотипов по отношению к социальным группам также выделяют: гендерные, возрастные, профессиональные, расовые, национальные /этнические, религиозные/ конфессиональные, региональные, классовые, политические. [9, 71]

Стереотипы также классифицируются по принципу - «свой/ чужой», т.е. по отнесенности к отдельной группе общества. По указанному принципу выделяются автостереотипы (образное представление отдельной социальной группы о себе) и гетеростереотипы (образное мнение этой группы о других). Данные виды эквивалентны значениям эндо – и экзостереотипов. [4, 21]

Глубокий анализ межгрупповых отношений позволил выделить, так называемые *метастереотипы*, на уровне авто- и гетеростереотипов. Данный термин обозначает «представления человека о стереотипах другой группы по отношению к своей». Впервые термин был употреблен Зегельманом и Тачем. [7, 218]

Несмотря на немаловажное значение во взаимодействии в группе метастереотипов, они практически не исследованы. Метастереотипы влияют на коммуникантов посредством вызванных ими чувств, реакций и ожиданий от потенциальной коммуникативной связи. Отрицательные метастереотипы являются причиной состояния тревоги, агрессии в поведении и даже отказа от общения. Ученые предполагают, что интенсивность контактов между группами способствует четкости и содержательности метастереотипов, и наоборот при минимальном количестве контактов могут быть менее заметны или полностью отсутствовать.

Т.У. Солдатова исследуя функционирование авто- и гетеростереотипов выделяет контрстереотип. [10, 69]

Контрстереотип состоит из «выпадающих» характеристик, которые больше относятся к отдельным «нетипичным» представителям этнической группы, нежели к этносу в целом. [10, 71]

Таким образом, Т.У. Солдатова по уровню типичности относимых качеств, характеристик выделяет собственно стереотипы и контрстереотипы. По ее мнению, если совокупность опыта межгрупповых коммуникаций составляют автостереотипы и гетеростереотипы, то личностная проекция межгрупповых связей, воплощающая идущие вразрез с освоенным групповым опытом частные модели этнических ситуаций входит в содержание контрстереотипа. Контрстереотип подтверждает достоверность автостереотипов и гетеростереотипов». [10, 71]

По наличию аффективного компонента стереотипы классифицируются на: позитивные, негативные, утвердительные, отрицательные.

По интенсивности эмоционального заряда выделяют: средние, медальные и интенсивные. [5, 27]

Изучение аффективности стереотипов имеет большое значение при прогнозировании воздействия стереотипов не только на коммуникацию между отдельными людьми, но и на связи между группами.

Наличие аффективного компонента способствует выделению прагматических и когнитивных (эмоционально-оценочная) составляющих и обозначающих только информацию, связанную с вещественной и рациональной сущностью.

Взаимосвязь между различными компонентами структуры стереотипов послужила основой классификации видов стереотипов Ю.С. Метелкиной. Учитывая взаимозависимость составляющих структуры, она вы-

делила следующие виды стереотипов: предрассудки, эвристики, традиции и нормы. [6, 10]

С позиции процесса возникновения стереотипов выделяются индуктивные и дедуктивные стереотипы. [2, 162] Индуктивные стереотипы появляются в ходе возникновения собственных отношений личности с представителями другой культуры. Мы можем согласиться с мнением исследовательницы Г.В. Елизаровой о том, что указанный вид стереотипов является более субъективным и негативным, поскольку опираясь лишь на свой индивидуальный опыт, люди оценивают другую культуру в целом. Такие стереотипы не способствуют возникновению межкультурной компетенции.

Дедуктивные стереотипы осваиваются личностью в ходе принятия и распространения готового образа, затем к каждому представителю определенной культуры предполагается абстрактное обобщенное представление. [2, 162]

По условиям формирования выделяются спонтанные и интенциональные стереотипы. [5, 29] Спонтанные стереотипы появляются без вмешательства социальных интересов. Последние же появляются целенаправленно в ходе становления определенного имиджа в коммерческой или политической рекламе, возможен образ врага в конфликтном положении или при межгрупповой напряженности.

Критерием для классификации стереотипов также могут служить характерные черты их функционирования в обществе. Эту особенность рассматривал Н.С. Речкин. Он предлагал классифицировать стереотипы по объему влияния общественного сознания и социального бессознательного. Им выделены «высокий» и «низкий» стереотипы. Стереотипы мышления, стереотипы мировоззрения, стереотипы картин мира он относит к «высокому» уровню. Соответственно к «низкому» – технологические стереотипы, методические и методологические стереотипы. Н.С. Речкин рассматривает стереотипы как структуры в динамике, а развитие – это процесс порождения новых и крушение устаревших стереотипов. [8, 12]

В зависимости от подверженности к изменениям выделяются стереотипы гибкие и заостренные, подвижные и устойчивые. Н. Павловская выделяет поверхностные и глубинные стереотипы. [1, 13]

По мере надобности в повседневной жизни У. Квастхов выделяет деструктивные и необходимые стереотипы. В своей классификации он показывает амбивалентность стереотипов и присутствие как положительного, так и отрицательного влияния стереотипов на общественные процессы.

По уровню тождественности отражения окружающей реальности выделяют точные и неточные или истинные и ложные. [3, 137]

Из всех видов стереотипов, на наш взгляд, национальные стереотипы изучены наиболее полно. В них отражаются межэтнические связи, они выступают

как часть самосознания и менталитета нации, поэтому их часто рассматривают в совокупности с национальным характером. Как известно, если стереотипы формируются в условиях малого доступа информации о воспринимаемом объекте, они способны заполнить консервативную, иногда даже реакционную роль в обществе, поскольку на их основе возникают не соответствующее реальности мнение о людях и начинается деформирующий процесс межкультурного отношения и взаимодействия. Как показал анализ существующей теоретической литературы, посвященной исследованию стереотипов, характеристики данного явления отличаются многогранностью и неоднозначностью, поэтому данный нами обзор не является исчерпывающим.

Таким образом, рассмотрев различные классификации стереотипов в науке, можно отметить, что существующие критерии классификации стереотипов, взаимодополняющие друг друга позиции исследователей по стереотипам позволяют выявить глубинную структуру рассматриваемого явления и увидеть динамику современных достижений науки в исследовании многогранного сложного явления – стереотипов.

Литература

1. Гладких С.В. Этнические стереотипы как феномен духовной культуры: дисс... канд. психол. наук. - Ставрополь, 2001. - 154 с.
2. Елизарова Г.В. Культура и обучение иностранным языкам. - СПб.: КАРО, 2005. - 352с.
3. Кукушин В.С. Этнопедагогика и этнопсихология [Текст]: учебное пособие для студентов вузов/В.С. Кукушин, Л.Д. Столяренко. - Ростов н/Д.: Феникс, 2000. - 448 с.
4. Леонтович О.А. Русские и американцы: парадоксы межкультурного общения. - М.: Гнозис, 2005. - 352 с.
5. Мануковский М.В. Стереотипы сознания в межкультурной коммуникации: учеб. пособие по курсу Теория межкультурной коммуникации. - Воронеж: ВГУ, 2005. - 100 с.
6. Метелкина Ю.С. Социальные стереотипы: процессы формирования, виды и использование в политике (информационный подход): автореф. дисс... канд. социол. наук. Новосибирск, 2002. С.18.
7. Нельсон Т. Психология предубеждений. Секреты шаблонов мышления, восприятия и поведения. - СПб.: Прайм-Еврознак, 2003. - 384 с.
8. Речкин Н.С. Стереотипы процессы стереотипизации в социальных системах (на примере систем школьного образования): автореф. дисс... д-ра философ. наук. - Ростов н/Д., 2006. - 51 с.
9. Рождественская Н.А. Роль стереотипов в познании человека человеком [Текст] // Вопросы психологии / Отв. ред. Е.В. Щедрин. - М.: Изд. «Школа-Пресс», 2009. №3. С. 69-76
10. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. - М.: Смысл, 1998. - 389 с.
11. Реан А.А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика./ А. Реан. - СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. - 479 с.
12. Панферов В. Н. Когнитивные эталоны и стереотипы взаимопознания людей//Вопросы психологии, № 5, 1982, с. 139-141.

Дунканаев А.Т. ф.и.к.,

Самакова А.А.

Ысык-Көл мамлекеттик университети

СҮЙЛӨМДҮН СТРУКТУРАЛЫК ТАБИЯТЫ

СТРУКТУРНАЯ ПРИРОДА ПРЕДЛОЖЕНИЯ

STRUCTURAL NATURE OF THE SENTENCE

Аннотация: Кыргыз тил илиминде сүйлөмдү структуралык багытта изилдөө иштери кийинки мезгилдерде гана колго алына баштады. Сүйлөмдүн семантикалык-структуралык өзгөчөлүгүн аныктоо иши тикеден-тике аны уюштуруучу семантикалык компоненттердин өз ара карым-катыштарынын мүнөзүн иликтөөгө тыгыз байланыштуу. Бул макалада сүйлөмдүн структуралык-семантикасы аны изилдөөнүн зарылдыктары, андагы семантикалык компоненттердин мүнөз өзгөчөлүктөрүн салыштырып сыпаттоо ыкмасында жалпы көрсөтүлдү.

Түйүндүү сөздөр: Сүйлөм, структуралык семантика, семантикалык компонент, салттуу синтаксис, семантикалык катыш, тил илими, сүйлөм түрлөрү, синтаксистик категория, ой жүгүртүү, сигникатив, грамматика.

Аннотация: Автором рассматриваются исследования по структурному направлению предложения в кыргызском языкознании, которое началось с недавних времен. Определения семантико-структурной особенности предложения тесно связаны с исследованием характера взаимоотношений организующих его семантических компонентов. В данной статье рассматривается необходимость исследования, структурная семантика предложения, а также идей сравнения характерной особенности семантических компонентов.

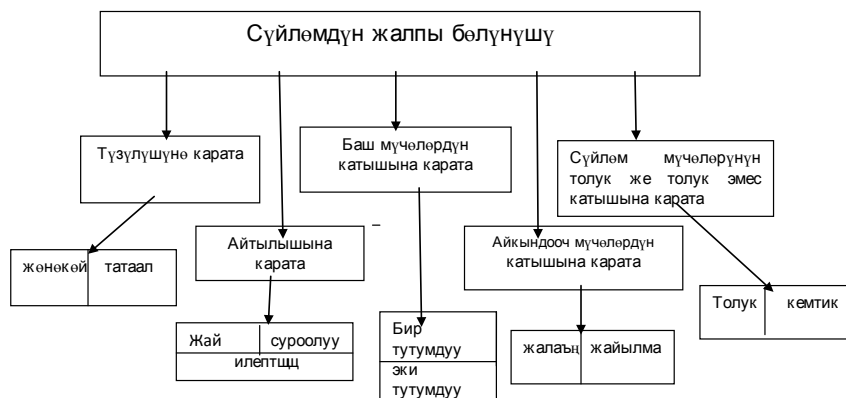
Ключевые слова: Предложение, структурная семантика, семантический компонент, традиционный синтаксис, семантическое отношение, языкознание, виды предложения, синтаксическая категория, мышление, сигникатив, грамматика.

Annotation: Studies on the structural direction of the proposal in Kyrgyz linguistics began lately. The definitions of the semantic and structural features of a sentence are closely connected with the study of the nature of the relationship between the semantic components that organize it. This article discusses the need for research on the structural semantics of the sentence, as well as ideas for comparing the characteristic features of semantic components.

Keywords: Sentence, structural semantics, semantic component, traditional syntax, semantic relation, linguistics, types of sentence, syntactic category, thinking, signature, grammar.

Тилде ар түрдүү синтаксистик конструкциядагы сүйлөмдөр колдонулат. Алар терминдик бир түшүнүктү шарттаганы менен, грамматикалык түзүлүшү, түрлөрү, сүйлөм мүчөлөрүнүн катышы, сүйлөмдүн айтымдык өзгөчөлүктөрү, структуралык семантикасы боюнча айырмаланып турушат. Ушундан улам, салттуу синтаксистеги сүйлөмдөр түзүлүшү боюнча **жөнөкөй** жана **татаал**; айтылыш мааниси боюнча **жай**, **суроолуу**, **илептүү**; жөнөкөй сүйлөмдөр баш мүчөлөрдүн катышы боюнча **бир тутумдуу** жана **эки тутумдуу**; айкындооч мүчөлөрдүн катышы же катышпай турушуна карата **жалаң** жана **жайылма**; сүйлөм мүчөлөрүнүн толук катышы же кемип колдонушуна карата

толук же кемтик сүйлөмдөр болуп бөлүнөт. Муну шарттуу түрдө төмөндөгүдөй схема менен көрсөтүүгө болот:

Бул-сүйлөмдүн жалпы классификациясы, албетте, тил илиминде сүйлөмдүн түрлөрүнүн, типтеринин, түзүлүшүнүн жана башка ички табият өзгөчөлүктөрүнө жараша дагы-дагы түрлөргө бөлүштүрүлүп жүргөндүгү белгилүү.

Кыргыз тили илиминде эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр жалпы эле сүйлөм табиятынын негизин түзүп турат. Сүйлөмдүн бул түрүнүн негизги белгиси болуп ээ менен баяндооч эсептелет да, алар туюндурулуп жаткан маани-мазмунду билдирүүдө, кабарлоодо, баяндоодо жана жыйынтыктоодо грамматикалык башкы каражаттар катары милдет аткарышат. Ошондой болсо да, сүйлөм табиятынын татаалдыгына ылайык, дайыма эле ээ менен баяндоочтун сөзсүз түрдө катышып турушу талап кылына бербейт. Мындан ойду билдирүүдө синтаксистик ар кыл конструкциядагы сүйлөмдөр колдонуларын байкоого болот. Кандай болгон шартта да, дал ушул түркүн түзүлүштөгү сүйлөмдөрдүн баштапкы ядросун эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр түзүп турат. Бул тууралуу проф. А.Жапаров: «Эки тутумдуу сүйлөмдөр – синтаксистик категориялардын бардык түрлөрүн өз кучагына алып турган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн негизги түрү. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бул түрүнүн структуралык базасын баш мүчөлөр, айкындооч мүчөлөр жана грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр түзөт. Ошондуктан жөнөкөй сүйлөмдөрдүн белгиленген түрүндө, бир жактан, аталып өтүлгөн синтаксистик категориялардын табиятын аныктоо, айкындоо иштери камтылса, экинчи жактан, ал синтаксистик категориялардын өзгөчөлүктөрүнө жана ар кыл ыкмалар боюнча айкалышына, сүйлөмдө катышып турушуна, же катышпай турушуна жараша, эки тутумдуу сүйлөмдөрдүн түркүн-түркүн формаларынын, түрлөрүнүн касиеттерин жана алардын калыптаныш процесстерин белгилөө иштери да тейленет, аныкталат» (1.75) деп белгилейт.

Адамдар ортосундагы байланыш – катышты, пикир алышууну ишке ашыруучу тилдик каражаттардын бири- сүйлөм. Анын табияты тутумундагы лексикалык каражаттары аркылуу гана аныкталбайт. Сүйлөм ойду билдирүүнүн тилдик каражаты болгондуктан, түздөн-түз ой жүгүртүү менен да ажырагыс байланышта турат. Тилдик аспектиден алып караганда, сүйлөмдүн көп кырдуу түзүлүштөрү, синтаксистик ар кыл конструкцияларда уюшулушу, маани туюндуруу мүмкүнчүлүктөрүнүн ар түрдүүлүгү, эксплициттик жана имплициттик мүнөзү анын табиятынын татаалдыгын шарттап турат. Ушундан улам, сүйлөм маселеси коммуникативдик - функционалдык, логикалык-грамматикалык, грамматикалык-семантикалык, структуралык-семантикалык, когнитивдик, психолингвистикалык жана башка багыттарда териштирүүгө алынууда.

Сүйлөм коммуникативдик семантикалык бирдик катары объективдүү чындыкка, ойлонуу категорияларына жана тилдик семантикага ээ болуп турат, башкача айтканда, дал ушул диалектикалык үч биримдикке шайкеш келүүгө тийиш. Объективдүү чындык белгилүү бир кырдаал менен байланыштуулукту ойлоону ой жүгүртүүнү, ал эми тилдик система предикативдүүлүктү билдирип турат. Ушул үч аспект сүйлөмдүн структуралык-семантикасын аныктоого мүмкүнчү-

лүк берет жана денотативдик сигнификативдик жана грамматикалык мааниге ээ экендигин көрсөтөт. Кийинки мезгилдерде сүйлөм маселеси номинативдик жана коммуникативдик бирдик катары иликтөөгө алынып, татаал структуралык түзүлүшкө ээ экендиги аныкталууда. Аны семантикалык аспектиден караганда, базалык тезис катары сыпатталат. Бул багытта Алисова Т.Б. (1971), Арутюнова Н.Д. (1980), Ахматов И.Х.(1983), Арват Н.Н. (1984), Гак В.Г. (1971), Падучева Е.В. (1974), Золотова Г.А. (1982), Москальская О.И. (1973) өңдүү жана башка көптөгөн окумуштуулар өз көз караштарын, концепцияларын билдиришип, бир катар изилдөөлөрүн жаратышты.

Структуралык семантикада сүйлөм түпкү структура жана сырткы структураны түзсө, семантикалык структурасы түпкү структураны билдирет. Мында сүйлөмдүн элемент-бирдиктери, **субъект, предикат, объект, атрибутив, конкретизатор** түшүнүктөрү, алардын өз ара мамиле-катыштары, сүйлөмдүн семантикалык типтери каралат. Ошол эле учурда сүйлөм тутумундагы семантикалык функциясына карап, аларды дагы тереңдетип жиктештирүүгө болот. Түшүнүктүү болуш үчүн, маселен, **объект** түшүнүгүнүн семантикалык түпкү структурасына карата анын кыймыл-аракеттеги орду, башталышы жана бүткөн чеги, багыты, адресаты, психологиялык, физикалык абалдары жана башкалар көрсөтүлөт. Ушундан улам, семантикалык-компоненттердин ар биринин маанилик түрлөрү келип чыгат жана сүйлөм мазмунун туюндуруудагы функциялары тереңдетилип ачылат:

1. Акмат китеп окуду.
2. Акмат Асанга китеп окутту.

Бул эки сүйлөмдү салттуу грамматиканын алкагында талдасак; түзүлүшү боюнча экөө тең жөнөкөй сүйлөм, айтылыш мааниси боюнча жай сүйлөм. 1-жөнөкөй сүйлөмдөгү **Акмат**-сүйлөмдүн ээси, **окуду**-баяндоочу, **китеп**-толуктоочу; 2-жөнөкөй сүйлөмдөгү **Акмат** сөзү- сүйлөм ээси, **окутту**-баяндоочу, **китеп**-толуктоочу, **Асанга**- толуктоочу. Негизинен талдоо ушуну менен бүтөт. Мындай талдоо менен сүйлөмдүн структуралык семантикасын, сүйлөм мүчөлөрүнүн семантикалык функцияларын аныктоого болбойт. Бул сүйлөмдөрдү структуралык-семантикалык аспектиде карай турган болсок, экөө тең жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө уюшулганы менен, семантикалык моделдери, компоненттери, алардын аткарган кызматтары жана маанилери боюнча олуттуу айырмачылыктарга ээ.

Акмат китеп окуду биринчи сүйлөмүн структуралык-семантикалык аспектиде карай турган болсок, мында маанилик субъект – **Акмат**. Ал сүйлөмдүн структурасындагы негизги семантикалык компонент болуп саналат жана анын табияты предикат аркылуу аныкталат. Субъект салттуу грамматикадагы сүйлөмдүн ээси менен шарттуу түрдө дал келет, анткени тилде, кепте ар түрдүү синтаксистик конструкциялардагы сүйлөмдөр колдонулгандыктан, айрым сүйлөм структураларында субъект түшүнүгү ээ түшүнүгүнүн милдетин аткарбай калышы мүмкүн. Субъект компоненти сүйлөмдүн синтаксистик-семантикасына ылайык ар кыл маанилерге ээ болуп, ошого жараша тиешелүү функцияларды аткарат. Натыйжада семантикалык субъекттин бир канча түрлөрү белгиленип

жүрөт: кыймылдын субъектиси, ал-абалдын субъектиси, себептин субъектиси, орундун субъектиси, кептин субъектиси, заттын субъектиси жана башка. Бул сүйлөмдөгү **Акмат** сөзү конкреттүү заттын субъектиси катары келди, аталыштык мааниде турат, кыймыл-аракеттин түздөн-түз аткаруучусу. Сүйлөмдүн структуралык-семантикасында негизги сөз Акмат болгондуктан, семантикалык субъект катары, сүйлөмдөгү мазмунду, ойду билдирүүнүн, кабарлоонун башталышы болуп саналат. Бул сүйлөмдөгү **Акмат** субъектиси болбосо, китеп жана **окуду** жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес. Анткени **китеп окуу** Акмат тарабынан ишке ашырылып жатат, Акмат жөнүндө сөз болуп жатат. Ал эми субъектинин маңызын, сүйлөм структурасындагы семантикалык табиятын предикат аныктап турат. Сүйлөмдүн предикаты – **окуду**. Предикат түшүнүгү да белгилик касиетке ээ, анын белгилик касиетин предикаттык эмес белгилер менен болгон карым-катышынан көрүүгө болот. Предикат да сүйлөмдүн структуралык семантикасында негизги компонент катары белгилүү. Карачай-балкар тилинин жөнөкөй сүйлөмдөрүн структуралык семантикада изилдөөгө алган И.Х.Акматов предикатты аныктоодо анын 24 түрүн бөлүп көрсөткөн: кыймыл-аракеттин предикаты, ал-абалдын предикаты, мамиле предикаты, кабыл алуу предикаты ж.б. (2.86) Анын функционалдык диапозону абдан кеңири. Ал субъект, объект, конкретизатор, семантикалык компоненттери менен тыгыз карым – катышта келет. Мындай шарт анын көп кырдуулугун аныктайт. Бул сүйлөмдөгү **окуду** этиш сөзү предикат болуп саналат. Ал салттуу грамматикадагы баяндооч мүчөгө шарттуу түрдө туура келет да, тек гана Акматтын окугандыгын маалымдады. Ал эми сүйлөмдүн структуралык семантикасында **окуду** предикаты **Акмат** субъектисинин кыймылдык абалын түздөн-түз билдирди. Мындан, биринчиден, кыймыл ар түрдүү болот деген түшүнүк келип чыгат, экинчиден, кыймылдын аткаруучусу да ар башка болушу мүмкүн, үчүнчүдөн, кыймылдын аткарылышы бир субъектиден сырткары, бир канча субъекти менен биргеликте, же бир субъектинин таасири менен экинчи бир субъект аркылуу жана башка формаларда аткарылышы ыктымал. Ошондой эле кыймыл кандай

шартта, кандай жагдайда, эмненин негизинде, кандай себептерге байланыштуу аткарылгандыгы же аткарылбагандыгы сүйлөмдүн структуралык семантикасында гана аныкталат.

Акмат китеп окуду сүйлөмдөгү **китеп** сөзү объект болуп саналат. Сүйлөмдүн структурасы субъект, объект, предикаттан уюшулду. Объект семантикалык компоненттердин бири катары сүйлөмдүн структурасына жараша ар кыл маанилик милдеттерди аткарат. Анын мүнөзү семантикалык предикат аркылуу аныкталат. **Китеп** объектиси аткарылуучу иш, ал **Акмат** субъектисинин ортосундагы семантикалык **окуду** предикаты аркылуу гана аныкталды.

Кийинки Акмат Асанга китеп окутуу деген сүйлөмдө деле субъект- Акмат. Арийне, 1-сүйлөмдөгү Акмат субъектиси менен 2- сүйлөмдөгү Акмат субъектиси структуралык-семантикалык аспектиден алып караганда, экөөнү бирдей түшүнүктөгү, бирдей милдеттеги семантикалык компоненттер катары кароого болбойт. Алсак, 1-сүйлөмдөгү **Акмат** субъектиси кыймыл-аракеттин түздөн-түз аткаруучусу болсо, 2-сүйлөмдөгү **Акмат** кыймыл-аракеттин түздөн-түз аткаруучусу эмес, аткартуучусу болуп саналат. Мында эки субъект катышты да, экинчи субъект катары келген **Асанга** сөзү кыймылдын түздөн-түз аткаруучусу болуп калды. Ошентсе да, эки сүйлөмдөгү кыймылды ишке ашыруучу субъектилер, тагыраак айтканда, 1-сүйлөмдөгү **Акмат**, 2-сүйлөмдөгү **Асанга** субъектилеринин кыймылды аткаруучу мүнөздөрү да бирдей эмес. 1-сүйлөмдөгү семантикалык субъект **Акмат** кыймылды өзү аткарды, 2-сүйлөмдөгү **Асанга** семантикалык субъектиси кыймылды экинчи бир субъектинин кийлигишүүсү менен аткарды. Сүйлөмдүн структуралык семантикасындагы компоненттердин мындай өз ара ички катыштары, механизмдери, милдеттери салттуу синтаксисте каралбайт.

Адабияттар

1. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси, -Ф., 1978.
2. Акматов И.Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке. -Нальчик, 1983.
3. Токтоналиев К., Токоев Т. Азыркы кыргыз тили. Синтаксис.-Б., 2015.

Бутешова А. Р.

Международная Высшая школа Медицины,

к.ф.н., и.о. доцента

Кыргызстан, Бишкек nerisha@yandex.ru

THE CONCEPT OF MENTALITY AND ITS RELATION WITH THE LANGUAGE

ПОНЯТИЕ МЕНТАЛИТЕТА И СООТНОШЕНИЕ ЕГО С ЯЗЫКОМ

МЕНТАЛИТЕТ ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА АНЫН ТИЛ МЕНЕН БОЛГОН ТҮЗМӨ-ТҮЗ БАЙЛАНЫШЫ

Annotation: It is well-known that culture, social behavior and thinking cannot exist without language. Being unique in social and national terms, as well as being a means of human communication, the language bears in itself both the imprints of ethical and cultural values, and the behavior norms of this language community. All aspects of life are reflected in the vocabulary of the language.

Key words: mentality, mental, stereotype, ethno linguistics.

Аннотация: В данной статье рассматриваются понятие менталитет и ментальность и непосредственная связь их с языком. Общеизвестно, что культура, поведение в обществе и мышление не могут существовать без языка. Будучи уникальным в общественном и национальном плане, а также являясь средством человеческого общения, язык несет в себе как отпечатки этических и культурных ценностей, так и нормы поведения данного языкового сообщества. Все аспекты жизни отражаются в лексике языка. В связи с этим перед нами стояла цель – исследовать и выявить особенности понятия менталитет и в каком соотношении он находится с языком.

Ключевые слова: ментальность, менталитет, стереотип, этнолингвистика.

Аннотация: Бул макалада ментальность жана менталдуулук түшүнүгү, алардын тил менен болгон түзмө-түз байланышы каралып чыккан. Белгилүү болгондой эле коомдогу жүрүм-түрүм жана ой жүгүртүү тилсиз болушу мүмкүн эмес. Улуттук жана коомдук планда уникалдуу болуп, адамдардын баарлашуусунун каражатты катары эсептелинип, тил этникалык жана маданий баалуулуктарын белгисин, ошондой эле берилген тилдик коомдун жүрүм-турумдун нормасын өзүнүн камтыйт. Жашоонун баардык аспекти тилдин лексикасында чагылдырылат. Буга байланыштуу, биздин максатыбыз менталитет түшүнүгүн изилдөө, өзгөчүлүктөрүн чагылдыруу жана тил менен кандай байланышта болгонун аныктоо болуп саналат.

Түйүндүү сөздөр: менталдуулук, менталитет, стереотип, этнолингвистика.

The mankind was always interested in the spiritual development of the society. In the modern study of language this issue has found its reflection in the research of linguists since the mid of XX century. The special attention was paid to the issue on the mentality of the nation (ethnos). The linguists-scientist underlined that the mentality is a core of the personal and group culture that functioned within the concept of society main contradictions.

Preferable understanding acceptance and counting of the individual's different mental particularities, social

groups or whole nations promote interoperability in the community.

In our days, in economic growth time, development, globalization, expansion of the population migration the group research and individual forms of mentality is most relevant. Turn to the concept "mentality".

There is the following concept of mentality in Wikipedia:

"Mentality-from lat. Mentis- soul, spirit (in more narrowly-the mind), + al — a set of mental, emotion-

al, cultural characteristics, value orientations and attitudes inherent in a social / ethnic group, nation, people. The concept mentality includes points of view, assessment, values, the norms of behavior and moral, state of mind, religious affiliation and other things that are characteristic of groups of people". [5] The concept "mentality" was born in the science and established in the intellectual life of the West as addition to the identification of consciousness with the mind, as one in the basis between conscious and unconscious, logical and emotional, as a deep source of thought, ideology, faith. For the first time "mentality" as a term was used in the works of the American philosopher-idealist, writer R. Emerson (1882) and the French Philosopher M. Blondel (1926). At the beginning of the 30s of the 20th century, M. Proust's novel "In Search of Lost Time" was published, where the problem of mentality passed throughout the whole novel as red line. Subsequently, this term was introduced into the 16-volume dictionary as an important neologism. Later, this concept was reflected in the works of Western philosophers, historians and psychologists, such as C. Levy-Bruhl, E. Fromm, A. Walla.

In scientific usage of the term "mentality" was introduced by L. Levy-Bruhl in 1994. In his book "The supernatural in primitive thinking" focuses on the human thinking nature problems, cultural dependence of its development. He analyzed totemic and secular ways of thinking, pointing to their mutual permeability.

Scientists of that time considered the evolution issues and the value-normative orientation characteristics of the Western European and Russian mentality. From the systematic side, foreign scientists began to consider the problem of mentality. The first attempts were in the 1930s by the French scientists of the school "Annals" M. Blok, L. Ferv, I. Meyerson. They consider the history of the people not from a socio-economic point of view, but based on the spiritual life structure of a given society, and studied the value pillars of social consciousness.

M. Weber, T. Becker, T. Parsons considered the problems of mentality from socio-cultural point of view.

In Russia, the problem of mentality and mentality began to be raised at the beginning of the XX century. Such scientists as S.N. Bulgakov, M.A. Bakunin, S.M. Soloviev and others considered the ways and reasons for the Russian mental values development, the Russians character evolution peculiarities, who found imprint in the theory of "Russian Idea".

The notion "mentality" is used and researched in several sciences, such as sociology, psychology philosophy, history, cognitive linguistics, ethno linguistic, linguoculturology and many others.

In Kyrgyzstan, the problems of mentality and mindset are considered in the scientific works of such linguistic scholars as Tagaev M.J., Derbisheva Z.K., Kambaralieva U.J., Lazaridi M.I., Sydykov A.N. and many others. A number of monographs and dissertations have appeared in Kyrgyz linguistics that study language from the nation's mentality point of view, which is directly related to ethno-linguistics. These include the works of W.Zh. Kambaralieva, Ch. K. Dyikanova, K. Samatova, A.N. Sydykova, A. Omuralieva, G.K. Shakenbaeva, G. Zhumakunova, T.I. Bayastanovoy, Z.K. Derbisheva, K. Sh. Buckailu, J.I. Sulaimanova and others.

Russian historian A. Ya. Gurevich notes that "mentality is a way of seeing the world, a level of social consciousness at which thought is not distinguished from emotions. This is a peculiar picture of the world, which cannot be formulated by its bearers, but is an implicit installation, spilled in a certain social environment. Thoughts and value orientations, automatism and skills of consciousness, are fluid and, at the same time, stable, which determine the large groups of people behavior". "Mentality is the fact that people have certain mental tools, psychological equipment, which gives them the opportunity to perceive and realize the world and themselves in their own way" [1, p.65].

It also should be noted that the psychological mentality manifestations include stereotypical ideas and judgments, the communication characteristics style of communication and activity, ways of behavior and self-regulation, the self-perception specifics, the perception of people around and the world in general, the emotional and rational principles correlation.

D.I. Shatov underlined that "mentality characterizes the public consciousness specifics of one nation in relation to the public consciousness of another nation; the mentality represents the cultural-historical movement of a historically specific people, the development of which is predominantly recognized in the various aspects assessments of society's activities". The nature and content of the mentality determines the "typical ways formation of responding to a fairly large community of people, the social stratum, ethnicity, nation" [2, p. 79].

N.N. Gubanov was researching the problems of the mentality and mindset in his article "Mentality and its functions in the society" notes that the quality of the person (individual peculiarities, character traits, habits), spiritual world content (ideas, installation, presentation) relate to the mentality. The motivational peculiarities serve as a core of the mentality, which mainly determines the character of all other components [3, C. 126].

The mentality serves as a factor, which is stimulated social progress by means of cultural innovations, the new mental features content components.

We consider, that the content of the mentality identified by the worldview peculiarities, public consciousness, social psychology and ideology, the inner spiritual world of people wealth, directly taken into account and the unconscious psyche, and personal features of the mentality subject Components of thinking are state of mind, national character, value orientations.

The best variant for understanding of national mentality is language, especially metaphors, paremias, phraseological units that most fully and objectively reflect the community's internal content of people who speak this language.

A.G. Silnitsky understands mentality as intermediate link between mentality and definite process of individual mindset, as a result of individual peculiarities interaction of personality with mentality common for this epoch (Silnitsky 1996). He divided mentality on the separate personality mindset and definite society mindset. Thus, the mentality, according to the Silnitsky "typical way of thinking, defined by one or another epoch" [2, C. 58].

Thereby, having considered the existing definitions for the term “mentality”, we noted for ourselves that the closest definition for us is the mentality given by Professor U.J. Kambaralieva: “Mentality is a combination of perception stereotypes and understanding of reality (people, group, individual)” [6].

Considering the society’s mentality as a system of attitudes, we refer to their number and language attitude.

Our study and analysis of existing scientific studies that mention this term, conducting our own observations, gives us the right to say that the mentality phenomenon is the closest, most directly connected with language. The interaction of the phenomena under consideration is complex and ambiguous. Language is a phenomenon of culture; it absorbs into itself and in a certain way reflects

the characteristic external essential features, which can be designated as mental.

Literature:

1. Гуревич А.Я. Категория средневековой культуры. -М.: Искусство, 1988, С 350.
2. <https://www.monographies.ru/ru/book/section?id=8145> Менталитет как ценностно-нормативная ориентация этноса.
3. Н.Н. Губанов Менталитет и его функции в обществе // Философия и общество. №4, 2006
4. <https://www.monographies.ru/ru/book/section?id=8145>
5. <https://ru.m.wikipedia.org/will>
6. Камбаралиева У.Дж., Стернин И.А. Теоретические проблемы описания коммуникативного поведения // Коммуникативные исследования. 2018.

Кубатбек кызы Перизат,
Ысык-Көл мамлекеттик университети,
Дунканаев А.Т.,
фил. илимдеринин доктору ЫМУ

Б. АЛЫКУЛОВДУН «ЖЕР» АТТУУ ЫРЫНДАГЫ АНТОНИМДЕРДИН КОЛДОНУЛУШУ

ПРИМЕНЕНИЕ АНТОНИМОВ В СТИХОТВОРЕНИИ «ЖЕР» Б.АЛЫКУЛОВА

THE USE OF ANTONYMS IN THE POEM “ZHER” BY B.ALYKULOVA

Аннотация: Макалада Б. Алыкуловдун «Жер» аттуу ырындагы антонимдердин катышы тууралуу статистикалык маалыматтар камтылуу менен, аларды колдонулуш мүнөзү, тилдик каражаттардын көркөм чыгармалардагы ролу, аткарган функциясы көрсөтүлдү. Кыргыз төкмө акындарынын классиги аталган Б.Алыкуловдун чыгармаларындагы тилдик каражаттардын колдонулушу жөнүндө өзгөчө сөз кылууга болот. Анткени кандай гана көрүнүктүү, таланттуу акын-жазуучуларды албайлы, биринчиден, алардын чыгармачылык жүзүн, ой жүгүртүүсүн, жөндөм-талантын сөз байлыгынан байкоого болот, экинчиден, чыгармаларындагы козголгон маселелердин канчалык деңгээлде ишке ашырылгандыгы тилдик каражаттардын колдонулуш мүнөзүнө, маани- маңызына, туюнтулуш ыкмасына көз каранды. Ушундан улам, ар кыл тематикада жазылган Б. Алыкуловдун поэзиясынын тили ар тараптуу изилдөөнүн объектиси боло алат.

Түйүндүү сөздөр: антонимдер, карама-каршы маанилер, тилдик каражаттар, лексикалык семантика, сөз айкашы, сүйлөм, стилистика, синтаксис.

Аннотация: В данной статье рассматривается статистика антонимов в стихотворении Б.Алыкулова “Жер”, а также характер их применения, роль языковых средств в художественных произведениях, раскрыта их функция.

Особо следует подчеркнуть о применении языковых средств в произведениях классика кыргызских акынов-импровизаторов Б.Алыкулова.

Какого бы знаменитого, талантливого поэта или писателя не взять, во-первых, можно проследить их творческую личность, мышление, способность, талант и богатство словарного запаса, во-вторых насколько осуществлены затронутые в их произведениях проблемы зависят от характера применения языковых средств, смысла и значения, способа их передачи. В связи с этим язык поэзии Б. Алыкулова, написанная на различный жанр, становится объектом всестороннего исследования.

Ключевые слова: антонимы, противоположные значения, языковые средства, лексическая семантика, словосочетания.

Annotation: This article discusses the statistics of antonyms in B.Alykulov's poem “Zher”, as well as the nature of their use, the role of language means in works of art, and their function.

It should be emphasized about the use of language in the works of the classic Kyrgyz akyns-improvisers B. Alykulov.

No matter what famous, talented poet or writer is not taken, firstly, it is possible to trace their creative personality, thinking, ability, talent and wealth of vocabulary, secondly, how implemented the problems raised in their works depend on the nature of the use of language means, meaning and significance, the way they are transmitted. In this regard, the language of B. Alykulov's poetry, written in different genres, becomes the object of comprehensive research.

Key words: antonyms, opposite meanings, language means, lexical semantics, word combinations.

Кыргыз төкмө акындарынын классиги аталган Б.Алыкуловдун чыгармаларындагы тилдик каражаттардын колдонулушу жөнүндө өзгөчө сөз кылууга болот. Аларды фонетикалык, фоностилистикалык, лексикалык-семантикалык, синтаксистик, когнитивдик-лингвистикалык, психо-лингвистикалык, стилистикалык, философиялык жана башка багыттарда изилдөө учурдагы маанилүү маселелерден болуп саналат. Анткени кандай гана көрүнүктүү, таланттуу акын-жазуучуларды албайлы, биринчиден, алардын чыгармачылык жүзүн, ой жүгүртүүсүн, жөндөм-талантын сөз байлыгынан байкоого болот, экинчиден, чыгармаларындагы козголгон маселелердин канчалык деңгээлде ишке ашырылгандыгы тилдик каражаттардын колдонулуш мүнөзүнө, маани-маңызына, туюнтулуш ыкмасына көз каранды. Ушундан улам, ар кыл тематикада жазылган Б. Алыкуловдун поэзиясынын тили ар тараптуу изилдөөнүн объектиси боло алат.

Биз бул чакан макала аркылуу улуу акын Б. Алыкуловдун поэзиясынын тилин иликтеп-жиликтеп чыгууну максат кылган жокпуз. Чыгармаларынын тилин кеңири изилдеп чыгуу бир макаланын алкагына сыйбасы да белгилүү. Ал үчүн өзүнчө бир изденүүнү талап кылган чоң эмгек жаралышы керек. Ошондуктан, тек гана, макаланын көлөмүнө жараша, акындын «Жер» аттуу ырындагы антонимдердин колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө токтолмокчубуз.

Тилдеги лексикалык каражаттардын бири-антонимдер. Алардын табияты карама-каршы түшүнүктөр менен, тактап айтканда, өз ара бири-бирине карата карама-каршы маанилерди билдириши менен шартталган. Диалектиканын мыйзамына ылайык, жашоотурмуштун өзү карама-каршылыктардан тургандыктан, аларды туюндуруу милдети антонимдер аркылуу жүзөгө ашырылат. Ошондуктан тилде антонимдер оголе кеңири колдонулат жана ошол эле учурда алардын кеңири колдонулуш шартын бир жактуу кароого да болбойт, башкача айтканда, карама-каршылуулуктун табияты, мүнөзү, ченеми, даража-деңгээли ар түрдүү болгондуктан, антонимдердин да аткарган функциясы ар кыл келет.

Көркөм чыгарма тулкусунда антонимдер тек гана карама-каршы маанилерди билдирүү менен гана чектелбейт. Ойду билдирүүдөгү, көркөмдүүлүктү, образдуулукту шарттоодогу, таасирдүүлүктү, угумдуулукту камсыздоодогу, коюлган маселени жеткирүүдөгү антонимдердин аткарган милдети алда-канча кеңири. Бирок акын-жазуучулардын дүйнөгө болгон көз караштары, көркөм ой жүгүртүүлөрү, жазуу ык-амалдары бирдей болбогондуктан, тилдик каражаттарды пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү да ар башка болот. Ушул аспекттен алып караганда, Барпынын акын катары тубаса талантын анын чыгармаларындагы тилдик каражаттардын өзгөчө ыкмада, өзгөчө формада колдоно билүүсүнөн байкоого болот. Ал сөзгө маани берип, сөздү ыктуу пайдалана билген акын. Маселен, «Жер» аттуу ырындагы антонимдердин колдонулушу ырдын жандуулугун, көркөмдүүлүгүн арттырып, философиялык көз карашты чагылдырууда ыктуу пайдаланылып, ойдун так жана конкреттүү берилишинде чоң роль ойногондугу ачык байкалып турат:

«Жандуу менен жансызга,
алдуу менен алсызга,
ысык менен ызгаарга.
ыраактагы муздарга;
айбан менен адамга,
ар пуркалуу (түрдүү) заманга;
өлүм менен өмүргө,
чындык менен төгүнгө;
кумдар менен сууларга,
купую менен чууларга;
жакшы менен жаманга,
адал менен арамга;
караңгы менен жарыкка,
карыбаган тарыхка-
Эне болот улуу жер!
Эге болот сулуу жер!
Жер бетинде бейиш бар,
жер бетинде кейиш бар.
Жер бетинде жыргал бар,
жер бетинде куурал бар.
Жер бетинде өмүр бар,
жер бетинде өлүм бар.
Жер беринде күнөс бар,
жер бетинде күрөш бар.
Бардыгына жер түтөт,
бир кубанып, жүз түтөт.

(1.28-29-б.).

Бул ыр чылгый эле антонимдерден уюшулгандай. Адегенде ырдагы антонимдерге карата статистикалык маалымат бере кетели. 26 саптан турган бул ырдын дээрлик ар бир сабында антонимдик катыштагы сөздөр бар: **жандуу-жансызга, алдуу-алсызга, ысык-ызгаарга, айбан-адамга, өлүм-өмүргө, чындык-төгүнгө, кумдар-сууларга, купую-чууларга, жакшы-жаманга, адал-арамга, караңгы-жарыкка, бейиш-кейиш, жыргал-куурал, өмүр-өлүм, күнөс-күрөш, бир-жүз, кубанып-түтөп**. Булардын ичинен: **кумдар-суулар, купую-чуулар, бейиш-кейиш, күнөс-күрөш, бир-жүз, кубанып-түтөп** 6 жубу контексттик антонимдер болуп саналат да, андан сырткаркыларынын баары-нагыз антонимдер. Кызыгы, ырдагы антоним сөздөрдүн орун алуу, жайгашуу тартиби, сүйлөм куруу ыгы боюнча үч нерсени бөлүп көрсөтүүгө болот.

Биринчиси, Эне болот улуу жер деген сапка чейинки антонимдердин бардыгы биригип келип бир жөнөкөй сүйлөмгө сыйдырылып берилген. **Жандуу менен жансызга ...** ыр сабынан **Эне болот улуу жер!** дегенге чейинки 15 сап ыр жолун синтаксистик жактан бир өңчөй мүчөлүү жөнөкөй сүйлөм деп атасак болот. **Эне болот улуу жер** ыр сабына чейинки 11 сап өңчөй антонимдерден уюшулду да, тең байланыштагы сөз айкаштары (жандуу менен жансызга, алдуу менен алсызга ж.б.) катары келди. Демек, ар бир сап сүйлөм эмес, сөз айкашы формасында уюшулду, башкача айтканда, антонимдик катыштагы ар бир жуп бирден сөз айкашын жаратты. Дал ушул өңчөй антонимдерден туруп, тең байланыштагы сөз айкашы формасында уюшулган ыр саптары **Эне болот улуу жер, Эге болот сулуу жер** деген ыр жолдору менен бирдикте бир ыргак, бир дем менен айтылды да, акындын айтайын деген өзүнчө бир жыйынтыкталган оюн камтып турат. Ошон үчүн мында жөнөкөй сүйлөмдүк бир эле айтым бар. **Экинчиси,**

Жер бетинде бейиш бар, деген саптан **Жер бетинде күрөш бар** деген сапка чейинки 8 ыр жолу да жалаң антонимдерден турат. Булар өйдөдөгү ыр саптарындай сөз айкашы түрүндө уюшулбастан, ар бир ыр жолу жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган:

Жер бетинде бейиш бар,
жер бетинде кейиш бар.
Жер бетинде жыргал бар,
жер бетинде куурал бар.
Жер бетинде өмүр бар,
жер бетинде өлүм бар.
Жер бетинде күнөс бар,
жер бетинде күрөш бар.

Мындагы ар бир эки сап бир бүтүндүктө келип, синтаксистик жактан тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү шарттап турат. жогорудагы биринчи антонимдер (жандуу-жансызга, алдуу-алсызга ж.б.) бир сапта бир сөз айкашы ичинде удаалаш жыш колдонулуп, өз ара антонимдик катышты түзсө, экинчидеги (бейиш-кейиш, жыргал-куурал ж.б.) антонимдердин түгөйлөрү өз-өзүнчө сүйлөмдөрдөн орун алып, антонимдик катышты биринчи антонимдерге салыштырмалуу аралыктан түзүп турат. Ар бир сабы аякталгандыкты билдирген айтымга ээ да, эки сабы биригип бир бүтүндүктү билдирип турат, демек экинчи антонимдер катышкан бул бөлүккө мүнөздүү өзүнчө ыргакты шарттаган айтым бар.

Үчүнчүсү, ырдын акыркы **Бардыгына жер түтөт Бир кубанып, жүз түтөт** - эки сабы жыйынтыктоочу маанини туюндуруп турат. Мында да антонимдер бар: **бир-жүз, кубанып-түтөт**. Булар – контексттик антонимдер. Жогорудагы биринчи антонимдер сөз айкашы тутумунда, экинчи антонимдер тең байланыштагы татаал сүйлөм тутумунда келсе, бул үчүнчү антонимдер багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм тутумунда колдонулду. **Бардыгына жер түтөт** - баш сүйлөм, **Бир кубанып, жүз түтөт** - багыныңкы жөнөкөй сүйлөм. Мына ушул багыныңкы жөнөкөй сүйлөмдөгү 4 сөз бири-бири менен контексттик антонимдердик катыштарды түзүп турат, антонимдерден башка бир да сөз жок. **Бир - жүз, кубанып- түтөт** контексттик антонимдерди ырдын мазмундуулугун, көркөмдүүлүгүн арттырууда, элестетүүлүгүн, образдуулугун жаратууда зор милдет аткалды.

Демек, карама-каршылыктар болбой, ааламды, табиятты, коомдук-турмуштун өзүн элестетүү мүмкүн эмес. «Бу объективдүү дүйнөнүн өзү эле күн менен түндөн, ак менен карадан, жакшы менен жамандан, адал менен арамдан, катуу менен жумшактан ж.б. толуп жаткан карама-каршылыктардан түзүлүп биригери акыйкат чындык. Алар бири- бирине каршы турган соң, түртүлүшпөй, ажырашпай, кайра тартылышып

бир уюлга биригишип турганы да кызык. Көрсө, диалектикалык биримдиктин түбү карама- каршылык деп, бирисиз бири болбосун объективдүү чындык мыйзамдаштырып салган турбайбы». (2.161-б.) Бир чети жердин улуулугунун бир учугу да ушул карама-каршылыктарга негизделгендей. Ушундан улам, Барпы акын жердин улуулугун карама-каршылыктарга негиздеп, таанып сүрөттөп берди. Кыргыздын көрүнүктүү окумуштуусу, адабият таануучусу, сынчысы, Барпынын чыгармаларын терең талдоого алган «Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү» аттуу – илимий эмгектин автору К. Даутов Барпы Алыкуловдун «Жер» деген ырын талдап жатып, акын тууралуу мындайча билдирет: «Барпы Жер санаатын жөн эле ырдаш үчүн ырдаган жок, өзүнө чейинкилерди тек гана кайталап аткаруучулук милдет өтөп жаткан жок, эң эле түпкүрдөгү тамыры мифология менен кошо урук таштап, ошонун ичинен аз-аздап кыймылга келе баштаган бүлбүрөк карапайым диний түшүнүктөрдөн куралган элдик табият таануудан өзөк байлап өнүп келаткан буга чейинки Жер жөнүндө топтолгон түшүнүктөрдүн кырына бекем бут коюп туруп, өзүнүн алда – канча жаңы, кеңири да, өйдө да, ыйык да менчик Жерин жаратып алды. Библия, Курандан тарта Жер жөнүндө түрдүү түшүндүрмөлөр, мактоолор айтылып келатса да, бир дагы акын Жердин улуулугу менен ыйык Энелик табиятын мынчалык даражага жеткирип ырдай алган эмес». (3. 153-б.). Билинип- билинген, сезилип сезилбеген улуулуктарды туя билген, сезе билген адам гана улуулук жөнүндө сөз кыла алат. Барпы жердин улуулугун өз көз карашы аркылуу жар салды, Жердик карама-каршылыктардын мыйзам ченемдүүлүгүн, жердин жердиги алар менен бааланаарын, аларсыз жашоо-турмуш болбостугун, алардын маани-маңызын куп келиштирип карама- каршылыктарды туюндуруучу тилдик каражаттардын күчү менен ачып берип отурат.

Бул макалада улуу акын Б. Алыкуловдун «Жер» аттуу ырындагы антонимдердин катышы, колдонулуш мүнөзү жана өзгөчөлүктөрү тууралуу гана сөз болду. Ал эми антонимдердин көркөмдүүлүктү, образдуулукту жаратуучу мүмкүнчүлүктөрү, ойду туюндуруу ыкмалдары, стилистикалык милдеттери жөнүндө сөз али алдыда.

Адабияттар

1. Б.Алыкулов. Чыгармалары: I том, /Түз.-Б.Алыкулов. – Б., 1995, 320 б.
2. Дунканаев А.Т. Кыргыз макалдарынын тексттик-коммуникативдик өзгөчөлүктөрү. -Каракол, 2010, 202 б.
3. Даутов К. Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү. –Б., 2003, 400 б.

Маданбеков А.,
К.Тыныстанов атындагы БМУ

КЫРГЫЗ, ОРУС АНТРОПОНИМИЯСЫ ЖАНА ТИПОЛОГИЯЛЫК ОҚШОШТУКТАР

КЫРГЫЗСКО-РУССКАЯ АНТРОПОНОМИЯ И ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

KYRGYZ-RUSSIAN ANTHROPOLOGY AND TYPOLOGICAL PARALLELS

Аннотация: Бул макалада кыргыз антропонимиясы көптөгөн түрк тилдүү элдердин антропонимиясы менен окшош, ошол эле мезгилде өзүнүн өзгөчөлүгү да бар. Антропонимия маселелеринде кыргыз улуту өзүнүн салттуу антропонимиясын башка антропонимиялардан так айырмалап, улуттук өзгөчөлүгүн бекем сакташы абзел. Ошондуктан биз бул изилдөөбүздө орус антропонимиясы менен кыргыз антропонимиясынын ортосундагы типологиялык окшоштуктарды салыштыруу иш-аракеттерин жасадык.

Түйүндүү сөздөр: антропонимика, ономастика, образ, зат атооч, лексика, семантика, мотив, ырым-жырым, каада-салт.

Аннотация: Кыргызская антропонимия схожа антропонимии многих тюркских народов, но в то же время имеет свою особенность. В вопросах антропонимии кыргызская нация должна крепко сохранять особенность своей антропонимии, четко различать от других антропонимий. Поэтому мы в своей статье попытались сопоставить типологические сходства русской и кыргызской антропонимий.

Ключевые слова: антропонимика, ономастика, образ, имя существительное, обычай, традиция.

Annotation: Kyrgyz anthroponymy is similar to the anthroponymy of many Turkish people, at the same time it has its own peculiarity. The Kyrgyz nation must firmly maintain the peculiarity of its anthroponymy, clearly distinguish it from other anthroponymies. Therefore, we tried to compare the typological similarities of the Russian and Kyrgyz anthroponymy in our article

Key words: anthroponymics, onomastics, image, essential name, obechch, tradition.

Ономистика жалпы эле энчилүү аттарды же номинативдик лексиканы изилдөөчү жана үйрөтүүчү тил илиминин бир тармагы. Ал эми антропонимика ономистиканын бир бөлүгү, ал адамдардын энчилүү аттарын изилдейт. Тактап айтканда, антропонимика адам ысымдарын, атасына байланыштуу аттарды, фамилияларды, ылакап аттарды жана псевдонимдерди изилдөөчү илим. Адам аттары ар бир элдин тарыхынын бир бөлүгү. Адам ысымдарына элдин тиричилик шарттары, диний ишенимдери, үмүттөрү, кыялдары жана көркөм чыгармачылыгы берилет. Ар бир улуттун ысымдар тизмесинде белгилүү бир аттын пайда болушу үчүн белгилүү маданий жана тарыхый шарттары бар. Ошондуктан коюлган бардык адам ысымдары тийиштүү доорду жана заманды чагылдырып келет.

Адам аттары – антропонимдер күндөлүк турмушта колдонулуп жүргөн жөнөкөй сөздөрдөн кандайдыр бир касиеттүү күчү, кереметтүү ыйык мааниси менен

айырмаланган. Ошол адам аттарынын социалдык жагы, коомдук кызматы, адрестик милдети педагогика-психология менен да байланышып турат.

Кыргыз лексикасын илимий изилдөөдө орус тилинин таасири, орус тилинен өздөштүрүүлөр боюнча дайыма көңүл бурулуп, кыргыз тили боюнча белгилүү окумуштуулар Б.М.Юнусалиевдин, К.Дыйкановдун кыргыз тилинин тарыхы, кыргыз лексикологиясы боюнча эмгектеринде орус тилинин кыргыз тилине тийгизген таасири, орус тилинен алынган сөздөр, орус тилинен кирген өздөштүрүүлөр, орус тилинен алынган сөздөрдүн статистикасы маселелери каралып келген.

Ономастика жана антропонимика боюнча белгилүү орус окумуштуулары А.В.Суперанскаянын жана Ю.М.Гусевдин редакциясы астында “Справочник личных имен народов РСФСР” деген маалымдаманын “Орус адам аттары” деген бөлүгүндө мындай берил-

ген: “Орус тили индоевропалык тилдер үй-бүлөсүнүн славян тилдеринин чыгыш славян тобуна тиешелүү, бирок орустардын ысымдарынын көбү келип чыгышы боюнча өздөрүнүн тилинен эмес. Алар христиан дини менен грек тилинен өздөштүрүлгөн. Ага чейин орустардын ысымдары болгон. Орустардын ысымдары адамдын мүнөздөмөлөрүн, өзгөчө касиеттерин, физикалык артыкчылыктарын жана кемчиликтерин, сүйлөө өзгөчөлүктөрүн, балдарынын төрөлүшүнүн кезегин жана ата-энесинин балдарына болгон көз карашын, мамилесин билдирген. Ушул мүнөздөмөлөрдүн бардыгы ысымдарда жалпы зат атоочтор менен жана образдуу түрдө, башкача айтканда, өсүмдүктөр, жаныбарлар ж.б. нерселер менен салыштыруу аркылуу берип келишкен. Ушуга мисал иретинде төмөнкү адам аттарын келтирсек болот: Волк (карышкыр), Кот (мышык), Горох (буурчак), Берёза (кайың), Рябой (чаар), Буян (ызы-чуу, тополоң салган), Первой (биринчи), Третьяк (үчүнчү), Большой (чоң), Меньшой (кенжеси), Ждан (күтүлгөн), Неждан (күтүлбөгөн). Ушул адам аттарынын чагылдырылышын биз Волков, Третьяков, Нежданов деген азыркы орус фамилияларында көрсөк болот”. (Суперанская, Гусев, 1979:20).

Ал эми антропонимдер лексиканын бир катмары экендиги баарыбызга белгилүү. Окумуштуулар А.Идрисов, К.Дыйканов, Ш.Жапаровдордун кыргыз антропонимиясы боюнча жазылган эмгектеринде орус тилинин таасири боюнча бир катар маселелер каралган.

Бүгүнкү күнгө чейин орустардын адам аттарынын тизмесинде калган фамилиялардын реконструкцияланган, ар кандай маалымат булактарында сакталып калган орустардын нукура ысымдарын, ылакап аттары боюнча А.М. Селищевдин топторго бөлүштүрүүсү менен кыргыз ысымдарынын, ылакап аттарынын мүнөздөмөлөр боюнча тийиштүү топторго бөлүнүшү өтө жакын. Ошондуктан биз орус антропонимиясынын кыргыз антропонимиясы менен окшоштуктарын, шайкештиктерин, үндөшүүлөрүн белгилеп, айрым бир окшоштуктарды кыскача салыштырып кетүүнү туура көрдүк:

Үй-бүлөнүн жаңы мүчөсүнүн пайда болуу шарттары, өбөлгөлөрү жана ата-энесинин наристеге болгон сезимдери боюнча: Найдено, Найдено (табылды, табылган), Жданко (күтүлгөн), Бажено (кудайдан), Любим (сүйгөн, сүйүктүү).

Орустардын бул ысымдар тобуна кыргыз ысымдарынын төмөнкү тобу окшош, мотивдеш. Үй-бүлөнүн жаңы мүчөсүнүн пайда болушу боюнча: Керексиз, Киреше, Качкын, Качкынбек, Зарлык, Сурабалды, Таштанды, Тилебалды. Ал эми ата-энесинин наристеге болгон сезимдери боюнча: Жакшылык, Кубаныч, Сүйүн, Сүйкүм, Сүйөр, Эрке, Эркеайым, Эркебек.

Аталган кыргыз ысымдары мааниси боюнча гана эмес, мотивдери боюнча да окшош келет. Бул боюнча филология илимдеринин доктору, профессор Шералы Жапаровдун “Адам аттары – эл байлыгы” деген эмгегинде бул ысымдардын мотивдери боюнча төмөнкүдөй маалымат берилген: Алсак:

Керексиз. Балдары токтобогондо, теңирден кезектеги төрөлгөн перзентине өмүр беришин тилеп, ырымдап: “Бул ымыркайдын бизге кереги жок, ал ашыкча жаралган бир жан” деген ойдо коюшкан. Кыргызстандагы Таштанды, Таштанбек, Сатыбалды, Сура-

балды, Таабалды, Өзүбек, Сактанды сыяктуу ысымдар менен мотивдеш. Антропонимдик үлгү-модели боюнча Атсыз, Кайгысыз, Сансыз, Муңсуз деген энчилүү аттардай (Ш.Жапаров, 2004:80).

Жогоруда айтылган орустардын ысымдары дагы ушул мотивдер менен коюлуп келген. Мындан кийинки ысымдардын мааниси тууралуу дагы кошумча маалымат катарында төмөндөгүлөрдү белгилеп коюуга болот:

Профилактикалык, ырымдап алдын алуу боюнча: Бессон (уктабаган), Бессонной (уйкусу жок), Живой (тирүү), Невзор (карай турган эмес), Негодяй, Негодяйко (шүмшүк, митаам), Смола (чайыр).

Бул орус ысымдарынын тобуна кыргыздардын да ысымдары окшош, мотивдеш келет. Өлбөс, Өлбөскан, Өмүр, Өмүрбек, Жанузак, Миңжашар, Жаманбала, Жамануул ж.б.

Кеп болуп жаткан орустардын жана кыргыздардын салыштырып жаткан тобу экөө тең профилактикалык мааниде ырымдоо менен коюлган. Төрөлгөн балдарын ырымдап өлбөй, чарчабай ыңалаап үн чыгып турсун, көп жашасын, өмүрлүү болсун, көз тийбесин терс күчтөрдөн сактасын деп ушундай ысымдар кыргыздарда дагы, орустарда дагы балдардын ысымдарына берилип, коюлуп келген. Мындай көрүнүштөр жеке эле орус, кыргыз элдеринде гана кездешпестен, көптөгөн башка элдердин антропонимиясында кездешип келет.

Бул аталган ысымдардын мотивдерин окумуштуу Ш.Жапаров “Адам аттары – эл байлыгы” деген эмгегинде мисалдар менен берген:

Өлбөскан. Баланын ден соолугу начар болуп төрөлгөндө өлбөй калсын, жашоосун улантсын, адам болуп кетсин (өлбөсүн) деген тилек менен коюшат. Буга Бакирова Өлбөскан (1966-ж. 8-апрель, Кыргыз-Ата кыштагы, Ноокат району) аты мисал болот. Бул аттын негизги (биринчи компоненти) өлмөс түрүндө кездешет. Буга элибиздин белгилүү пахтачысы Өлмөскан Атабекованын ысымы далил. Мындай атты (Улмас) өзбек тилинен учурататып жүрөбүз.

Үй-бүлөлүк мамилелер жана төрөлүшүнүн убактысы жана мезгили боюнча: Первой, Первуня, Первуша, Первыш (биринчи), Третьяк, Третьячко (үчүнчү), Поздняк, Поздей (кеч деген сөздөн).

Ал эми кыргыздар болсо балдарына төрөлүшүнүн кезеги боюнча катар саны менен ысым койгон эмес, бирок ата-энесинин чечими менен биринчи төрөлгөн балдарына, кенже балдарына, кеч көргөн балдарына орустардын ысымдарына окшош, шайкеш келген ысымдарды коюп келишкен. Ал эми орустардын Первой, Первуня, Первуша деген ысымдарына кыргыздын Абалбек, Абалкан, Оболбек сыяктуу ысымдары окшош. Ошондой эле Малец, Малик, Малюта, деген ысымдарына кыргыздардын Кенже, Кенжеккан, Кенжебек, Эрке деген сыяктуу ысымдары шайкеш келет. Муну менен катар эле кыргыз жана орус тилдери бөтөн тилдерден, бирок ошого карабастан кыргыз жана орус антропонимиясындагы типологиялык окшоштуктар абдан көп кездешет.

Аттардын коюлушу адамдардын жашоо-турмушунда мааниүү ролду ойнойт. Кандай гана элдер болбосун, алардагы коюлган аттар кандайдыр бир ишенимдерге негизделип коюлат. Коомдук мамиле-

катыштар, социалдык абал, жагдай-шарттар, кыялдык умтулуулар ишенимдин жаралышына өбөлгө болот эмеспи.

Жыйынтыктап айтканда, орустардын мурунку, нукура славян ысымдары менен кыргыздардын ысымдарында семантикалык жактан, семантикасы боюнча топторго бөлүнүшү жагынан, мотивациясы, ысым коюу каада-салттары жана грамматикалык-структуралык жактан окшоштуктар абдан көп. Биз бул окшоштуктарды кыргыздардын, орустардын ономистика, антропонимистика боюнча белгилүү окумуштуу-изилдөөчүлөрдүн эмгектеринен, эки элдин ортосундагы адам аттары боюнча топтолгон маалыматтарды талдап, изилдеп, салыштырып берүү аракеттерин жасадык.

Адабияттар

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. –Ф.: Кыргызстан, 1990.
2. Бабаев Э.Б. Орфографические аспекты функционирования личных имен узбеков на русском языке. –Ташкент: 1989.
3. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. –Ф.: Мектеп, 1980.
4. Дыйканов К. Кыргыз ысымдары: 21 миң сөз. – Ф., 1988.
5. Жапаров Ш. Адам аттары – эл байлыгы. –Б.: Оби. фонд содействия образованию. 2004.
6. Жапаров Ш. Киргизская ономастика. –Ф.: Илим, 1990.
7. Жапаров Ш. Кыргыз адам аттары. –Ф.: Илим, 1998.
8. Суперанская А.В. Справочник личных имен народов РСФСР. –М., 1979.

ГЕНДЕРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ В РЕЧИ (американское общество)

КЕПТЕГИ ГЕНДЕРДИК АЙЫРМАЧЫЛЫКТАР (америкалык коом)

GENDER DIFFERENCES IN SPEECH (American society)

Аннотация: Статья посвящена вопросу гендерных различий в речи, а именно различиям в речи мужчин и женщин в английском языке и в американском обществе за последние двадцать лет. Так же объясняется, чем вызваны данные особенности, собраны взгляды ученых по данной проблеме. Приводятся примеры на английском языке и их эквивалентный перевод на русский язык. Цель данной статьи - дать читателю сравнить английский язык женщин и мужчин живущих в Америке за последние двадцать лет и сравнить их социальные проблемы и социальный строй общества с сегодняшним, проследить развитие языка в аспекте гендерной лингвистики. Таким образом, здесь приводится обзор научных работ американских исследователей, посвященных гендерным различиям в речи мужчин и женщин, отмечаемым в последние двадцать лет в американском обществе.

Ключевые слова: гендерная лингвистика, гендерные различия в речи, социолингвистический анализ, рефлексия, природа женщины и мужчины.

Аннотация: Бул макалада эркектер менен аялдардын ортосундагы сөзүндө гендердик айырмачылыктар боюнча АКШ изилдөөчүлөрдүн илимий иштин баяндамасы болуп саналат, ал америкалык коомдогу акыркы жыйырма жылда байкалган. Атап айтканда, акыркы жыйырма жылдын ичинде англис жана америкалык коомдо эркектер менен аялдардын сөз айырмачылыктары, сөз гендердик айырмачылыктарга багытталган. Жөн гана, бул өзгөчөлүктөрдү улам бул маселе боюнча окумуштуулардын пикирлерин чогултуп, аны түшүндүрүп берет. Мисалы, англис тилинде берилет жана орус тилине барабар котормо жатат. Бул макалада акыркы жыйырма жыл аралыгында Америкада жашап англис аял менен эркек салыштырып, алардын коомдук көйгөйлөрдү жана бүгүнкү күндө коомдун коомдук түзүлүшүн, гендердик илими тармагында тилдин өнүгүшүнө байкоо салыштырып, окурманга мисал катары айтып берүү болуп саналат.

Түйүндүү сөздөр: гендердик тил илими, сөз гендердик айырмачылыктар, социолингвистикалык талдоо, ой жүгүртүү, табияты аялдар менен эркектер.

Annotation: The article is devoted to the issue of gender differences in speech, namely the differences in the speech of men and women in the English language and in American society over the past twenty years. It also explains what caused these features, collected the views of scientists on this issue. Examples in English and their equivalent translation into Russian are given. The purpose of this article is to allow the reader to compare the English language of women and men living in America over the past twenty years and compare their social problems and social structure of society with today's, to follow the development of the language in the aspect of gender linguistics. Thus, here is an overview of the scientific work of American researchers on gender differences in the speech of men and women, celebrated in American society over the past twenty years.

Keywords: gender linguistics, gender differences in speech, sociolinguistic analysis, reflection, nature of women and men.

Одним из актуальных направлений современной лингвистики является обращение к гендерным проблемам, проявляющимся в речи мужчин и женщин. Еще В.Гумбольдт отмечал, что «речевая деятельность даже в самых своих простейших проявлениях есть соединение индивидуальных восприятий с общей природой человека». [1,77] Поскольку природа женщин и мужчин различна, так и различны особенности восприятия и оценки мира мужчинами и женщинами. Если это так, то данное обстоятельство отражается на их языке и речевом поведении. Иначе говоря, языковая картина мира, представляемая мужчинами и женщинами, наряду с чертами сходства, может иметь некоторые различия, обусловленные гендерными причинами. Причем, в разных языках гендерные особенности могут проявляться по-разному, что зависит от культурных особенностей и традиций этноса.

Отметим, что гендерные особенности в речи мужчин и женщин проявляются на различных уровнях языковой системы, т.е. на фонетико-фонологическом, лексико-семантическом, морфологическом и синтаксическом. В нашей работе мы попытались осуществить комплексный подход к изучению этой проблемы.

Интерес к гендерным различиям в речи мужчин и женщин впервые был отмечен в зарубежной лингвистике и инициирован женщинами западного общества, чтобы повысить свою социальную значимость и роль в науке. В этой связи они решили обратить внимание общества на особенности речевого поведения мужчин и женщин. Затем к этой проблематике подключились и лингвисты-мужчины. Вопросы гендера в языке и речи разрабатывались в работах таких ученых, как: Робин Лакофф, Дебора Таннен, Уильям Лабов и др.

Робин Лакофф отметила факт, характерный для западной культуры и заключающийся в том, что «женщины чаще задают вопросы, а мужчины чаще утверждают, констатируют и требуют». [2, 375] По ее мнению, в женской природе есть такое, что заставляет ее сомневаться в себе, женщина от природы может быть неуверенна в правильности своих действий, слов, мыслей.

В книге Лакофф «Язык и место женщин» [5], написанной в 1975 году, было описано огромное количество удивительных черт женской речи. Обратим внимание лишь на некоторые из них. Так, женщины часто включают в свою речь не столько необходимые, ключевые слова, сколько языковые единицы, которые заставляют собеседников обратить внимание на личность говорящего. К примеру, используют очень вежливые формы вопросительных предложений - *Would you like something to drink?* 'Не желаете ли выпить чего-нибудь?'. Отметим, что мужчинам не свойственно использование «пустых» прилагательных - *charming* 'очаровательный', *nice little* 'миленький', *fluffy* 'пушистый'. Впрочем, и для русских женщин характерно приукрасить мир, сделать его добрее, особенно тогда, когда что-либо в окружающем мире вызывает чувство умиления или симпатии: *листочек, звоночек, туфелька, лоточек*. Уменьшительно-ласкательные слова чаще всего они используют в отношении близких людей, друзей, единомышленников и всех, кого хотят видеть рядом: *заявочка, буклетик, рекламка, денежка*. Полагаем, что использование лексических единиц с уменьшительно-ласкательным значением соответствует природе женщин, а эта особенность в их

речи имеет характер фреквенталии, т.е. явления, которое часто встречается в разных языках мира. К примеру, в кыргызском языке: «Карачы, тимеле татынакай, жакшынакай экен» 'Смотри, какая чудненькая, какая прелесть'.

Женский пол имеет обыкновение начинать предложения или вопросы с императивов на *wh-*. *Why don't we take a walk?* 'Почему бы нам не прогуляться?'. Мужская речь не наполнена извинениями так, как наполнена ими женская речь: *I apologize* (приношу свои извинения), *excuse me, I did not know* '... Извини меня, я не знала...', *sorry* 'я сожалею'. Женщинам также свойственно все усиливать и усугублять, это они выражают и в речи - *I really hope for it* 'Я **очень** на это надеюсь'.

Исследователь замечает, что речь женщин, в отличие от речи мужской, представляется невероятно чистой и правильной, что придает ей характер изысканности и рафинированности. Прослеживается правильное употребление вопросительного слова. *Whom would you like to talk to?* 'С кем бы вы хотели поговорить? - спросят женщины'. В подобной ситуации мужчины предпочтут другую форму: *Who would you like to talk to?* Первая форма вопросительного слова является грамматически верной.

Лакофф находит этому простое объяснение: по сравнению с мужчинами женщины из-за неуверенности в себе и своих правах в обществе, вынуждены говорить правильно. Все эти страхи и неуверенность обусловлены сексизмом, набором стереотипов, предрассудков, которые бессознательно присутствуют в природе женщины. Излишне правильная речь женщины рождается как рефлексия на неравенство полов.

Другой исследователь Дебора Таннен в статье под названием "Гендерные различия" показывает нам женскую речь, «огражденную» с виду ненужными выражениями. *It's not quite like that...* 'Это не совсем так...', *I can propose...* 'Я могу только предположить...' и др. [7] В речи женщин нередко встречаются разделительные вопросы, чего практически не встретишь у мужчин: *He doesn't cook badly, does he?* 'Он неплохо готовит, не так ли?'. Вопросы подобного типа не содержат в себе каких-либо обвинений, утверждений, точных определений, которые можно было бы расценивать как категорическое мнение по тому или иному вопросу. Такое речевое поведение женщин обусловлено их природной деликатностью, подчас чувством не полной уверенности в своих суждениях или уважением к собеседнику.

Следующую свою работу Дебора Таннен назвала «Ты просто не понимаешь», где одной из первых обозначила различия в речи мужчин и женщин "гендерными". [6] Она демонстрирует различные варианты английского языка, используемые мужчинами и женщинами: "genderlects" 'соединяя «пол» и «вариант языка»'. Причину появления женского варианта языка она видит в желании женщин налаживать контакты с окружающими, сотрудничать, не противопоставляя себя мужчинам.

Исследователи гендера в языке Лакофф и Таннен причины и истоки гендерных различий в мужском и женском дискурсе приписывают сексизму, т.е. набору стереотипов и предрассудков, и наличию иерархии в обществе. В отличие от них, Уильям Лабов данный факт обуславливает социально-экономической ролью мужчин и женщин в обществе. [4] Он утверждает, что большинство женщин в отличие от мужчин в своей речи старается походить на представителей высших слоев общества.

Объясняется это их стремлением повысить свой статус и общественный ранг, что заложено в женской природе.

Чтобы доказать свое предположение, Уильям Лабов провел социалингвистический анализ в Нью-Йорке. Задача исследования заключалась в прослеживании тенденции опускать звук [R] - R-dropping (выпадающий согласный R) у низких слоев и использовании данного звука носителями высоких слоев общества. [4] С этой целью он обошел три универмага в Нью-Йорке, в каждом из которых он задавал один и тот же вопрос мужчинам и женщинам, хотя знал ответ на него. Он спрашивал: "Где находится отдел игрушек?" "Where the toys department is?". При этом ученый обращал внимание на произношение согласного [r] как у мужчин, так и у женщин. В результате своих наблюдений он убедился в правильности своих суждений.

Были получены следующие результаты, а именно: в дорогих магазинах, которые посещают, как правило, состоятельные люди из высших слоев общества, звук [r] произносили четко и ясно, не «проглатывая» его, что было показателем «высокого» английского языка. В магазинах со средними ценовыми показателями клиенты были люди не столь состоятельны, что отражалось на произношении данного звука в речи. К примеру, уже меньший процент людей произносил его в соответствии с литературной нормой. В универмаге же, где товары были на порядок дешевле, отклонения от литературной нормы было заметным, и только 5 % посетителей в соответствии с нормой артикулировали звук [r], причем, все они, как правило, были женщины. Данная тенденция в речи женщин свидетельствует, что в природе женщин имеется желание подняться на более высокий уровень в обществе. [4]

Исследователи сходятся во мнении, что речь женщин в американском обществе отличается большей степенью вежливости. [3, 157] Вместе с тем Джанет Холмс отмечает, что мужчины и женщины одного и того же речевого сообщества говорят по-разному.

Что же касается представителей других этнических коллективов американского общества, говорящих не на английском языке, то и здесь мы обнаруживаем свою национально-культурную специфику проявления гендерных различий. Рассмотрим в качестве примера речь женщины из одного из индейских племен, родным языком которой являлся язык десано. Попав в иное языковое окружение, она использует для общения с мужем и детьми язык туюка. Причина активизации второго языка кроется в том, что мужчины таких общин "должны вступать в брак вне своего племени". [3, 158] В данной ситуации в семье муж и жена действительно говорят на разных языках.

Холмс приводит пример, когда мужчины и женщины в рамках одного речевого сообщества говорят на одном языке, но при этом женщины, как правило, употребляют другие слова или произносят их по-другому. К примеру, индейское племя, в котором женщины произносят слово хлеб - /к'я'tsa/ (/kja'tsa/), а мужчины используют /д'за'tsa/ (/dʒa'tsa/). Интересно заметить в этой связи, что в этой общине, если человек использует форму слова, не соответствующую его полу, старшие члены общины могут не понять.

Различное использование мужчинами и женщинами словоформ с аффиксами также можно считать проявлением гендерных различий в речи мужчин и женщин. [3, 159] Использование мужчинами полных формы слов, а женщинами – коротких у народа Яна (североамериканских индейцев) также позволяет увидеть разницу в раз-

говорной речи представителей разных полов. К примеру, слово *олень* женщины этого племени произносят как [ба], а мужчины как [ба-на].

Подводя итоги изложенному, объединим результаты исследования Жаннетт Холмс, объясняющие женское лингвистическое поведение, на четыре группы [3, 160-165]:

1. *Социальный статус.* Автор предполагает, что женщины придают большее значение статусу, чем мужчины, и в этой связи у них складывается внутреннее убеждение, что их речь отражается на их роли и социальном статусе в обществе. Вполне понятно, что в этой ситуации они склонны к применению нормативной правильной речи.

2. *Роль женщины в обществе.* Согласно концепции «Мисс» (Miss-conception 'место женщины - в доме') западное общество полагает, что женщины будут действовать "лучше, чем мужчины". [3]

3. *Положение женщин в обществе как «подчиненной» мужчинам группы.* "Женщины как подчиненная группа, - пишет Холмс, - должны избегать оскорбления мужчин - и поэтому они должны говорить осторожно и вежливо". [3] Тем самым Холмс дает понять, что место женщины неустойчиво и требует поддержки в форме своеобразных «костылей», какими представляются правильно употребленные фразы и выражения.

4. *Функция речи в выражении гендерной идентичности.* "Мужчины, - утверждает Холмс, - предпочитают разговорные формы потому, что они несут в себе коннотации мужественности и жесткости". А в обществе правилом хорошего тона считается речевое поведение, когда женщинам не подобает говорить, как мужчинам. Ведь именно мужчины всегда склонны использовать «инговое» окончание герундия (-ing) как [in], глотая последний звук (*sitting* (сидящий) – [*sitin*]). Это делает их речь более небрежной и подчеркивает необязательное соблюдение речевых норм. В то время как девушки склонны произносить звук [g] отчетливо - [*siting*].

Подводя итоги нашему обзору, мы можем выделить несколько причин, приводящих к гендерным различиям в речи мужчин и женщин. Во-первых, это сексизм в обществе (Робин Лакофф), во-вторых, стремление к комфортному, неконфронтационному общению (Дебора Таннен), в-третьих, социальные классовые различия и роль женщины в обществе (Уильям Лабов). В результате этих обстоятельств женская речь представляется более тривиальной, близкой к литературным нормам, в ней образ мира представляется более идеалистическим, чем у мужчин.

Литература

1. Гумбольдт В. Фон. *Избранные труды по языкознанию.* - М.: Прогресс, 2000.
2. Цитируется по книге «Гендер и язык». - М.: Языки славянской культуры, 2005.
3. Holmes, J. Chapter 7: Gender and Age. *An Introduction to Sociolinguistics*, 3rd ed. University of New England: Diana Eades. 1992.
4. Labov, William: *The social stratification of English in New York City.*- Washington D.C. Center for allied Linguistics. 1966.
5. Lakoff, Robin: *Language and Women's Place.* In: *language in Society* 2. – 1975.
6. Tannen, D. *You just don't understand.* New York: Ballantine. 1990.
7. Tannen, Deborah: *Conversational Style. Gender Differences.* Norwood, NJ: Newbury house. 1984.

КИНЕСИЧЕСКАЯ СИСТЕМА КАК ПУТЬ
К ЭФФЕКТИВНОМУ ОБЩЕНИЮKINESIC SYSTEM AS A WAY TO EFFECTIVE
COMMUNICATIONАЙЛАНЫШ БИР ЖОЛУ КАТАРЫ
КИНЕСИКА СИСТЕМАСЫ

Аннотация: Статья посвящена вопросу эффективного общения путем кинесической системы, а именно жестовой невербальной коммуникации и ее преимуществе в культурном, социологическом и профессиональном аспектах жизни. В ней объясняется значимость языка телодвижений между представителями разных культур, так как международные контакты становятся неизбежной взаимосвязью между людьми. В последствии, коммуникация осуществляется представителями разных культур. Естественно, чтобы достичь эффективности в общении, собеседники с уважением и пониманием должны относиться к друг другу. Приводятся примеры форм жестов и их семантическая трактовка разными культурами. Целью данной статьи является представление кинесической системы ввиду одного из базовых условий в достижении эффективной коммуникации. Взаимопонимание – основной ключ к эффективному взаимодействию представителями разных культур.

Ключевые слова: эффективная коммуникация, кинесическая система, А. Пиз, Р. Бердвистелл, Г. В. Колианский, Стернин И.А., форма жестов, жестовое кодирование.

Аннотация: Бул макалада кинесика системасын, тактап айтканда, сөз эмес оозеки байланыш жана жашоонун маданий, адистерди кесиптик тармагында, анын артыкчылыктары менен натыйжалуу байланыш маселесине арналган. Бул эл аралык байланыштар, ошондой эле ар түрдүү маданияттардын ортосундагы дене тилинин маанисин түшүндүрөт жана башка элдердин ортосунда сөзсүз байланышы боло алат. Андан кийин, байланыш, маданияты жүзөгө ашырылат. Албетте, байланыштын натыйжалуулугун камсыз кылуу максатында, сый жана өз ара түшүнүү менен маектешкендердин бири-биринин маданиятын билдириши керек. Ар кандай маданияттардын жана маанилик чечмелөөнүн ар кандай түрлөрүн жана ишараттарына мисалдар. Эстүү - ар кандай маданияттардын жана натыйжалуу өз ара аракети үчүн маанилүү.

Түйүндүү сөздөр: натыйжалуу байланыш, кинесика системасы, А. Pease, R. Berdvistell, E.G.Kolshansky, Sternin I.A. белгинин түрү, жандоо код.

Annotation: The article is devoted to the issue of effective communication through the kinesic system, which is named, gesture non - verbal communication and its advantage in the cultural, sociological and professional aspects of life. It explains the importance of body language between people of different cultures, since international contacts are becoming an inevitable relationship between people. Subsequently, communication is carried out by representatives of different cultures. Naturally, to achieve effectiveness in communication, the interlocutors with respect and understanding should relate to each other's culture. Forms of gestures and their semantic interpretation by different cultures are given as the examples.

The purpose of this article is to present the kinesic system as one of the basic conditions for achieving effective communication. Mutual understanding is the main key to effective interaction between representatives of different cultures.

Key words: effective communication, kinesic system, A. Pease, R. Berdvistell, E.G. Kolshansky, Sternin I.A., form of gestures, gesture coding.

В современном обществе потребность эффективного общения растет с каждым годом. Стернин И.А. утверждает, что “человек должен учиться эффективному общению как основам грамоты”. [6;45] Цивилизованное общество должно подтверждать свой духовный и культурный рост с помощью умения общаться на должном уровне, не допуская конфликтных ситуаций, общаясь как с близкими людьми, так и с коллегами по работе. По мнению некоторых ученых, для того, чтобы воспитать эффективных коммуникаторов, современного общества, нужно ввести дисциплину “эффективное речевое воздействие” в школах и вузах. [6]

Также, международные контакты становятся наиболее значимыми в современном обществе и являются неизбежной взаимосвязью между людьми. Впоследствии, коммуникация осуществляется представителями разных культур. Естественно, чтобы достичь эффективность в общении, представители разных культур с уважением и пониманием должны относиться к культуре друг друга. [2]

Рассмотрим два основных аспекта речевого воздействия. Вербальное речевое воздействие является коммуникативным и осуществляется при помощи языковых средств. Языковыми средствами являются мысли, содержательность речи, различные приемы речевого воздействия, доводы и аргументы и т.д. [3]

Невербальное речевое воздействие в свою очередь осуществляется неязыковыми средствами, то есть несловесными сигналами. Речь, сопровождающаяся невербальными знаками, более экспрессивна окрашена. Невербальные сигналы передают намеренную и ненамеренную информацию адресату, сознательно или бессознательно влияют на собеседника. [3,2]

Как уже было сказано выше, невербальное речевое взаимодействие – это несловесные сигналы, которые могут включать широкий спектр элементов невербальной семиотики.

Мы же в свою очередь пытаемся в данной статье рассмотреть кинесику как одну из центральной области знаковой невербальной системы. Кинесика – это наука о языке телодвижения, в более узком смысле – это учение о жестах. А именно, мимических жестов, жестов рук, ног, головы и позы.

Хорошее владение языком не всегда бывает достаточным в межкультурной коммуникации. Не верная трактовка жестов в поведении иностранных лиц может привести к «конфликту культур». Он возникает тогда, когда человек не понимает и не принимает иные взгляды, традиции. В итоге, может возникнуть недопонимание, либо полное отсутствие понимания в коммуникации между представителями разных культур. Поэтому очень важно понимать язык невербального общения. Ведь эффективность речевого воздействия — это то, что позволяет коммуникатору достичь поставленной цели в речи и остаться с собеседником при этом в хороших отношениях. Коммуникативная цель достигается при четком выражении слов и чувств. Иногда одних слов бывает недостаточно для выражения эмоций, тогда собеседники передают их по средствам невербального языка. [1,2,3]

По мнению многих лингвистов существует некая взаимосвязь между вербальным и невербальным речевым воздействием. Но, наблюдается несораз-

мерность их функций на разных этапах речи. При знакомстве, примерно в первые 10 секунд около 92% информации собеседники получают невербально. [5] По данным некоторых ученых существует около тысячи невербальных сигналов, при чем у отдельных есть несколько вариантов, что удваивает количество в разы. Р.Бредвистелл исследовал процентное соотношение невербальной знаковой системы при общении. Анализ показал, что в среднем человек говорит 10 минут в день, при этом более 65% информации передается невербально. [7] А. Пиз отмечает 2 канала передачи информации: словесный, который информирует о внешнем мире и невербальный, в свою очередь имеет дело с межличностными отношениями. [5]

Г. В. Колшанский выделил основные функции кинесических средств, которые одинаково трактуются во всех культурах. Кинесическими средствами пользуются для налаживания взаимоотношения с помощью рукопожатия, поклонов, поцелуев, непосредственно, при встрече. Для удержания внимания собеседника, например, используется кивок головой, касание собеседника. При разъяснении сказанного, указанием на какой-либо объект. Подчеркивая экспрессивное отношение к ситуации, например, хватанием за голову при выражении глубокого переживания. Ежели нет возможности вербально выразить мысль, кинесическая система может функционировать в роли замены речевого сообщения. [2]

По мнению А. Пиза невербальные сигналы в пять раз больше содержат смысловые единицы, чем вербальные. В рамках концепта убеждения невербальная коммуникация, также, берет вверх над вербальной. Существует понятие неконгруэнтности, которое означает несоответствие между вербальными и невербальными элементами. [5] Так вот, в ходе многих исследований и наблюдений лингвисты пришли к выводу, что люди поверят скорее жесту, чем словам. Если человек размахивает кулаком и при этом очень твердо говорит, что не против сотрудничества, наверняка слушатели ему не поверят. Очень часто то или иное слово или выражение может нести многообразный смысловой оттенок. Невербальному сигналу тоже присуща многогранность смыслового значения. Приведем один из примеров невербальной коммуникации: «кивок головой». В зависимости от контекста данный жест можно трактовать по-разному: согласие, разрешение, благодарность. [6]

Ссылаясь на наблюдения Е.А. Петровой можно сказать, что виды общения также влияют на специфику несловесных сигналов. Если мы говорим об официальном общении, то жесты используются в рамках национально – культурных норм, а в неформальном общении наблюдается их индивидуальная дифференциация. [4]

Под индивидуальной невербаликой мы понимаем врожденные экспрессивные движения, человеку трудно ими управлять, природой они в нём уже заложены. Например, в состоянии гнева человек сжимает кулаки, а при волнении наблюдается тремор мышц. [3,4]

Сформировались определенные правила использования кинесики в разных культурах. Мы находим источники жестовой культуры, которые датируются еще в Средние века. В те времена жесты выполняли

две функции: определяли принадлежность человека к той или иной группе и его иерархию внутри общества. И в наше время жесты являются неотъемлемым компонентом в жизни людей. Правильная трактовка жестов может помочь избежать дипломатические, социальные и военные конфликты. Такие очевидные жесты, как протянутая рука для приветствия, доброжелательная улыбка уже свидетельствуют о некотором расположении собеседника. [3]

Вариативность свойственна языку жестов. У каждого человека своя жестовая специфика, которая отражает особенности той или иной культуры. Очень интересный факт отмечен ученым Р. Познером, что наблюдается несоответствие кинесической системы даже в пределах одного города. [2]

Рассмотрим географическую вариативность жестов. Такой жест, как «указательный палец находится под нижним глазным веком и чуть оттягивает глаз, несколько расширяя его» в Англии означает «я всё вижу» или «я настороже», а вот в Италии и Франции этот жест означает «ты должен быть начеку». Один материк Европа, однако, двигаясь с севера на юг мы можем наблюдать смысловое различие одного итого же жеста. А, ежели мы рассмотрим этот жест в азиатской культуре, например, у китайцев он имеет такую смысловую единицу как «презрение». Следует отметить, очень часто люди ошибаются, что одно и то же побуждающее событие может вызвать у всех народов идентичную эмоциональную окраску. Выражение удивления с нашей стороны осуществляется глазами: поднятием верхних век и бровей вверх, а в древнем Китае показывали язык между зубами, выражая сильное удивление. [3,8]

Каждому народу присущи любимые жесты при коммуникации. Самая частая форма приветствия – это рукопожатие, наблюдается в Европе и Америки, однако, в Меланезии рукопожатием вообще не пользуются. Вместо этого народ тикопия сразу же показывает свое выражение чувств к собеседнику. Та или иная степень уважения, выражается, касанием носом носа, колена собеседника или же запястья руки. В Новой Зеландии приветствие гостей также осуществляется касанием носом носа, при этом одновременно, дыша изо рта в рот. У индусов же приветствие и одновременно знак высочайшего уважения осуществляется касанием стоп родителей, старших братьев и сестер. В отдельных случаях среди индусов отмечается и касание стоп учителей, в знак благодарности за полученные знания. Китайцы при приветствии в знак почтения и уважения держат ладонь правой руки сверху кулака левой, руки при этом расположены немного ниже уровня глаз. А вот в Японии вместо рукопожатия при приветствии используется традиционный поклон. В Боливии, наоборот, одного рукопожатия мало для приветствия, входя в дом они должны поприветствовать всех членов семьи не только рукопожатием, но и крепким объятием. [3,7,8]

А в американской культуре, напротив, поклон считается знаком унижения и лъстивого угодничества. Известный исторический факт свидетельствует о том, что такое толкование жеста привело к проблемам пребывания американских оккупационных сил в Японии. Ведь в Америке не принято кланяться, но

собеседнику нужно смотреть прямо в глаза, при этом не отрывая взгляд, выражая внутреннее достоинство и самоуважение. Однако, японцы не принимали такого зрительного контакта, что приводило к серьезным конфликтам между местным населением и солдатами. Китайские поклоны, как и японские связаны с культурными традициями. [3,5]

Поклоны наблюдаются не только на Востоке, но и в Европе. Однако, в Европе поклон был ритуальным жестом, а на Востоке бытовым. В Англии, Франции и Испании кланяться при выходе короля или других знатных лиц было вполне обычным делом. [3]

Затем, в Европе в знак обоюдного уважения собеседники кланялись одновременно друг другу. В конце концов, рукопожатие, со временем, насовсем вытеснило поклоны.

Также, во всех развитых культурах наблюдаются профессиональные и социальные жестовые различия. В Австралии наблюдается необычный жестовый язык среди охотников разных племен, а в Англии футбольные болельщики пользуются особыми жестами. Жестовыми языками также пользуются спортивные судьи, альпинисты и служители церкви в православной религии. [3]

Отдельная культура и каждый народ имеет своё «немое кино». Ч. Чаплин как-то бросил такую фразу: «Дайте мне посмотреть, как вы двигаетесь и жестикулируете, и я сразу же вам скажу, где вы родились». По словам А.Дж. Миллера неправильная интерпретация невербального поведения это одна из печальных основ разногласия между людьми, которое можно было бы избежать. [1]

Г. В. Колшанский в своих научных трудах отмечает такое понятие как «межкультурная омонимия», что означает схожесть невербальных знаков по форме и различие по смыслу в разных культурах. Например, такая жестовая форма, как «указательный и большой пальцы вместе образуют кольцо, которое смотрит в сторону адресата; остальные пальцы немного расслаблены и согнуты», в русской культуре относительно не так давно, это заимствованный жест американской культуры значение, которого понимается как «всё в порядке». В Японии этот жест используется в контексте купли – продажи и означает «деньги». В Венесуэле данный невербальный знак означает неприлично – сексуальный смысл, а в Тунисе сама форма жеста немного иная: за, так называемым кольцом, все пальцы вытянуты вверх – и жест несет совсем иной смысл: «я убью тебя». В Греции и Италии форма жеста идентична по форме, как и в США, а вот значение можно описать как «отмахнуться». [2,5]

Межкультурная омонимия осуществляется не только адапторами – тела, но и адапторами-объектами. Например, в русском эквиваленте жест перевернуть стакан означает «прекратить распивать спиртное навсегда», а в Англии перевернуть стакан в публичном месте означает сигнал о скорой драке: «вот- вот произойдёт драка». Другой жест провести ребром ладони по горлу совпадает семантически в русской и американской культурах со значением: «мне смертельно надоел». В Японии форма этого жеста сохраняется, а вот смысловой оттенок другой: «мне за это отрежут горло», в метафорическом смысле «меня уволят». [3]

Существует и понятие «межкультурная синонимия» в противовес «межкультурной омонимии», что означает идентичность по форме и несоответствие по смыслу. Рассмотрим, как выражают согласие в разных странах. В Болгарии покачивание головой слева направо означает «да», в России же этот же смысл выражают кивком головой, а вот в Японии в знак согласия прижимают обе руки к груди и двигают открытыми ладонями вверх – вниз. Арабы кодируют смысл «да» покачиванием головой из стороны в сторону. [3,5]

Смысл «восхищение» тоже интересно кодируется представителями разных культур. Когда испанцы, колумбийцы и мексиканцы «восхищаются» они прикладывают к губам три пальца и создают звук поцелуя, а Бразильцы «восхищаются» по-другому: они берутся за мочку уха, в свою очередь эта же форма невербального жеста в Испании означает «оскорбление». [3,5]

Исследуя широкий спектр значимости кинесической системы можно прийти к выводу, что, участвуя в межкультурных диалогах, человеку нужно учитывать невербальное существование культурных различий, а не вести себя в рамках правил, присущих его родной культуре.

Мы убедились, что культура – это не только отражение мышления народа, но и знание языка, умение распознавать и владеть невербальными кодами того или иного общества.

Кинесическая система – это путь к эффективному общению человека в социальном, культурном, профессиональном аспектах жизни.

Кинесика отражает поведение собеседника в рамках его внешних проявлений и выступает в совокупности телодвижений, а именно, поз, жестов и мимики, которые распознаются в периоде общения.

Изучение внешних проявлений поведения даёт возможность получать значимую вспомогательную информацию в процессе межличностного общения, тем самым способствуя взаимопониманию между собеседниками.

Литература

1. Кнапп М.Л. Невербальная коммуникация. – М., 2001.
2. Колишанский Г.В. Паралингвистика. Изд. Стереотип – М.: Изд-во, Л, 2017.
3. Крейдлин Е.Г. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М., 2002.
4. Петрова Е.А. Жесты в педагогическом процессе. – М., 1998.
5. Пиз А., Пиз Б. Язык телодвижений. Как читать мысли окружающих. – М., 2018.
6. Стернин И.А. Основы речевого воздействия. – Воронеж, 2012.
7. Birdwhistell, R.L. Introduction to Kinesics. – Louisvll, 1998.
8. Tubbs., Moss. S. Human communication. – N.Y., 1992.

УДК : 894.341.

С.И.Искендерова,
филология илимдеринин доктору, профессор
К.Карасаев ат. Бишкек гуманитардык университети

Ч.АЙТМАТОВДУН “ЖАМИЙЛА” ПОВЕСТИН КАЙРАДАН ОКУГАНДА...

НОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ ВНОВЬ ПРОЧИТАННОЙ ПОВЕСТИ "ДЖАМИЛЯ" Ч.АЙТМАТОВА...

NEW VIEWS, RE-READ THE STORY "JAMILA" BY CHINGIZ AITMATOV...

Аннотация: Бул макалада адабияттын алпы, XX кылымдын залкар жазуучусу, ойчулу, кыргыз элинин уулу, дүйнөлүк адабияттын асманьында жарк этип жанып, түбөлүккө из калтырган жылдызы Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестин кайрадан окугандан кийин пайда болгон ой-пикир айтылды. Бул повесть жөнүндө көптөгөн макалалар, илимий изилдөөлөр жазылгандыгы белгилүү, ошондой болсо да Ч.Айтматовдун ар бир чыгармасын кайталап окуган сайын жаңы кырлары ачыла берет, бул жазуучунун дүйнөнүн ар түрдүү жактарын терең билгендиги, жашоонун, адамтурмушунун татаал ой-кырларын, жаратылыш менен адам баласынын карым-катышынын чырмалган байланышын өзгөчө сезе билгендиги жана аны өтө кылдат көркөм сүрөттөй алгандыгы менен, ошондой эле ар бир окурманга жеткиликтүү (кандай гана окурман болбосун) бере алгандыгы менен түшүндүрүлөт. Бул макалада келин менен кайнененин мамилеси, Жамийла менен Даниярдын сүйүүсү жөнүндөгү жаңы байкоолор жөнүндө сөз болду.

Түйүндүү сөздөр: адабият, макала, сын-пикир, проза, пейзаж, повесть, мазмун, форма, үй-бүлө, тарбия, сүйүү, гумандуу.

Аннотация: В этой статье говорится о мнениях и впечатлениях после повторного прочтения повести “Жамиля” выдающегося знатока литературы, великого писателя 20 века, дипломата, сына кыргызского народа, звезды мировой литературы, который засиял яркой звездой и оставил след Ч.Айтматова. По данной повести написано очень много статей, научных исследований, но несмотря на это, каждый раз повторно читая произведения Ч.Айтматова находишь все новые грани. Это говорит о всестороннем знании жизни, человеческой души, быта, о его глубоко чувственном знании человеческих взаимоотношений, природы. В этой статье рассмотрены взаимоотношения свекрови и снохи, новый взгляд на любовь Жамийлы и Данияра.

Ключевые слова: литература, статья, критика, проза, пейзаж, повесть, содержание, форма, семья, воспитание, любовь, гуманность.

Annotation: This article talks about the opinions and impressions after re-reading the story “Jamila” outstanding connoisseur of literature, the great writer of the 20th century, the son of the Kyrgyz people, the star of world literature, which shone a bright star and left a trail CH. Aitmatov. According to this story written a lot of articles, research, but despite this, each time re-reading the work of CH. Aitmatov find new faces. This indicates a comprehensive knowledge of life, the human soul, life, his deeply sensual knowledge of human relationships, nature. This article examines the relationship between mother-in-law and daughter-in-law, a new look at the love of Jamila and Daniyar.

Keywords: literature, article, criticism, prose, landscape, story, content, form, family, education, love, humanity.

Адабияттын алпы, көркөм сөздүн чыныгы маанисиндеги чебери, дүйнөлүк маданияттын залкар өкүлү, кыргыз элинин уулу, дүйнөлүк адабияттын асманында жарк этип жанып, түбөлүккө из калтырган жылдызы Ч.Айтматовдун өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө, анын алгачкы чыгармаларынан тарта бүгүнкү күнгө чейин адабияттын, маданияттын ар түрдүү тармактарында жүздөгөн эмгектер, макалалар, көркөм чыгармалар жаралып, кинодо, театрда, сүрөт өнөрүндө чагылдырылып келет. Дүйнөлүк, советтик, кыргыз адабияттаануу, философия, педагогика, искусство илиминде да жүздөгөн кандидаттык, докторлук илимий эмгектер жазылды, азыр да сүрөткердин көркөм мурастарына болгон кызыгуу уланууда. “Ч.Айтматовтаануу” илиминин жаралышы, “Эл аралык Ч.Айтматов клубунун” түзүлүшү, “Эл аралык Ч.Айтматов сыйлыгынын” түптөлүшү да Ч.Айтматовдун чыгармалары менен анын өрнөктүү өмүрүнө карата кызыгуунун мисалы болсо, ошол эле учурда ага болгон терең сый-урматтын бийик үлгүсү десек болот. Бүгүнкү күнгө дейре Ч.Айтматовдун чыгармалары дүйнөнүн 170тей тилине которулгандыгы, эки тилде, орус жана кыргыз тилинде мыкты жаза билгендиги жалпы окурмандарга жакшы тааныш. 1988-жылдан тарта жергемизде “Айтматов жана театр” деп аталган Эл аралык фестиваль ийгиликтүү өтүп келе жатат. Адабиятка сиңирген эмгеги үчүн башка сыйлыктарын айтпаганда да, Ч.Айтматовго Социалисттик Эмгектин Баатыры, отуз беш жашында “Тоолор жана талаалар **повесттери**” деген китеби үчүн Лениндик, кийинчерээк СССРдин мамлекеттик сыйлыктарынын 3 жолку лауреаты, Кыргыз Республикасынын Баатыры наамдары ыйгарылгандыгын айтуу жетиштүү. Ч.Айтматов өзү демилгечи жана уюштуруучу болгон “Ысык-Көл форуму” дүйнөлүк элдердин ортосундагы ынтымакты, өз ара түшүнүүчүлүктү чыңдоого, мамлекеттер аралык курч кырдаалдарды басандатууга арналган дүйнөлүк деңгээлдеги маданий ишмерлердин тилектештик ойлорунун борбору катары кызмат кылууда. Быйыл 2018-жылы сүрөткердин 90 жылдык мааракесине арналып Ысык-Көлдө сентябрь айында кезектеги иш чарасы ийгиликтүү өткөнү буга далил.

Биз сөз кыла турган “Жамийла” повести “Новый мир” журналынын 1958-жылдагы №8-санына алгачкы жолу жарыяланган. 1958-жылы “Ала-Тоо” журналынын №10-санына “Обон” деген ат менен кыргыз тилинде басылган. 1959-жылы кыргызча “Обон”, орусча “Жамийла” деген ат менен Москвадан жарык көргөн. Бүгүнкү күндө “Жамийла” повести дүйнөнүн жүз элүүдөн ашык тилдеринде жарык көрдү. “Жамийла” повестине алгачкы жолу дүйнөлүк деңгээлде жогору бааны француз жазуучусу Луи Арагон повестти француз тилине которуп, аны “Махабат тууралуу дүйнөдөгү эң сонун баян” деп дүйнө жүзүнө жар салып, бийик баасын берген, ошондой эле казак окумуштуусу жана жазуучусу М. Ауэзов “Айтматовдун повести психологиялуу, табигый жана жөнөкөй... Бул кыргыз прозасындагы жаңы көрүнүш” деп жалпы союздук окурмандардын алдында адил сөзүн айтып чыккан. Чындыгында эле чыгарма жарык көргөн мезгилден азыркы күнгө чейин эчен жүздөгөн эмгектер, макалалар, ал турсун сын-пикирлер да айтылганы белгилүү. Бирок калыстык үчүн бул повестке алгачкы оң, баалуу ой-пикир айткан адабиятчы-окумуштуу ошол кезде филология илиминин

кандидаты, кийинки филология илиминин доктору, профессор, белгилүү илимпоз-окумуштуу К.Асаналиев агай экенин белгилеп коюну эп көрдүк. Али кол жазма түрүндөгү үлгүсүн автор Москвадан “Москва” мейманканасынан жолугуп калган замандашына, теңтушуна, башкача айтканда, окумуштуу-адабиятчы К.Асаналиевге мейманкананын узун коридорунда пол тазалагычтын (полотёрдун) катуу үнүнө карабай баштан аяк окуп бергени белгилүү. Ошондо К.Асаналиев агай: “Бул кыргыз адабиятындагы жаңы жээк”, - деген экен.

Адабияттын алпы, кыргыз элин дүйнөгө тааныткан жазуучубуз жөнүндө мен деген инсандардан тарта катардагы карапайым адамдарга, жаш муундарга чейин билип эле жөн болбостон ар биринин өз ойлору, эң жакшы пикирлери бар десек туура болот деп ойлойбуз. Ошондой эле калемгердин “Жамийла” повести тууралуу да көптөгөн ой-пикирлер айтылды, сандаган эмгектер жазылды. Чыгарманын негизинде көптөгөн спектаклдер коюлган, сүрөттөр тартылган, ырлар, поэмалар жазылган, көркөм фильмдер тартылган (режиссёр Ирина Поплавскаянын 1969-жылы “Мосфильм” киностудиясында (Россия); 1994-жылы режиссёр Моника Тейбердин (“Трианглфильм” (ФРГ), “Гемли Медиа Интернейшнл” жана “Кори Фильм дистрибьюторс” (США) тарабынан; 2008-жылы Германия-Франция-Кыргызстан тарабынан Мари-Жауль де Поншевилдин постановкасы боюнча). И.Поплавскаянын “Джамия” фильми Франциядан “Чет элдик эң мыкты фильм” деп таанылган жана “Калимэ” сыйлыгын, Колумбиядан “Мыкты режиссура” үчүн сыйлык, Венгрия менен Тунистен “Ардактуу диплом” алган. 1973-жылы фильм дүйнөдөгү мыкты он картинанын катарына кирген.

Чыгарма орто мектепте окутулууда, окутуунун жолдору, тарбиялык мааниси жөнүндө ар кыл методикалык эмгектер жазылды. Чыгарма жөнүндөгү эмгектерди айтсак дагы да көп сөз кылчудайбыз.

Биз болсо “Жамийла” повестин кайрадан окугандан кийин жаралган ойлорубуз жөнүндө учкай пикир бөлүшүүнү эп көрдүк. Дароо эле айта кетчү нерсе Ч.Айтматовдун чыгармаларын канча окусаң ошончо мурда байкабай калган учурлар чыга беришине толук ынандык. Бул ар бир окурманга тиешелүү деп ойлойбуз. Деди эле Ч.Айтматовдун чыгармаларынын мазмуну, негизи турмуштан, болгондо да өз турмушунан алынары дагы бир жолу ачык болду, алардын жазылыш тарыхы, себептери бар экен. Ушул “Жамийла” повестинин жазылышына, андагы окуялардын, айрыкча жай мезгилиндеги, башкача айтканда, августтун кереметтүү күндөрү менен түндөрү, андагы пейзаж, Жамийла менен Даниярдын образдарынын жаралышы жазуучунун согуш маалында Тойлубай Усубалиев деген комбайнчыга жардамчы болуп, күнү-түнү иштегендери себеп болгонун, ошол кездер жөнүндө өзү да “Менин өмүрүмдөгү эң кайраткерлик жай ошол жай деп ойлойм. Эмнеси болсо да, эч качан эстен чыкпайт”, - дейт. Жамийла жеңеси болгонун да турмуш ырастаган.

“Жамийла” повести Сейиттин баяндамасы түрүндө жазылган. Ч.Айтматов жаш сүрөтчү Сейиттин ретроспективдик баяндоосу аркылуу адамдын татаал, чиеленген тагдырын, аны курчаган айлана-чөйрөнү, адам дүйнөсүнүн тээ тереңдеги ой-сезимдерин байкап, алардын терең, ичиндеги катылуу сырларын ачууну максат кыл-

ган. Деги эле адамды сыртынан эмес, ичинен андап, ачып көрсөтүү адабияттын милдети экени белгилүү. Автор да ушул татаалдыктан коркпостон адамдарды, аларды курчаган жаратылышты, запкысы кичинекей кыргыз айлына да жеткен согуштун каардуу мезгилин, анын алып келген оор кайгысын, андагы адамдардын кайраттуу эрдиги менен эмгегин жана адам баласынын башындагы зор сүйүүнү дүйнөлүк деңгээлден көркөм сүрөттөп көрсөткөн. Чыгармада турмуштагы ар кандай чагылыштарды, адамдардын ички дүйнөсүн, алардагы кескин бурулуштарды чагылдырат. Деги эле адамдын духовный эркиндикке чыгуу жолу узак жана татаал процесс болуп саналат. Чыгармада дал ушул процесс көрсөтүлөт, ошон үчүн да повестин тарбиялык ролу абдан зор десек болот. Дагы бир нерсе повесть окуганга жеңил, мазмуну жагынан да, структуралык формасы жагынан да жөнөкөй сезилет, бирок ушул жөнөкөйлүктө адамдын ички сезимине жеткен үн, терең катмарга жашырылган ой бар экенин окуган сайын сезесиң. Чыгармадагы ар бир сөз, сүйлөмдүн ичинде дагы бир ой катылып жатканы бар экенин байкоого болот.

Бул жерден жазуучунун кыргыз тилин терең билгендиги, аларды (сөздөрдү) өз орду менен пайдалана алгандыгы, башкача айтканда, сөзгө сараңдыгы, ошол эле учурда ой чабыты, дүйнө таанымы өтө кенен экени дагы бир жолу таазим этесиң.

Чыгарманын башталышында эле эки үй, алар чоң жана кичине үй экени эскерилет, Сейит чоң үйдүн баласы, агалары согушка кеткен, карыган атасы жыгач уста, үйдө апасы менен карындашы бар. “Берки үйдө болсо биздин жакын туугандарыбыз турат. Жакын дегеним, ортобүздөн эки-үч ата өтсө да, алар менен башынан малыбыз, жаныбыз бир, - дейт. Ошондой эле Арал көчөсүндөгүлөр бир атанын балдары экен. Чындыгында эле айылдарда уруу-уруу болуп чогуу бир көчөнү ээлеген туугандар азыр деле бар. Андан ары: “берки үйдүн ээси дүйнөдөн кайтып, артында аялы менен тестиер эки уулу калат. Кыргыз элинин салты боюнча жетим баланы, эгер ал томолой жетим болсо да жерге таштаган эмес, ал тургай салт боюнча анын көзүнчө “жетим” деп айтылчу эмес. Автордун алдын-ала көрөгүчтүгү ушунда, тээ 50-60-жылдары эле бүгүнкү жашоону көрүп тургандай. Азыркы күндө жетим кыргыз балдардын кароосуз калып, балдар үйүнө батпай мамлекеттик деңгээлдеги маселеге айланып жаткандыгы баарыбызга маалым. Бул жагынан жакында эле президент С.Жээнбеков балдар үйүн кыскартуу, анын ордуна үй-бүлөлүк тарбиялоо маселесин козгоду. Сейит: “илгертен калган адат боюнча агайын-туугандар жесирдин башын байлап коёлу деп, арбак, кудайга тууралап, менин атама никелештирип коюшат”, - дейт. Андан ары эки үйдүн ынтымагын, ырыс-берекесин сактаган да, билерманы да апасы экен. Мына ушундан аял кишинин үй-бүлөдөгү орду өтө маанилүү экени, кыргыздарда үй-бүлөгө, аялга канчалык жоопкерчилик жүктөлгөнү, ошол эле учурда кыргыз аялынын акылмандуулугу көрсөтүлөт. Жесирдин башын кайын агага, кайниге байлоо кыргыз салты экени да белгилүү. Бул ошол ээси жок болгон үй-бүлөнүн тагдырын ойлоо, ага кам көрүү катары бааланган, аны ар бир үй-бүлө мүчөсү туура кабыл алган, башкача айтканда, жазылбаган мыйзам болгон. Деги эле кыргыз турмушунда үй-бүлө куруу, бала тарбиялоо, кайын

эне менен келиндин, ата-баланын мамилеси эзелтеден келе жаткан жазылбаган, бирок кыргыздардын каны-жанына сиңген мыйзамдар, каада-салт аркылуу жүргүзүлгөн. Чыгармада атасы, апасы, “иштерман” деген атка конгон экинчи апасынын кулк-мүнөздөрү үч башка. Үй-бүлөдөгү алган орундары да ошого жараша болгон. Айрыкча чоң үйдөгү апа азыркыча айтканда “лидер” болгон жана Жамийланы да өзүндөй кылып тарбиялоого, орун басар кылууга чын дилинен аракет кылган. Ошол эле учурда “атамды үй ээси экен деп эч кимиси кайрылчуу эмес”, - дейт. Бул атасын кем саноо же басынтуу эмес, чындыгында турмушта ушундай адамдар кезигет, болгону ал өз ишин жакшы билген адис, камкор ата катары кала берет. “Дагы да андай-мындай иштерге, жаштыгыма карабай, мен кийлигишип кетчүмүн”, - дейт. Бул өспүрүмдүн жоопкерчилигин сезе билүүсү деп ойлойбуз. Өзүн кадыр эсе чоң жигиттей сезип “шапалак камчыны сүйрөп басып,” чоң арабакечтерди туурап, “чырт түкүрүп, жай баракат теңселип” басат, ошол эле учурда ал өспүрүм бала, мына ушунун баары картинадан көргөндөй көз алдынан даана чагылат. Дагы бир мисал: “самайлары сербендеп, кичинекей колдору менен эпилдеп тезек жайып, ага кубанычтуу жылмайган карындашы”. Бул учурду кайрадан жазып отуруунун зарылдыгы жок. Жазуучу мейли Сейиттин, мейли Даниярдын же Жамийланын, болбосо катардагы каармандардын элесин, портретин тартууда зор чебер экенин ошол алгачкы чыгармаларында эле көргөзө алган. Биз бул жерде мурда айтылган ой-пикирлерди кайталабай, аларга кошулуу менен байкоолорубузду гана айтып коюну чечтик. Чыгармада Жамийла сүйбөй эле кыз куумайда жетпей калганына намыстанган Садыкка турмушка чыгышы айтылат. Биздин оюбузча философияда айтылгандай “Себеп жана натыйжа” категориясы боюнча алсак, эгер Улуу Ата Мекендик согуш болбосо, Садык согушка кетпесе, балким ошол бойдон үй-бүлө болуп жашай бериши мүмкүн эле да. Ушул жерден А.Осмоновдун “Ким болду экен?” поэмасы эске түшөт, анда да Баркалбас менен Күлбөс кыздын тагдырындагы бурулуштарга согуш себеп болбоду беле. Бирок мындан адам турмушунун кескин бурулушуна сөзсүз согуш болуш керек деп айткандан алыспыз. Чыгарманы окуп олтуруп эртеби, кечпи Жамийланын тагдырында бурулуш болоруна ишенесиз, ага автор билгичтик менен окурманды даярдап жүрүп отурат.

Жамийладагы эрктүүлүк, чечкиндүүлүк акыр аягында Данияр менен кетүүсүнө өбөлгө түзөт. Ал бир эле учурда коомдук ишке активдүү катышат, ак ниет, шайыр, гумандуу, сүйүүнү баалай алат. Данияр - башкалардан айырмаланып турат, ал түнт, көп сүйлөбөйт, бирок акылга март, кебелбеген, адамдык сапаты бийик, сезими терең, дили таза, күжүрмөн, кайраттуу адам. Жамийланын күткөнү да ушундай адам эле. Ошол үчүн Жамийла да: “мен сени бүгүн эмес, кечээ эмес, сыртыңдан билгендей, бала болуп эс тарткандан бери сүйөм...Мына эми сен да мени издеп келдиң!...” дейт. Данияр да: “Мен дагы сени алда качан сүйгөм, өмүрүмдө көрбөсөм да, окопто жатып сени ойлогом”, дейт. Улуу сынчы В.Белинский айткандай: “Жүрөктүн өзүнүн закондору бар, - бирок, ал закондордон оңоңой эле системалаштырылган кодекс түзүп ала коюш мүмкүн эмес. Табиятынын жакындыгы, мүнөздөрүнүн бири-бирине

жаккандыгы, көңүлдөрүнүн окшоштугу – акыл-эси бар адам баласынын махабатында эң чоң роль ойной алат жана ойноого тийиш”, - дегенине кошулабыз. Чындыгында эле Данияр жогоркулардын негизинде гана Жамийлага карата болгон сүйүүсү артып, улам бир кыйынчылыкты жеңүү менен барган сайын өз сүйүүсүнө жакындай берди. Дагы да бир топ ойлорду айтууга чакан макаланын көлөмү жооп бербейт экен, кийинки макалаларда улантууга аракеттенебиз.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы. “Жамийла”. I том. Повесттер, аңгемелер./ Түзгөн А.Акматалиев. Б.:Бийиктик,2008.
2. Акматалиев А. “Айтматовдук энциклопедия”. -Б.: Илим, 1993.
3. Арагон Л. Махабат тууралуу дүйнөдөгү эң сонун баян // Ала-Тоо.1959.№5
4. Ауэзов М. “Жолуң куттуу болсун”. // Ленинчил жаш. 1957. 2-ноябрь.

Ж. Өмүралиева
КР УИАнын илимий кызматкери

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ТУЛПАРЛАРДЫН ОБРАЗДАРЫНА КАРАТА ЖИКТЕЛИШИ ЖАНА АЛАРДЫН КӨРКӨМ ФУНКЦИЯСЫ

(С.Орозбаков, М.Мусулманкулов, Б.Сазанов жана
Ш.Рысмендеевдердин варианттарынын негизинде)

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ В СООТВЕТСТВИИ С ОБРАЗАМИ БОЕВЫХ КОНЕЙ В ЭПОСЕ “МАНАС” И ИХ ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ФУНКЦИЯ (на основе вариантов С.Орозбакова, М.Мусулманкулова, Б.Сазанова и Ш.Рысмендеева)

CLASSIFICATION OF WAR HORSES IN THE EPIC “MANAS” IN ACCORDANCE WITH THEIR IMAGES AND THEIR ARTISTIC FUNCTION (based on versions by S. Orozbekov, M. Musulmankulov, B. Sazanov and Sh. Rysmendeev)

Аннотация: Жалпы эле ат жалында казан аскан көчмөн элдердин фольклордук чыгармаларында негизги каармандын чыныгы баатыр деген атак-даңкка конуп, элдин үмүт-тилегин актап, жалпы элдик идеяны жүзөгө ашырыш үчүн баатырдын эң негизги эки нерсеге ээ болушу шарт. Алар: баатыр-каармандын өзүнө ылайык минген аты жана согуштук курал-жарагы. Биздин максат дагы бир жолу аттын көчмөн-баатырдык доордогу ордун баса белгилөө жана «Манас» эпосунун төрт вариантындагы жалпы тулпарларга илимий талдоо жүргүзүү. Тактап айтканда, тулпарлардын санын тактоо, жиктештирүү жана варианттардагы айрым өзгөчөлүктөргө анализ жасоо болуп саналат. Сагынбай Орозбаковдун варианты - СОВ, Молдобасан Мусулманкуловдун варианты - ММВ, Багыш Сазановдун варианты - БСВ, Шапак Рысмендеевдин варианты - ШРВ деп кыскартылып берилди.

Түйүндүү сөздөр: аттар, тулпарлар, күлүктөр, баатырлар, аргымак, жылкы.

Аннотация: В фольклорных произведениях кочевого народа, который ел и пил не слезая с лошади, для того, чтобы основной герой приобрел славу как настоящий батыр и оправдал чаяния народа, осуществляя народную идею, ему необходимо было владеть двумя основными вещами. Это его конь, соответствующий самому герою – батыру и боевое оружие. Нашей целью является еще раз подчеркнуть место лошади в кочевую-героическую эпоху и проведение научного анализа всем боевым коням в четырех вариантах эпоса “Манас”. Точнее, уточнение количества боевых коней, распределение их, проведение анализа отдельным особенностям в вариантах. Вариант Сагымбая Орозбакова сокращенно дан как СОВ, вариант Молдобасана Мусулманкулова - ММВ, вариант Багыша Сазанова - БСВ и вариант Шапака Рысмендеева - ШРВ.

Ключевые слова: кони, образы боевых коней, скакуны, батыры, аргамаки, лошади.

Summary: In the folklore works of the nomadic people who ate and drank not getting down from horses, in order to gain fame like a real batyr and to justify the aspira-

tions of the people thus implementing the popular idea, the main character needs to own two basic things. These things are his horse fitting the hero-batyr himself and the weapon of war. Our goal is to once again emphasize the place of the horse in the nomadic-heroic epoch and to conduct a scientific analysis of all the war horses in four versions of the epic "Manas". More precisely, we intend to specify the number of war horses, to classify them, to analyse individual features in the versions. The variant by Sagymbay Orozbekov is abbreviated as "COB" (Russian), the variant by Moldobasan Musulmankulov – as "MMB" (Russian), the variant by Bagysh Sazanov – as "BCB" (Russian) and the variant by Shapak Rysmendeev – as "ШРБ" (Russian).

Keywords: horses, images of warhorses, quarter horses, batyrs, argamaks, steed.

Баатырдык доордо согуш же жай турмушта болсун ар кандай турмуштук кырдаалдарда ылайыктуу ат тандап минүүгө өзгөчө көңүл бурулган. Себеби, баатырдын көздөгөн максатына жетүүсү үчүн анын минген атынын аткарган кызматы зор болуп, баатыр менен анын минген аты экөө биригип бир команданы түзгөн. Алар бири-бирине ар дайым тирек-жөлөк болгон. Мунун баары эпостордун тексттеринде образдуу көркөм чагылдырылган.

С.Орозбаковдун вариантында кездешкен ысымдары белгилүү болгон тулпарлардын саны 200гө жакын (188); М.Мусулманкуловдо 40тан ашык (41); Б.Сазановдо 20дан ашык (23); Ш.Рысмендеевде 30га чамалуу (30) түзөт.

Көчмөн элдердин жашоосунда белгилүү болгондой ат адамдардын ар түрдүү турмуштук кырдаалдарда ишти жеңилдетет турган негизги жардамчы күчтүн милдетин аткарган. Атар жер же жайыт которуп көчүүдө унаа, байгеге чапса байлык жана сыймык, согушта эң негизги согуштук курал, жесе эң чүйгүн тамагы, ичсе сүтү чаңкоону кандырган табигый суусундугу (кымыз) болуп келгени маалым. Демек, жылкы бул, кыргыздар үчүн – тамак-аш, транспорт, дары-дармек болуп, байлык, кадыр-барк, атак-даңк алып келген. Ушундайча аттардын кыргыз элинин жашоосунда аткарган функциясы көп тармактуу болгон жана бул «Манас» эпосунун тексттеринин сюжеттик окуяларында кенен чагылдырылган. Эпостордогу аттар жана алардын ээси болгон баатырлардын ортосундагы ажырагыс байланыш тууралуу, ошондой эле, тулпарлардын образдарына талдоо жүргүзүү менен ар кандай жиктерге бөлүштүрүп анализдеген бир нече илимий-изилдөөлөр белгилүү. Алардын бири Р.С. Липецтин «Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе» деген эмгегинде якут олонхолорунан тартып, казактардын «Кобланды баатыр», алтайлардын «Көгүдей», «Маадай Кара», «Алпамыш», кара калпактардын «Кырк кыз», кыргыздардын «Манас» эпосторундагы тулпарлардын образдарынын кереметтүү байыркы формаларына илимий талдоо жүргүзүү менен төмөндөгүдөй жиктештирген: 1. Согушка мине турган аттар; 2. Эс алууга, сейилге чыкканда мине турган аттар; 3. Аң уулоого чыкканга ылайык атайын даярдалган аттар; 4. Жүк ташуучу аттар; 5. Күнүмдүк тиричилик үчүн мине турган аттар [1. 7]. Мына ушундай илимий изилдөө жана ой жүгүртүүнүн натыйжасында «Манас» эпосунун төрт вариантында кездешкен аттардын аткарган кызматтарына жараша жалпы каармандардын минген аттарынын ролун жана ордун негизинен жети чоң топко бөлүп кароо талдоого ыңгайлуу болот деген ойдобуз.

1. Негизги каармандардын согушка минген тулпарлары;

2. Күлүктөр;
3. Мифтик өзгөчө касиеттерге ээ тулпарлар;
4. Эпизоддук окуялардагы тулпарлар;
5. Ургачы тулпарлар;
6. Тулпарлардын сын-сыпатына карата жалпы аталыштары;
7. Тулпарлардын жаш өзгөчөлүгүнө карата жалпы аталыштары.

Бул жиктештирүүдө негизги каармандардын согушка минген тулпарлары менен күлүктөрдү шарттуу түрдө гана ажыратып бөлдүк. Себеби, кээ бир каармандардын күлүктөрү байгеге чабылып бирок, казатка минилген эмес. Ал эми тексттерде көрүнүп тургандай кээ бир баатырлардын казатка минген тулпарлары ошол эле маалда күлүк да болгон, аш-тойлордо байгеге чабылган, алдыңкы орундарга жетишип ээсине кадыр-барк алып келген. Бул тулпарларга Аккула, Алгара, Ачбуудан, Акборчук, Бозчолок, Карткүрөң, Каскара, Көёңбоз, Көгала, Көкказык, Көктеке, Көкчебич, Мааникер, Наркызыл, Сарала, Телкүрөң, Чабдар, Чалкуйрук, эгиз Кара ат ж.б. тулпарлар кирет. Булар бир эле мезгилде күлүк да, согуштагы ээсинин эң негизги тирөөчү, жардамчысы болгон баатыр аттар. Өзгөчө С.Орозбаковдун вариантында бул тулпарлардан тышкары да согушта минилгени белгисиз бирок жентек той, Көкөтөйдүн ашы, Байжигиттин тою ж.б. майда тойлордо чабышка түшүп байгеге жеткен күлүктөр да ондоп саналат. Мисалы, Акбакай, Акжамбаш, Акмоюн, Арчатору, Желкара, Карала, Карасур, Керкашка, Кылжейрен, Малкара, Тоотору, Чоңсары, Шалтору ж.б.

Көчмөн эл, өзгөчө жаратылыш менен тыгыз байланышта, ар дайым жайыт которуп, жер кыдырып, ат жалында жүргөн кыргыздар аттарга айрыкча маани берип, алардын туура жемин жеп, кандай чөп жегенин чейин көңүл буруп, күндө терин алып суутуп, убагы менен жем-суусун берип баласындай бапестеп баккан. Эгерде баатырдын аты жакшы каралбай же өз атын эмес, башка бирөөнүн атын, туура эмес ат тандап минип алса, ал сөзсүз түрдө кырсыкка учураган, жеңилүү ызасын тарткан. Буга «Манас» эпосундагы Чоң казатта Манастын Айбанбозду минип согушка чыкканы, Көкөтөйдүн ашында Аккуланы ат чабышка кошуп жибериپ, эр сайышка чыккан Манастын кылдат ат тандап миниши сыяктуу сюжеттик окуялар күбө.

Эпосто адамдан да артык ойлонгон, кылт эткенди баамдап, түшүнүп ээсин ар кандай кыйынчылыктардан коргогон мифтик образдагы өзгөчө сапаттарга ээ тулпарлар кеңири кездешет. Аларга: канаттуу Алгара, Шыпшайдардын канаттуу аты Буурул байтал, «Буруттуу көктүн астынан, Буралган шибер үстүнөн» зымырап учкан Мааникер, адамча сүйлөгөн Чабдар, Кошойдун окуясындагы курсагына адам, жаныбар, шаар ж.б. баарын

батырган Чабдар, жер астында жети жыл жүрүп, ээсин жер үстүнө аман-эсен алып чыккан Чалкуйрук ж.б. тулпарларды атоого болот. Мындай тулпарлар сүйлөгөн, учкан ж.б. өзгөчө сапаттары менен башка тулпарлардан айырмаланып, ээсин ар кандай азап-тозоктон, кыйынчылыктардан куткарып алууга бар күчүн жумшаган. Ошондой эле, алдыда боло турган окуяны күн мурунтан сезип туюп, ээсине кабар бергени менен да бул аттар эпосто баатырлардын эң жакын досу, жолдошу экенин далилдей алат. Эпостун тексттеринде жоонун келгенин кабарлаган кабарчы аттар да бар. Ал эми сүйлөгөн же опурталдуу бир окуянын болгонун билдирген аттарга мисалы, С.Орозбаковдун вариантында Нескаранын адамча сүйлөгөн аты, буга кошумча Молдобасандын вариантында жоо келгенин, жылкыны тийип кеткенин кабарлаган Коңурбайдын Тору айгыр жөнүндө:

Жол тосконго карматпай,
Шашкан бойдон барыптыр,
Карагайлуу коосунан,
Кайыптан туулган Тору айгыр,
Секирип өтүп оозунан,
Коңурбайдын тушуна,

Тору айгыр жетип барыптыр [2. 636]. – деген саптар айтылат. Тору айгыр айдалып бараткан жылкыдан бөлүнүп качып барып, Коңурбайга жоо келгенин кабарлайт. Жылкыга жоо тийгенин кабарлаган мындай акылдуу, кабарчы ат жаныбарынын образдары түрк элдеринин көпчүлүк фольклордук чыгармаларында кездешкен салттуу мотив. Казактардын “Кобланды батыр” эпосунда ар дайым ээсине жоонун келгенин, жылкыны айдап кеткенин кабарлаган Тарлан аттын акылдуу образы бар. Ал эки жолу өз ээсине качып барып жоо тийгенин билдирет.

Көбиктинин Тарлан ат,
Жылкы ишинде жүр экен,
Жамандаткыр Тарлан ат,
Куйрыгын кустай тарады,
Киндигинен жарады,
Шекесинен карады,
Эуеге карап эсинең,
Ием бе деп кисинең,
Жау экенин билгесин,
Сыртына куйрык салады,
Кайта айналып шахарга,
Тарлан ат кашып барады – [3. 72].

Кабарчы жаныбарлар өзүнчө изилдөөнү талап кылган чоң темалардын бири.

Адамдын социалдык жашоо шартына жараша эпостун тексттеринде бир эле каармандын эки же андан ашык тулпарлары болгону айтылат. Мисалы, Манастын жортуулдарда минген тулпары Аккула, жай турмушта же узун жолдордо алмаштырып минген аттары Айбанбоз, Жармандай, Тоокара, Манастын Мекеге кетип бара жаткандагы минип чыккан аты Акборчук, Кыз Сайкал менен эр сайышка чыкканда минген аты Аксаргыл, жана көч учурунда минген аты Каракашка. Ушул сыяктуу эле Бакайдын казатка минген тулпарлары Коёнбоз, Уларбоз, жөнөкөй турмушта алмаштырып минген аттары Бозчолок же Көкчолок, Наркызыл, жорголору Бозжорго, Көкжорго, күлүктөрү Малтору, Салкызыл; Кошойдун казатта мингени Чоңсары, күлүгү Тоокара, жоргосу Бозжорго, Молдобасандын вариантында Керкулун деп айтылат; Ажыбайдын Карткүрөңүнөн башка да Аксур, Карала; Алмамбеттин

казатка минген аты Сарала, Көкбайтал, Манаска келгенге чейин мингени Кылжейрен Молдобасан менен Шапактын вариантында Кылжээрде деп берилет.

Кыргыздар уучубуз куру калбасын деп тукумдун уланышына өзгөчө көңүл бөлүп, анын санына эмес сапатына акыл-эстүү, күч-кубаттуу, ден-соолугу чың, элдин керегине жараган уул-кыздардын чыгышына атайын кам көргөн. Ал үчүн атайын кыздын ата-тегин, жек-жаатын жети атасына чейин сураштырып, тектүү жердин кызына куда түшүп келишкен. Кыргыз эли өз урпагынын уланышына, келечегине кандай кам көрүп келсе, жашоо-турмушу менен тыгыз карым-катышта өмүр сүргөн аттардын үйүрүнө, айгырга сын көз караш менен карап, жылкынын күчтүү, күлүк, акылдуулугуна атайын көңүл буруп, асыл тукум деп асырап багып келишкен. Мындай асыл тукум тулпарларды өтө сыйлуу коногуна, куда түшүп барганда же дагы башка мисалы, жоонун ачуусун басуу сыяктуу чоң мамлекеттик саясий-социалдык турмуштук кырдаалдарда тартууга беришкен. Көчмөн элдин баатырдык, басып алуучулук оор согуштук жашоо шартында асыл тукум күлүктөрү, тулпарлар эң башкы маанилүү маселени чечүүдө баасы ченемсиз белек болгон. Тартууга берилген тулпарлар хандын же бир уруу башчысынын минген аты туулган үйүрдөн же аны менен бир бээден туулган тулпарлар болушу мүмкүн. Тартууга кеткен тулпардын мындай тактап айтканда, хандын минген атына тете тулпардын тандалышынын мааниси чоң болгон. Берген тарап каршысындагы болгон чексиз урмат-сыйын, бүткүл эл, хан баш болуп аны канчалык деңгээлде кадырлай турганын билдирген. Тартууга келген тулпарларга: Казкара – күлүк, Шакумдун Манаска кылган тартуусу (ММВ); Кара ат – атактуу күлүк, Лоошандын Манаска тартуусу (ММВ); Арчатору – Мааникердин бир тууганы, Көкөтөйдүн ашында Бокмурун Манаска тартуу кылган (СОВ); Аккула, Ачкула, Карасур, Кызкара, Маралтору, Торуча, Сарала, – Манастын Алмамбет жаңы келгенден анын астына тарткан тулпарлар (СОВ). Ошончо аттын ичинен Алмамбет Сараланы тандап алат; Кылкара – Алгаранын бир тууганы, Коңурбайдын Манаска кылган тартуусу (СОВ, ШРВ); Маралтору – Мааникердин иниси, Түлкүгө кудалыкка барганда Манастын буйругу менен калың катары тартуу кылынган тулпарлардын ичиндеги күлүк (СОВ); Тайбуурул – Кыз Сайкалдын Манастын уулуна берген тартуусу (ММВ., БСВ., ШРВ); Булардын ичинде бир тууган тулпарлар: Аккула – Сарала, Мааникер – Арчатору, Алгара – Кылкара, ошондой эле, эр Үрбүнүн эгиз Кара аты, Көкчөнүн Көгала – Жармандай тулпарларын атоого болот. Жогоруда тартууга келген тулпарларда көрүнүп тургандай баары тең кандайдыр бир уруунун же элдин ортосундагы ынтымак, тынчтыкты орнотуу жана достошуу, куда болуу сыяктуу адамдык улуу мамиле-максатын аркалайт.

Кээде бир эле вариантта бир нече каармандын минген аттарынын ысымдары окшош болуп калган учурлар да кездешет. Мисалы, Сагынбайда Карагер – Кайгылдын жана Түлөөнүн аттары; Коржонбоз – Санамар аярдын жана Көкчөкөздүн тулпарлары; Көкжорго – Бакайдын, Көккөөндүн, Байжигиттин күлүктөрү; Куучабдар – Мендибай, Шакум, кытай балбаны Шаадөңгөр, Бозжигит жана Айдардын минген аттары; Наркызыл – Бакайдын жана Түмөндүн аттары ж.б. мындай мисалдар ондоп саналат. Молдобасанда Каскара – Эдигенин жана Жайсаң байдын минген аттары; Боз жорго

– Чыйырды, Кошой, Каныкей, Ырчыуул, Борончунун аттары. Шапакта Кылжейрен – Алманбеттин кытайдан келе жаткандагы аты жана Мурадилдин тулпары ж.б. Кээде бир эле каармандын минген аты бир вариантта башкача экинчи вариантта башка ысым менен аталып калган учурлар да бар. Мисалы, Сагынбайда Чубактын тулпары Көктеке, ал эми Багышта Чубактын тулпары Көгала деп аталып, Көктеке болсо Молдобасан менен Багышта Сыргактын тулпары деп берилет. Сагынбайда Көкказык бирде Сыргактын бирде Серектин аты деп, ал эми, Багышта Серектин аты Көкчебич деп айтылышы сыяктуу айрым нюанстар учурайт.

Жылкы баласын жаш курагына жараша кулун, жабагы, тай, кунан (кунан байтал ургачысы), бышты анан барып бир асый, экинчи жылы эки асый деп саналып жүрүп отураары белгилүү. Кыргыздар келечекте баатырга жолдош боло турган атты кулун кезинде эле сынап билип, балага ыйгарып беришкен. Мисалы, Аккуланы Камбарбоздун үйүрүндөгү Кула бээ Манас төрөлгөн күнү тууйт. Жаңы туулган кулунду колуна алган Жакып аны Манаска энчилейт. Тайбуурулду Кыз Сайкал кулун кезинде сынап көрүп Семетейге тартуу кылган.

Көчмөндөрдүн жашоосун атсыз элестетүүгө мүмкүн эмес. Жада калса баатырлар өлгөндө да алардын минген атын союп анын жер астындагы өмүрүндө да керек болот деген ишеним менен бирге көмүшкөнү кыргыз элинин жашоо турмушунун ар бир кыймыл-аракети ат жаныбары менен тыгыз ширелишкенин көрсөтөт. Кыргыздардын аттарга канчалык даражада чоң маани бергени алардын ар бир аттын физикалык турпаты, сын-сыпаты, кыял-жоругунан бери изилдеп, талдап, сындап ошого карата аттарды өз-өзүнчө түрлөргө бөлүп караганынан да билинет. Мисалы, аттардын сын-сыпатына жараша төмөндөгүдөй жалпы аталыштары менен айтылат: аргымак (күлүктүгү, чыдамдуулугу, сымбаттуулугу менен айырмаланган таза кандуу асыл тукум жылкы) мисалы [4. 123]:

Аргымак минип алкылдап,

Алтындан жабдык жаркылдап, (ММВ. 2017: 236-б.);

бартал ат (күчтүү, чыдамдуу, жүк көтөрүүчү ат)

мисалы:

Барып турду көй баатыр,

Бартал атка кош артып. (СОВ. 1997, IV: 213-б.);

бедөө (чаалыкпас, чарчабас, чыдамдуу согуштук аттар) мисалы:

Бедөө минген бек келди, (ШРВ. 2013: 240-б.);

бурак ат (өлгөн адамдын жаназасын окуган молдого токулгасы менен тартуу кылынган ат. Же, өлгөн адам минип кете турган ат деген да түшүнүк бар) мисалы:

Жаназасын окутуп,...

Бурак атын токутуп, (БСВ. 2017: 580-б.);

буудан (чарчабас, чаалыкпас тулпар) мисалы:

Кас бууданды минишип,

Казак, кыргыз аскери

Кайкайлап жолго киришип, (СОВ. 1995, III: 65-б.);

жорго (бирдей ылдамдыкта чайпалып, теңселип өзгөчө жүрүшү, басыгы бар жылкынын бир түрү) мисалы:

Асаба туусу желпилдеп,

Ак жоргосу бүлкүлдөп, (ШРВ. 2013: 196-б.);

күлүк (катуу, тез, ылдам жүгүргөн, арышы кенен жылкы) мисалы:

Күлүктөн күлүк тандатып,

Жердин жүзүн чаңдатып, (ММВ. 2017: 719-б.);
тобурчак (физикалык турпаты чоң, көлөмдүү, күчтүү, чың, согушта минилген аттар) мисалы:

Жал-куйругу төгүлгөн,

Жаадай сыны көрүнгөн,

Кара байыр тобурчак,

Как соорусу бир кучак

Ат жетелеп алышып. (СОВ. 1995, II: 308-б.);

тулпар (мыкты, чаалыгып чарчабас, күлүк ат) мисалы:

Токсон тулпар жабуулап,

Астыма тартуу келсин де, (БСВ. 2017: 45-б.);

тууча (кысыр калган үч жаштагы бээ) мисалы:

Баары семиз туучаны

Берип кетти колуна. (СОВ. 2014, VI-VII: 150-б.);

чобур (асыл тукумдугу жок тукур жылкы) мисалы:

Торпокко жетпес чобурун,

Байгесине Көкөмдүн

Баары агытып обурун (СОВ. 2014, VIII-IX: 104-б.)

ж.б. Эпосто каса тулпар же каса буудан деген аталыш кездешет. Каса – жылкынын урук беши болуп, каса буудан же каса тулпар уругу таза, асыл тукум жылкы деген мааниде өзгөчө касиеттүү жылкы экенине басым жасалып айтылат. Мисалы:

Кас тулпар болду мингениң (СОВ. 1995, III: 285-б.).

Дүйнөлүк фольклор таанууда асыл тукум жылкылар жөнүндө О.Виттин «Конские породы Средней Азии» деген тарыхый эмгегин белгилөөгө болот [1. 9].

Ал эми жылкыларды өңү-түсүнө жараша да ажыратып, кээде өңүнө карата аты ошондой аталып келген. Мисалы: буурул, жээрде, кара, карала, кашка, көгала, кула, кызыл, сары, сарала, сур, сурала, сурча, тору, торала, чаар ж.б. Аттарды өңү-түсүнө жараша ажыратып кароо фольклор таануу илиминде колго алынып келген темалардын бири. Алсак, В.Б. Ковалевская «Конь и всадник» деген тарыхый-этнографиялык изилдөөсүндө аттарды өңү-түсүнө жараша классификациялап, ар бир түстүн маанисин ачып берүүгө аракет кылган [1. 8].

Жыйынтыктап айтканда, биз бул макалада жогорудагы «Манас» эпосунун төрт вариантында кездешкен аттардын санын тактап, жиктештирип, сын-сыпатына жараша түрлөрүнө жана көчмөн элдин жашоо шартындагы ордуна кыскача талдоо жүргүзүүгө аракет кылдык. Тулпарлар боюнча көптөгөн илимий эмгектер белгилүү, биздин ишибиз ошол изилдөөлөргө кошумча маалымат болот деген ойдобуз.

Адабияттар

1. Орозобекова Ж.К. «Манас» эпосундагы тулпарлардын көркөм образы жана сыпаттоо ыкмалары. Канд., диссертация. – Б., 1994. – 150 б.

2. «Манас» Баатырдык эпос. М.Мусулманкуловдун варианты боюнча. – Б., «Улуу тоолор», 2017. – 730 б.

3. Кобланды батыр. Казак эпосы. 4-китеп. – Алматы, 1957. – 187 б.

4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 1-Т. – Б.: «Аврассия пресс», 2015. – 800 б. 2-Т. – Б.: «Аврассия пресс», 2015. – 800 б.

5. «Манас» Баатырдык эпос. С.Орозбаковдун варианты боюнча. – Б., I, II, III томдор 1995; IV том 1997; V, VI том 2006; VI-VII, VIII-IX томдор 2014.

6. «Манас» Баатырдык эпос. Б.Сазановдун варианты боюнча. – Б., 2017. – 630 б.

7. «Манас» Баатырдык эпос. III.Рысмендеевдин варианты боюнча. – Б., 2013. – 300 б.

Токтосунова А.М.

Ош гуманитардык-педагогикалык
институтунун улук окутуучусу

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ ДИАЛОГДУН ТАБИЯТЫ

ПРИРОДА ДИАЛОГА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

THE NATURE OF THE DIALOGUE IN THE ARTISTIC TEXT

Аннотация. Макалада көркөм тексттеги диалогдун табияты жана аткарган кызматы жөнүндө сөз болот. Мисалдагы диалогдор Ч.Айтматовдун, Т.Касымбековдун чыгармаларынан алынып, талдоо жүргүзүлдү. Диалогдук кептин көркөм чыгармадагы орду жана оозеки кептеги диалогдон айырмачылыгы жөнүндө маалымат берилди. Диалог каармандардын деңгээлин, социалдык, моралдык, психологиялык, интеллектуалдык өзгөчөлүктөрүн, коомдогу социалдык-психологиялык кырдаалды ар тараптуу туюндурушу тууралуу сөз козголот. Ошону менен бирге диалогдун автордук идеяга, анын тажрыйбасына, чеберчилигине, дүйнө таанымына, чыгармачылык деңгээлине байланыштуу макалада белгиленди. Диалог аркылуу образ түзүү, дүйнөнү образдуу чагылдырылып берилери мисалдар менен бекемделди. Б.Усубалиевдин, Т.С.Маразыковдун пикирлери жетекчиликке алынды.

Түйүндүү сөздөр: диалог, коммуникация, коннотация, стиль, семантика, функционалдык стиль, эстетика, прагматика, образ, подтексттик информация.

Аннотация. В этой статье рассматриваются природа диалога и его роли в художественном тексте. Анализ приведен на примерах произведений Ч. Айтматова и Т. Касымбекова. Дана информация места диалога в художественных произведениях и устной речи, и различия от устной речи. В статье речь идет о роли диалога в социально-психологической, моральной, интеллектуальной характеристике героев в различных социально-психологических ситуациях. В статье отмечается, что диалог связан с идеями, опытом, мировоззрением, уровнем творческого мастерства автора. Приведены примеры того, что через диалог создаются образы, даётся образная картина мира в различных условиях и ситуациях в художественной литературе. Взяты за руководство мнения Б.Усубалиева и Т. Маразыкова.

Ключевые слова: диалог, коммуникация, коннотация, стиль, семантика, функциональный стиль, эстетика, прагматика, образ, подтекстная информация.

Annotation. In the article the speech is going about the nature of dialogue and the literary text. The dialogues on examples are from Ch. Aitmatov's and T. Kasymbekov's works and they were analysed. It has been informed about the difference the role of dialogue in creative works and conversational speech. The article deals with the role of dialogue in the socio-psychological, moral, intellectual characterization of the characters in various socio-psychological situations. The article notes that the dialogue is connected with the ideas, experience, worldview, level of the creative skill of the author. Examples are given that images are created through dialogue, an imaginative picture of the world is given in various conditions and situations in fiction. The article has been guided by the opinions of T. Marazykov and B. Usubaliev.

Keyword: dialogue, communication, connotation, style, semantics, functional style, aesthetics, pragmatics, image, subtext information.

Көркөм тексттеги диалог коммуникативдик функция аткарган, кадыресе, турмуш-тиричиликтеги сүйлөшүү стилиндеги диалогдордон кескин айырмаланат. Анткени, көркөм тексттеги диалог коммуникативдик гана кызмат аткарбастан, андан сырткары көркөм эстетикалык функцияны да аткарат. Ушул өңүттөн караганда, көркөм тексттеги диалог логика-прагматикалык жана логика-коммуникативдик бир нече кызматты аткаргандыгы менен мазмундук жактан айырмаланат. Ошондуктан көркөм тексттеги диалог бүтүн бир чыгарманын тулкусуна диалектикалык жактан байланышта болот. Б.а., көркөм тексттеги диалог автордук идеяга, анын тажрыйбасына, чеберчилигине, дүйнө таанымына, чыгармачылык деңгээлине байланыштуу болот. Филология илимдеринин доктору Б.Усубалиев: «Чындыгында эле, диалогдук касиет көркөм чыгарманын табиятында жатат, т.а., ал келечектеги диалогго эсептелинген болот. Кайсы гана акын же жазуучу болбосун чыгарманы жарата баштаганда эле өзүнүн келечектеги окурманы менен талашка түшөт, байланыш-катышта болот. Албетте, мында сүрөткердин маңдайына отуруп алып, аны менен ачык талашка түшкөн реалдуу адамды (окурманды) учуратпайбыз, бул жагынан кадыресе оозеки кептеги диалогдон кескин айырмаланып турат. Анткени оозеки кепте диалогго чыккан тараптагылардын баары реалдуу катышары белгилүү эмеспи. ... Сүрөткер чыгарманы жаратуу менен дүйнөнү, ушул эле маалда өзүн-өзү да ачары белгилүү эмеспи», - деп белгилеп көрсөтөт [6,71-б.].

Көркөм тексттеги диалогдун табиятын анализдөөдө төмөнкүдөй мисалдарга кайрылабыз.

-Мына сага! Ме! Арам өлгөн айбан! Ушунун баары сенин азабыңдан! Сен болбосоң!.. Баарын кылган сен! Эми сени кое берем, кайда барсаң анда бар, бирок анын алдында күтүрткан куртунду өлтүрүп салбасамбы! Мына сага! Ме! Ач көз айбан! Баары сага аз көрүнөт ээ! Четке чуркайсың ээ! Ал ортодо балдарын алып,кетип калган турбайбы! Менин күнүм эмне болгону менен эч кимиңердин ишиңер жок! Эми мен кантип жашадым бу дүйнөдө? Ансыз кантип жашайм? Силерге баары бир болсо, мага да баары бир! Мына сага ошол үчүн кутурган ит! [2, 296-б.].

Эдигейдин ички сезимин, ташкындаган махабатын, жаалданган эмоционалдык абалын жакшы көрүү сезимин, Зарипага болгон сүйүүсүн автор ушул диалог аркылуу ачып берип отурат.

Демек, көркөм тексттеги диалог бүтүн бир чыгарманын мазмунуна, подтексттик идеясына тыгыз байланышта түзүлөт. Тагыраак айтканда, автор көркөм чыгарма аркылуу туюндурайын деген подтексттик идеяларын диалог аркылуу дагы туюндура алат.

Көркөм тексттеги диалог көркөм образ түзүү максатын көздөгөнү менен айырмаланат. Диалог аркылуу образ түзүү, дүйнөнү образдуу чагылдыруу маселеси көркөм чыгармадагы ар түрдүү кырдаалдарды чагылдыруу аркылуу ишке ашат. Көркөм текстте туюндурулуучу кырдаал диалогдор аркылуу уюшулат. Ошондой эле тескерисинче, көркөм тексттеги диалог аркылуу көркөм чыгармадагы ар түрдүү кырдаалдарды аңдап билүүгө болот.

- Турчу нары! – деди. Анан тескери карап, өзүнчө капалана үшкүрдү. – Аңгиликтен башка колуңардан эмне келет дейсиң?

- Өлсөм өлүп жүргөндүрмүн,- кудайдын башка салганы! Бешенебиз ушул экен – сен, акмак, андан эмне күлөсүң? Көзүм катмак турсун миң жыл так өтсөм да, сага окшогон шүмшүккө кесиримди артканым арткан! [2, 200 б.].

Жогорудагы диалогдо Жамийланын моралдык-психологиялык жактан кыйналып жаткандыгы белгиленет. Жамийланын образын ачуу үчүн автор ушул кырдаалды атайын уюштуруп жатат. Жамийланын жеңил ойлуу эместиги, турмушка болгон көз карашы башка экендиги ушул диалог аркылуу ачылып отурат. Демек, диалог көп кырдуу процессти ишке ашыруучу, көп кырдуу кырдаалды туюндуруучу касиетке ээ.

Диалог көркөм текстте полифункционалдуу касиетке ээ болот:

а) көркөм тексттеги диалог баяндап жаткан кырдаалдын бүтүндөй өзгөчөлүктөрүн жана ошол кырдаалда диалогго катышкан каармандардын образын ачып, туюндурат,

б) диалог көркөм чыгарманын жалпы идеясы менен диалектикалык карым-катнашты түзөт, гармонияны түзөт,

в) көркөм тексттеги диалог подтексттик информацияны туюндурат.

- Тууганым абзий, - деп тилмечке карады,- айтчы, айланайын төрөгө, бирдеме деп күбөнама жазып таштап кетсин, антпесе биздин эл, өзүңдүн кабарың бардыр, тентек эл, ар кандай сөз чыгышы ыктымал, мен алардын оозун жабайын нары да артыңардан дагы башка төрөлөр келип калышы мүмкүн, жаман айтпай жакшы жок, алар кандай кабак менен келишет, аларга көрсөткөндөй болоюн! [3,385-б.].

Ушул чакан диалогдо 19-кылымдын ортосундагы кыргыз коомчулугундагы социалдык-психологиялык атмосфера, сабатсыздык күч алып турган кырдаалды, кош эзүүдө калган элдин жашоо-шарты кыйытылып туюндурулуп жатат. Экинчиден, диалогдун катышуучусу Абил бийдин алдым-жуттум, көрөгөч, сезимтал, өзүмчүл, дайыма өзүнүн жеке кызыкчылыгын ойлогон, бардык ишти өзүнүн жеке кызыкчылыгынан туруп чечкен, нысапсыз образын түзүүгө катышып жатат. Демек, бул чакан көркөм тексттеги диалог каармандардын образын, андагы негизги деталдарды кыйыр түрдө туюндурууга катышты. Өз кызыкчылыктарына байланыштуу бийликти кандай амал менен болсо дагы узак мөөнөткө сактап калуу далалаты бар. Абил бийдин образы - амалдуу, куу, кыянатчыл, акылдуу адамдын образы. Ушул эле чакан диалог «Сынган кылыч» романындагы жалпы көркөм идеяны, тагыраак айтканда, 19-кылымдын ортосунда кыргыздардын Россияга күч менен кошулуу жагдайын сүрөттөө идеясына диалектикалык жактан тыгыз карым-катнашта түзүлгөн. Ошентип, көркөм тексттеги диалог бир эле учурда полифункционалдуу касиетке ээ болот. Мындан сырткары көркөм тексттеги диалог окурманга эстетикалык таасир этүү кызматын аткарып турат, т. а., 19-кылымда карапайым элди амалдуу, зулум Абил бий сыяктуу ташбоор, кыянатчыл адамдардын башкарып, эзип турган социалдык кырдаалын кыйыр туюндурган ушул диалог аркылуу билүүгө болот. Ушул жагдай окурманга эстетикалык таасир этүү кызматын аткарып турат.

Көркөм тексттеги диалог, кадыресе диалогдон автор тарабынан иштелип чыккандыгы менен да айырмаланып турат. Көркөм чыгармадагы диалог – каармандардын речин мүнөздөөнүн эң кеңири түрүнөн, диалог бардык эле жанрдагы чыгармаларда бар, өзгөчө ал драмада окуяны өнүктүрүүнүн каражаты катарында негизги ролду ойнойт. Ч.Айтматовдун «Фудзиямадагы кадыр түн» драмасындагы каармандардын кептик өзгөчөлүктөрүн адабиятчы Келдибай кызы Майрам төмөнкүдөй талдоого алган: «Драмадагы каармандардын диалогуна маани бере турган болсок, кимдин ким экенин дааналап биле алабыз. Төмөнкү диалогдон эки каармандын жашоо принциптери, көз караштары, мүнөздөрү таптакыр эки башка экенин байкоого болот.

Иосиф Татаевич (күлүмсүрөп Мамбетке). Ой, баатыр, сен дагы үйдө жатып, жоо саярлардын бири экенсиң, тетиги чокунун башында турган илимге эмне тиешен бар сенин?

Мамбет. Эмне үчүн менин тиешем жок? Мен – тарых мугалиминин. Ошол үчүн бүт өмүрүмдү, бүт күчүмдү жумшап, окуткан балдарга – тарых деген жалаң гана согуштардын хронологиясы эмес, эзелтен берки турмуш мектеби экенин үйрөтөм. Өзүң айткан интернационализм, так ошол кыйын тарыхтын аркасында адамзаттын тапкан улуу тажрыйбасы экенин да үйрөтөм. Сага окшоп, улуу нерсени кичиртип, интернационализмди жалаң гана аргындашуу маселесине алып келип такабас элем.

Иосиф Татаевич. Тизгининди тарт, баатыр. Бу жер – сенин мектебиң эмес, аны биз деле билебиз.

Мамбет. Макул эле дейли, бирок түшүндүрүп берчи, сенин илимге кошкон салымың эмнеде? Сенин диссертацияң болбогондо, тарых илими эңшерилип калмакпы? Эгерде сен «ошентмек» десең: сүрөтүңдү Конрад менен Бартольддун катарына илейин.

Иосиф Татаевич. Сенин провокаторлук сурооң жооп берүүчү дөпкөрөстөрдөн эмесмин. Кимдин ким экенин турмуш өзү көрсөтөт, баатыр! Андан көрө өзүң жооп берчи, кана. Сага жакпаганы ушул турмушпу, же өзүң ылайык келбей турасыңбы бу турмушка?

Мамбет. Сурооң жөнөкөй суроолордон эмес...

Иосиф Татаевич. Тайсалдаба, тайсалдаба.

Мамбет. Болуптур, болуптур. Ак сөздөн мен да качпайм... Турмуш жакпайт эмес, бу турмуштагы сага окшогон адамдар жакпайт мага. Керт башынын кызыкчылыгын көздөп, мансап кууп, илимди топ таштай ойноткон Өсүпбайлар жат мага... ыраазысыңбы жообума?

Иосиф Татаевич. Баракелде, баракелде... бирок суроого толук жооп бере албай койдун, түшүнбөй калдың окшойт. Жөнөкөйлөтүп сурайынчы. Ушул турмуштан, адамдардан күткөнүң эмне, тилегениң эмне?

Мамбет. Чындык, мээримандык, махабат... [7, 428-429]

Жогорудагы диалогдордон Осипбай менен Мамбеттин бири-биринен түп тамырынан бери айырмаланып турган адамдар экенин байкайбыз. Осипбай бардык нерсеге, жадагалса илимге да ат үстүнөн мамиле кылган, мансабы, керт башынын кызыкчылыгы үчүн гана «күйүп-бышкан» адам. Ал эми Мамбет болсо, өз ишин чын ыкласы менен аткарган жөнөкөй му-

галым. Анын оюнда өзү окуткан окуучулары жазуучу, илимпоз болушпаса мейли, абийирдүү адамдар болсо болду. Анын бул сөздөрү эң бийик адамгерчилик сапатын аныктап турат. Экөөнүн ортосундагы диалог жөн гана кайым айтышуу эмес, мүнөздөрдүн кагылышы. Иосиф Татаевич өзүн дайыма эң билимдүү кылып көрсөткүсү келет, элдин көзүнө дайыма маданияттуу көрүнгүсү келет». [8. 133-б.]

Көркөм тексттеги диалогдун коммуникативдик структурасы прагматикалык 2 багытта түзүлөт:

Каарман менен каармандын бири-бирине карата иш-аракети чагылдырылат.

Автор менен окурмандын ортосундагы карым-катнаш туюндурулат, тагыраак айтканда, автор көркөм диалог аркылуу окурманга таасир этет.

- Ай, эмне нес болуп калдың? – Андан ары албууттугу кармап, ачуусуна алы жетпей калды. – Эмне эле кежейип калгансың? Экөөбүзгө кежейгенди ким коюптур, шордуу жаным! Эшиктеги кишилердин алдында сен кимсиң? Тигине Орозкулга келген кишилерди көрүп алчы. [2;137-б.]

Мисалга алынган диалог турмуштук кырдаалды туюндуруп жатат. Момундун мүнөзүн, өзүнүн ордун билбегендигин ж.б. кырдаалды туюндурду.

Диалогдо көркөм текст менен анда туюндурулуп жаткан социалдык кырдаалды чагылдырып турат, тагыраак айтканда, социалдык кырдаалдын көркөм образы дагы диалог аркылуу туюндурулат. Мисалы үркүн кезиндеги диалог (жокчулук), социалдык кырдаалдын образы диалог аркылуу туюндурулат: арман, айрылуу, өкүнүү, туңгуюкка кептелүү, тынымсыз сарнаркоо, келечектен үмүт үзүү. Адамдардын ортосундагы ынтымак, ажырым, жашоо үчүн күрөш, ар ким өз кызыкчылыгы үчүн кам көрөт. Социалдык кырдаалдын көркөм образы өзгөчө тилдик каражаттар аркылуу туюндурулат. Сөздөрдүн стилдик коннотациясы аркылуу, диалогдогу ыргак, ритм, мелодика, мисалы, «Өх», «Кудай ай», диалогдогу сүйлөмдөрдүн түзүлүшүнөн, поэтикалуу, романтикалуу, оң жана терс сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартиби өзгөрүлөт. Ошол аркылуу көркөм образ ачылат. Көркөм образ аркылуу социалдык кырдаалдын образы жаралат. Мисалы, Бостондун образы – советтик адамдын образы. Диалогдогу турмуштук предметтер аркылуу да (тебетей, жоолук, чүкө, портсигар, мүштөк, жамаачы шым, самоор ж.б.) доордун көркөм образы туюндурулат. Диалогдогу подтексттик информация дагы социалдык кырдаалдын көркөм образын туюндурат.

– Мен сени ооруп калдыбы десем... – Султанмураттын үнү титирей түштү.

Мырзагүл ага жооп берген жок, бир гана:

– Мына, - деди да, төрт бүктөлгөн жүзаарчы берди. – Сага! [2;244-бет] Берилген диалогдо жүзаарчы аркылуу Мырзагүлдүн Султанмуратка болгон сезими туюндурулуп жатат. Жүзаарчы – мезгилдин, доордун өзгөчөлүгү, предмети. Себеби кыздар ашыктарына жүзаарчыны өз колдору менен сайып беришкен, сезимдерин ошентип билдиришкен.

Б.Усубалиев белгилегендей: «Бүтүндөй бир чыгарма – бул диалог, болгондо да өзгөчө диалог, анткени ал – суроо жана ошол эле маалда жооп да. Көркөм кепте сөзгө жан киргизген негизги өбөлгөлөрдүн бири – бул диалог» [6;71-б.].

Жыйынтыктап айтканда, көркөм тексттеги диалог ага катышкан каармандардын деңгээлин, социалдык, моралдык, психологиялык, интеллектуалдык бүтүндөй өзгөчөлүктөрүн, коомдогу социалдык-психологиялык кырдаалды ар тараптуу туюндуруп турат.

Адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили. -Б., 2009.
2. Айтматов Ч.Т. Чыгармаларынын 8 томдугу. -Б., 2009.
3. Касымбеков Т. Чыгармаларынын томдугу. -Б., 2012.
4. Маразыков Т.С. Тексттин стилдик түзүлүшү. -Б., 2014.
5. Нормурзоева Н.З. Выражение языковой личности в художественном диалоге. С.- 2012
6. Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. -Б., 1994.
7. Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. 3-том. -Б.: Бийиктик, 2008.
8. Келдибай кызы М. «Фудзиямада кадыр түн» драмасында Чыңгыз Айтматовдун конфликт, мүнөз түзүү чеберчилиги. // К.Карасаев атын. БГУ. Кыргыз тили жана адабияты. -Б., 2011. №19. 132-134-б

МОЛДОБАСАН МУСУЛМАНКУЛОВДУН ВАРИАНТЫНДАГЫ “ЖАҢЫЛ МЫРЗА” ЖАНА “КУРМАНБЕК” ЭПОСТОРУНДАГЫ СЮЖЕТТИК ЖАЛПЫЛЫК ЖАНА ЖЕКЕЛИК МАСЕЛЕСИ

ОБЩНОСТЬ СЮЖЕТОВ И ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭПОСОВ “ЖАНЫЛ МЫРЗА” И “КУРМАНБЕК” В ВАРИАНТАХ МОЛДОБАСАНА МУСУЛМАНКУЛОВА

COMMUNION OF STORIES AND INDIVIDUAL EPICS PECULIARITIES «ZHANYL MYRZA» AND «KURMANBEK» IN MOLDOBASAN MUSULMANKULOV'S OPTIONS

Аннотация: Бул макалада таланттуу манасчы Молдобасан Мусулманкулов кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын жыйналып, кагаз бетине түшүшүнө чоң салым кошкон акын жана кенже эпос айтуучулардын бири. Атап айтсак Молдобасандан “Курманбек”, “Жаныш, Байыш” жана “Жаңыл Мырза” эпостору жазылып алынган. Биз бул макалада манасчынын айтуусундагы “Курманбек” жана “Жаңыл Мырза” эпосторунун поэтикалык жактан маани-мазмунун жана колу-бүздөгү башка варианттардан айырмаланган жекелик сюжеттик жана көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн илимий аспектиде талдоого аракет кылмакчыбыз. Албетте, бул эпостор тууралуу жазылган илимий эмгектер ондоп саналат жана булар бир нече варианттардын негизинде жалпы талдоого алынган. Ал эми биздин максат – жеке айтуучунун вариантын көтөрүп чыгып, анын вариантындагы салттуулук менен өздүк чыгармачылык маселелерин аныктоо о.э. поэтикасына илимий-практикалык анализ жасоо болуп саналат.

Түйүндүү сөздөр: Баатырлар, байыркы мурас, Жаңыл Мырза, Курманбек, көөнө мотив, Мусулманкулов, салттуулук жана жекелик.

Аннотация: Талантливый манасчы Молдобасан Мусулманкулов является крупным сказителем, внесшим большой вклад в развитие отечественной фольклористики. Он был одним из ярких информаторов первых записей устного творчества кыргызского народа. Из уст Молдобасана Мусулманкулова были записаны эпосы “Курманбек”, “Жаныш, Байыш”, а также “Жаңыл Мырза”. В данной статье дается научный анализ поэтики и художественного языка эпосов “Курманбек” и “Жаңыл Мырза” в исполнении манасчы; рассматриваются традиционные и индивидуальные сюжетобразующие мотивы, иные художественно-поэтические особенности, отличающие творчество Мусулманкулова от других сказителей. Целью настоящей статьи является изучение индивидуальных особенностей сказительского искусства на примере творчества Мусулманкулова, где во главе угла стоят такие проблемы, как традиционность, черты общности и авторский стиль.

Ключевые слова: богатырский эпос, древнее наследие, Жаңыл Мырза, индивидуальность, Курманбек, Мусулманкулов, стиль, традиционный мотив.

Abstract: The talented Manas teller Moldobasan Musulmankulov is an outstanding akyn who greatly contributed to the collection and record of verbal folklore of the Kyrgyz

people and one of the story-tellers of small epose. Namely the eposes «Kurmanbek», «Zhanysh, Baiysh» and «Zhanyl Myrza» have been recorded by Moldobasan. In this article we try to analyze scientifically the meaning and content from the poetic side of the eposes «Kurmanbek» and «Zhanyl Myrza» as performed by manas teller, and individual narrative and artistic characteristics different from other versions on hand. Certainly, the scientific papers written of those eposes have been counted by the dozens and based on several versions they have been generally analyzed. Our objective here unlike those papers is to conduct not a general analysis but to raise question on the version of individual story-teller, identify the problem of conventionality and the issues of personal creative work, and conduct the folklore analysis of poetics.

Key words: Ancient heritages, Batyrs, individual epics peculiarities, Kurmanbek, Musulmankulov, old motive, Zhanyl Myrza.

“Жаңыл Мырза” эпосунун КРУИАнын Кол жазмалар бөлүмүндө Байымбет Абдрахманов (Тоголок Молдо) – инв. М.Мусулманкулов – инв. № 497; Ы.Абдрахманов – инв. № 413; А.Чоробаев – инв. № 401 жана Ы.Абдрахмановдун эл арасынан жыйнап келген эки кол жазмасы жалпы төрт варианты сакталып турат. А.Чоробаев, Тоголок Молдо жана Ы.Абдрахмановдордун айтуусундагы эпостун тексттеринде орчундуу айырмачылыктар байкалбайт, негизинен бирдей сюжеттик түзүлүшкө ээ. Ал эми М.Мусулманкуловдун варианты көлөмү, сюжеттик-композициялык жактан окуялардын ырааттуу берилиши жана салттуу эпикалык көөнө формасын сактап калышы жагынан башка айтуучулардын тексттеринен өзгөчөлөнүп турат. Ошондуктан жогорудагы үч айтуучунун тексттеринин ичинен бирөөсүн гана эң эле көлөмдүүсү катары Абдыкалык Чоробаевдин варианты менен Молдобасан Мусулманкуловдун варианттарынын ортосунда талдоо жүргүзүүнү туура көрдүк.

«Жаңыл Мырза» эпосу бүгүнкү күнгө чейин Р.З.Кыдырбаева, Б.Кебекова, А.Жайнакова ж.б. дагы көптөгөн окумуштуу-изилдөөчүлөр тарабынан сюжеттик салыштыруулар менен идеялык-тематикалык, тарыхый жактан, ошондой эле каармандардын образдар системасына, сүрөттөө, баяндоо көркөмдүк өзгөчөлүктөрүнө чейин вертикалдуу жана горизонталдуу илимий анализдер жүргүзүлүп келген. Биздин ишибиз жогорудагы изилдөөчүлөрдүн эмгектеринин ичинен Молдобасан Мусулманкуловдун чыгармачылыгына тиешелүү пикирлерди бир жерге бириктирип иретке келтирүү жана өзүбүздүн жеке көз караштарыбызды илимий фактылар менен далилдөө болуп саналат. Демек, макаланын максаты өздүк жана башка да изилдөөлөрдү талдоо аркылуу айтуучунун кыргыз фольклор таануу илиминдеги ордун аныктоо.

Варианттардагы сюжеттик жалпылыктар төмөнкүлөр: Жаңылдын баатырдык иштерин даңазалоо; Үчкө менен Түлкүнүн Жаңылдын жылкысына тийиши; Жаңылдын алардан өч алышы; Түлкүнүн күнүн куу; Жаңылдын күйөөгө чыгышы; Жаңылдын качышы. Салттуу жалпылыктар белгилүү болгон соң эми сюжеттик жана көркөмдүк өзгөчөлүктөргө токтолуп, бул өзгөчөлүктөрдү салыштырма ыкмада талдоого аракет жасап көрөлү. М.Мусулманкуловдун вариантында “Жаңыл Мырза” эпосу негизинен салттуу эпикалык багытта баатырдыкты даңазалоого көбүрөөк көңүл бурулганы байкалат. Жаңылдын бала кезинен тентек чыгышы, анын эрте эр жетип башкалардан өзгөчөлөнгөн баатырдык турпаты, колдоочуларынын

болушу, намыскөй, эр жүрөктүүлүк, шоктук сыяктуу кыял-жоругу артыкча басым менен баяндалат. Жаңыл жаш кезинен эле эли-жерин коргогон баатыр жана көзгө атар мерген катары таанылат. Жанына кырк жигит топтоп, теминишкен душманга теңдигин бербеген, алышканы жоо болуп, атак-даңкы далайга дүң болот. Жаңыл жөнөкөй каарман эмес, ал башкалардан өзгөчөлөнгөн баатырдык сапаттарга ээ жана анын жанында башкаларга көрүнбөй турган эки кыз колдоочусу бар. Баатыр кыздын эрдигине, күчүнө күч кошуп, жеңишке жетишишине түрткү болгон минген аты Казкара.

Ойроттон чыккан кыз болгон,
Жоо жагына уз болгон,
Жолуккан киши жүз болгон,
Баарысы мындан түз болгон,
Колдоочусу кыз болгон,
Түртүшкөн киши түз болгон.
Айтканы тирүү кайтпаган,
Ажалдан Жаңыл качпаган. [1. 280-б.] –

деген саптар Жаңылдын эркектен кем калышпаган баатырдыгын, душманынын үшүн алган сүрүн айгинелеп турат. Молдобасандын вариантындагы Жаңыл Мырзанын баатыр катары образында башка варианттарга салыштырмалуу бир кыйла ачык жана таасирдүү сүрөттөөлөр бар экенин изилдөөчү А.Жайнакова да тастыктайт: “А.Чоробаевдин вариантына караганда чакан айтылган бул вариантта сюжет традициялык мүнөздө болуп, өзүнүн курамында байыркы белгилерди да орошон пайдаланган. Бул көбүнчө башкы каарман Жаңылдын образынын айланасында орун алган. Айтсак баатыр кыздын колдоочулары, Кумайыктын табылышы, портреттик сүрөттөмөлөр чыныгы эпикалык планда апыртылып, жомоктук мүнөздө талкууланат. М.Мусулманкулов белгилүү манасчылардын бири болгондуктан Жаңылдын өзүнө, аны курчаган буюм-тайымдарына көбүрөөк эпикалык түр берүүгө аракеттенет” [1. 10-б.]. А.Жайнакованын пикирине улай Жаңыл Мырзанын тайганы тууралуу, иттин кайдан жаралгандыгы жөнүндөгү кенен айтылган сюжетти айта кетели. Бул сюжеттик окуя башка варианттарда кездешпейт. Бир күнү кийикке чыккан Жаңыл дүрбү салып карап отуруп, башы бөрүдөй, канаты жорудай көрүнгөн бир жандыкты көрөт. Бир аздан соң жору учуп кетет да, ал жерде калган кыбыраган күчүктү таап алат. Жан адамга билгизбей, үйгө киши киргизбей жети күн багып, мойнуна каргы тагып, жыл маалына жеткенде баягы күчүк Баатырдын эң ишенимдүү досу болуп чыгат. Кумайык тууралуу айтылган бул салт-

туу сюжет “Манас” эпосунда да берилгенин эске алсак, Кумайыктын жорудан туулгандыгы жөнүндөгү архаикалык мифтин “Жаңыл Мырза” эпосунда орун алышы эпостун байыркылыгынын дагы бир далили.

Мусулманкуловдун вариантында А.Чоробаевдин вариантына салыштырмалуу эпостун жалпы сюжеттик-композициялык турпатынан баатырдык, согуштук иш-аракеттердин жыты жыгтанып, духу сезилип турат. Өзгөчө Жаңыл менен Бурхуй баатырдын жекеге чыкканы, эки каармандын бири-бирине ат коюп келе жаткандагы согуш талаасы, атылган жаанын огу, Кыз Жаңылдын көзгө атар мергендик дараметинин күчтүүлүгү курч драматизм менен ошол жерде даана чагылдырылган. Толтосунан кан жайылып, башы кесилип жаткандарды көргөндөрдүн кара жанынан безип качкан сюжеттик сүрөттөөлөр көзгө сайгандай элестүү берилген.

Дүйнөлүк эпостордо да кеңири кездешкен патриархалдык доорго мүнөздүү болгон кыздын жар чакырып, жигиттерди сыноодон өткөрүп, өзү тандаган жигитке турмушка чыгышы жөнүндөгү көөнө мотив Молдобасандын айтуусундагы “Жаңыл Мырза” эпосунда жана “Курманбекте” да трансформацияланган түрдө кездешет. Жаңыл колуна кызыл шакек салат да жекеге чыгып колундагы кызыл шакекти ким манжасынан чыгарып алса ошого турмушка чыгаарын жар салат. Жаңылдын бул сыноосун Түлкүнүн кунун кууп келген Абыл мырза амалдуулук менен аткарып, Жаңыл өзү айткан сөзүнө туруп кыргызга келин болот. Ал эми “Курманбекте” Каухарникин шаарындагы перинин кызы Канышай ак куу кейпинде учуп өзүнө жар издеп жүрүп Курманбекти ылайык деп табат да, жигиттери менен кийик уулап жүргөн Курманбектин жанына келип конот. Ак куу кебин чечип кызга айланган Канышайды Курманбек көрүп жактырып, үйлөнүшөт. Ушул эле сюжеттик мотив Молдобасандын айтуусундагы “Жаныш, Байыш” эпосунда да трансформацияланган түрдө кездешет. Тагыраак айтканда “Жаңыл Мырзада” үйлөнүү тууралуу алгачкы сунуш, каалоо кыз тараптан, “Курманбекте” эки тараптан тең бирдей, ал эми “Жаныш, Байышта” болсо патриархалдык коомдун жыты сезиле баштайт, сунуш жигит тараптан чыгып, кыздарды макул кылдыруунун жеңилдетилген түрү колдонулганы көрүнөт. Бул темага “Жаныш, Байыш” эпосунда да өзүнчө кайрылабыз.

Молдобасандын айтуусундагы “Жаңыл Мырза” жана “Манас” эпосунда Эдиге деген акылман, сөзмөр, чечен жөн билги, эл билги каарманды көрөбүз. Эки эпосто тең Эдиге элдин алдында бара турган жолду чаап, эл коопсуздугу үчүн кызмат кылган, элчиликке жаралган инсан катары ортого чыгат. “Манас” эпосунда Алтайдан Ала-Тоого көчүү алдында Акбалта менен бирге Ала-Тоого аттанган, жер чалып, географиялык жана коомдук тарыхый-социалдык ал-абалды билип келүү үчүн жиберилген элчинин ролунда таанылат. “Жаңыл Мырзада” да нойгут менен кыргыздын ортосунда Түлкү, Үчүкө баштаган төрт баатырдын кунун төлөө маселеси чыкканда Шырдакбектин Бозжорго-сун сурап келүү үчүн Эдиге ортого түшүп барат.

Эпостун жыйынтыкталышы тууралуу Р.Кыдырбаеванын илимий көз карашында мындай деп айтылат: “Этот вариант ценен тем, что в нем лучше, чем в других, сохранились следы древности, здесь мало мусулманкуловской правки; чувствуется настоящее на-

родное творчество с присущими ему достоинствами и недостатками” [2. 8-б.]. Бул жерде сөз Жаңылдын өз баласын атып, өлтүрүп таштап кеткендиги жөнүндөгү курч драматизмге чулганган сюжеттик окуя тууралуу улашып жатат.

Бардык варианттарда тең Жаңыл антка бекем, айтылган сөз атылган ок деген принципти кармаган, сөзгө терең маани берген, ар-намыс, абийир, адамкерчиликти баарынан жогору койгон, оозунан чыккан сөз үчүн өлүмдөн да кайра тартпаган чыныгы элдик баатыр. Ал баатырдыгы менен бирге эле аялзатына тиешелүү актык, тазалык, аруулук сыяктуу адамдык сапаттарга да эгедер. Жаңылдын мына ушул сапаттары колундагы шакегин алып кеткен кыргызга өзү келип, бирди төрөп эне болгондон кийин да күнүлөшү Барчакенин өзүнө карата айтылган абийирине, ар-намысына шек келтирген сөзгө арданып, өз баласына да карабай атып салып, качып кеткен сюжеттик эпизоддордо даана көрүнөт. Бала кезинен ат жалында, жаа атып эркин өсүп көнүп калган Жаңылга байбичеден жанагыдай сөз угуу өлүмдөн да катуу эле. Ал убагында өзүнүн бетине эмес, ити Кумайыкка шуркуя, шерменде деп айтканда эле чыдаган эмес, ошон үчүн Түлкү баатырларды отурган ордунда жайлаган. Эми минтип күнүлөшүнөн ошол сөздөр тикелей жүзүнө айтылып жатканына уят, ар-намыс, абийирди өлүмдөн да жогору койгон баатыр кыз көтөрө алган жок. Жаңылдын баарын таштап качып кеткени анын адамдык сапатындагы улуулугун, бул дүйнөнүн көр жемесине, майда-барат, маанисиз, көңүл иренжиткен сөздөрдүн теңи эмес экендигин, аруулугун, бийиктигин түшүндүрөт.

Ал эми баласын да атып таштап качып кеткени эпостун чыныгы баатырдык теманы көтөрүп чыккан чыгарма экенин өтө курч мүнөздө (пафос) далилдейт. Жаңылдын образында кыз болуп кылыктануу, аял болуп жар күтүү жана мээримдүү эне болуп бала багуу сыяктуу аялдык сапаттар кездешпейт. Ал эркектик күчкө, эрк, баатырдыкка, эл четинде жоо бетинде жүрүү сыяктуу адамдык мүнөздөргө ээ. Ошондуктан анын баарынан да эркиндикти, элине кызмат кылууну тандап кеткени эпостун чыныгы баатырдык духун чагылдырат. Ушуга жакын көз карашты З.Р.Кыдырбаева да айткан [2. 19-б.]. Ошондой эле, бул сюжеттик окуянын ушундай курч трагедиялуу аякталышы тууралуу окумуштуу А.Жайнакованын “Мындай жан кечтилик, өтө трагедиялуу чыгарылган бүтүм канчалык оор болсо да, баатыр кыздын образына көлөкө түшүрө албайт. Эпостун түшүнүгүндө тескерисинче, Жаңылдын кайратынын бекемдигин, эрдигин ачууга кызмат кылат” деген ынанымдуу пикири биздин оюбузду толуктайт [1. 9-б.].

Кол жазмалар бөлүмүндө “Курманбек” эпосунун М.Мусулманкуловдун айтуусунда инв. № 57, 73, 324-папкаларда; К.Акиевдин варианты инв. № 470; жана Сарыкунандын, К.Омурзаковдун жазып калтырган тексттери сакталуу.

Эми «Курманбек» эпосунун салттуу сюжеттик окуялары: Курманбектин төрөлүшү жана эр жетиши; үйлөнүшү; өз эли үчүн жасаган баатырдык иш-аракеттери; Курманбектин атасынан ат (Телтору атты) суратышы; Курманбектин түш көрүшү жана түшүн аялына жорутушу; Курманбектин калмактар (Дөлөн хан) менен согушу; Курманбектин жарадар болуп, талаада калышы; Аккандын Курманбекти таап алышы; Аккандын

Курманбектин атасын жазалашы. Мына ушул сюжеттик окуялар Молдобасандын вариантында да сакталат. «Курманбек» эпосунун идеялык-тематикалык жана эпостун жалпы сюжеттик-композициялык түзүлүшү, көркөмдүгү, айтуучулардын импровизациялык таланты, сюжеттик өзгөчөлүктөрү боюнча фольклорист Б.Кебекованын «Курманбек» эпосунун варианттары» деген эмгеги илимий салыштыруулар менен профессионалдык көз карашта мыкты иштелген илимий баалуу булак экенин айта алабыз. Изилдөөчү бул эмгегинде М.Мусулманкулов, К.Акиев жана жергеталдык айтуучу М.Каландаровдон жазылып алынган «Курманбек» эпосунун варианттарын илимий талдоого алган. Кебекова бул эмгегинде М.Мусулманкуловдун вариантынын көркөмдүк өзгөчөлүгүн, образдар системасын, окуялардын сүрөттөлүшү, баяндалышы ж.б. жалпы поэтикасы жагынан Акиевдин вариантына салыштырмалуу күңүрт, жеткиликсиз иштелгенин белгилөө менен бирге, изилдөөчү Г.Самарин тарабынан М.Мусулманкуловдун вариантына карата айтылган социалдык-турмуштук эпос деген пикирин четке кагып, тескерисинче бул вариант баатырдык эпоско көбүрөөк жакын экенин туура белгилеген [3. 6-б.]. Реалдуу алып караганда чынында эле, Молдобасандын айтуусундагы «Курманбек» эпосу эл арасынан фольклор чогултуу ишинде эң алгачкылардан болуп жазылып алынгандыгы жана өзүнүн сюжеттик байыркы формасы менен гана айырмаланбаса, К.Акиев жана С.Дыйканбековдун айтууларына салыштырмалуу импровизациялык, сюжеттик көркөмдүк деңгээли, мазмуну, окуяны баяндоодо ойдун ырааттуу өнүгүшү, образдардардын толук ачылышы жагынан аксаганы көрүнүп турат. Тактап айтканда, эпос айтуучу тарабынан тыкыр каралып жеткиликтүү иштелген эмес. Бул, үч айтуучунун варианттарын окуп салыштырган кезде даана байкалат. Баштаганда эле Мадалкан падышанын аялы жан-жөкөрлөрү менен токойдо сейилдеп жүрүп, арыраакта кийик эмгизип жаткан баланы көрүп калып, баланы тиги аялдарга өзүм туудум деп көрсөтүшү реалдуулуктан абдан эле алыстап кеткен. Аял өзүм туудум дебей эле таап алдым деп алып келсе баатырдык эпостун мотивирикасына жакындашат эле. Өзүм туудум дегени деги эле, реалдуу да мифтик да түшүнүккө дал келбейт. Андан сырткары эпостун кульминациялык чегинин жеткен жери болуп эсептелген ата менен баланын ортосундагы карама-каршылыктын күчөгөн жери атасынын Курманбекке ат бербей коюшунун себептери да бул вариантта толук ачылбай калган. Бул окуяга чейинки атасы менен баланын ортосундагы конфликттин өсүп-өнүгүшүнө алдын ала эч кандай даярдык көрүлбөйт, б.а. эки айры көз караш, пикир келишпестиктер айтылбастан туруп эле бир күнү Курманбек калмакка барам деп атасынын атын сурутса атасы каргап, атын бербей коёт. Натыйжада окуялардын ортосундагы композициялык улашым солгундап, ошондой эле мындай абал каармандардын образдарынын туура талданышына да жолтоо болот. Мындай толук иштелбеген сюжеттик окуялар окурманга, өзгөчө жаш окуучуларга түшүнүксүз жагдай жаратышы толук мүмкүн. Молдобасандын вариантындагы оң жана терс жактарын Б.Кебекова жогорудагы эмгегинде толук ачып берген. Бул боюнча биз да кайра кайталап отуруунун кажети жок деп ойлойбуз.

Ал эми жалпы сюжеттик-композициялык түзүлүшү жагынан алып караганда Молдобасандын айтуусундагы бул эпосто тигил эки айтуучунун айтуусунан айырмаланып турган айрым сюжеттик өзгөчөлүктөр жана көөнө сюжеттик мотивдер да жок эмес. Мисалы, Курманбек кайыптан табылган бала, аны Мадалкан падышанын аялы токойдо бир аркар эмгизип жаткан жеринен таап алат. Бул мотив башка варианттарда кездешпейт. Жана дагы Курманбектин жылдап эмес, күн санап тез өскөн бала чагы жана эр жетишин ар бир жашында кандай адамдык сапаттарга ээ болуп, эмне иштерди жасаганын бирден баштап он үчкө чейин саноо эпикалык стили менен сүрөттөйт. Мисалы:

Биринде пирге кол берген,
Экисинде кудайым
Эгем сүйүп, жол берген...
Жашы төрткө чыкканда,
Насаат уккан чалдардан...
Тогузга жашы толгондо,
Топ жыйынды бийлеген... [4. 35-б.] –

деп он экиге чыгып айылдагы ойногон балдарды сабаганы, он үч жашында күчкө толуп бышып жетилгени айтылат. Курманбектин кайыптан туулуп, эрте эр жетип, тентек чыгышы, перинин кызына үйлөнүшү, негизги каармандын курал-жарактарынын сүрөттөлүшү, согуштук эпизоддордун атайын бөлүмчөлөр менен берилиши Молдобасандын вариантын байыркы баатырдык чыгармага жакындаштырат. Бул тууралуу айтылган окумуштуулар Б.Кебекова жана К.Асаналиевдердин илимий пикирлери колдоого татыктуу.

Жыйынтыктап айтканда, Мусулманкуловдун бизге жаздырып калтырган “Жаңыл Мырза” жана “Курманбек” эпосторунун варианттарынын баалуулугу мында диний ишенимдердин жана архаикалык сөздөрдүн, көөнө мотивдердин К.Акиев ж.б. айтуучуларга салыштырмалуу көп сакталышы болуп эсептелет. Ушул жерде чыгаан фольклорист Р.Кыдырбаеванын “Жаңыл Мырза” эпосу тууралуу “Вариант Мусулманкулова во многом расходится с вышеуказанными вариантами (А.Чоробаев, Тоголок Молдо, Ы.Абдрахмановдордун варианттарын айтып жатат – Ж.Ө.), у него эпос “Жаңыл Мырза”, как нам кажется, сохранился в более древней форме; в этом варианте в большей мере сохранились эпические традиции; поэтому указанный эпос является ценным материалом для исследователя, для выяснения истории бытования эпоса вообще”, – деген пикирин берүү ашыкча болбос [2.6-б.]. Демек, Мусулманкуловдун айтуусундагы эпостор илимпоздор үчүн табылгыс байлык экендиги шексиз.

Адабияттар

1. Жаңыл Мырза. Эл адабияты сериясы. IX том. /Түз.: А.Жайнакова, Айгүл Качкынбай кызы. – Б.: Аврора Пресс – 2015. 367 б.
2. Кыдырбаева Р.З. Народно-поэтические традиции в эпосе “Жаңыл Мырза”. – Ф., Изд-во АН Киргизской ССР. – 1960, – С. 48.
3. Кебекова Б. “Курманбек” эпосунун варианттары. – Ф.: “Кыргыз ССР илимдер академиясынын басмасы” – 1961, 63 б.
4. Курманбек. “Эл адабияты” сериясы. V том. /Түз.: А.Акматалиев, Б.Кебекова, Р.Сарыбеков, М.Мукасов, О.Ахмедов, Ж.Өмүралиева. – Б.: “Аврора Пресс” – 2015, 456 б.

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ ЭПИСТОЛЯРДЫК
ФОРМА ЖАНА АНЫН ТАБИЯТЫЭПИСТОЛЯРНАЯ ФОРМА КЫРГЫЗСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ И ЕГО СУЩНОСТЬEPISTOLAR FORM OF KYRGYZ LITERATURE
AND ITS ESSENCE

Аннотация: Изилдөөгө алынган кыргыз адабият таануусунда аталган тема боюнча атайын изилдөөлөрдүн жоктугу эпистолага жанрдык түр же форма катары атайын конкреттүү баа берилбей келаткандыгы бул проблемага көз салууга түрткү берди. Аталган макалада “эпистоляр” сөзүнүн терминдик мааниси, эпистоланын дүйнөлүк адабияттагы орду аныкталды. Орус адабиятындагы эпистоланын изилдениши, орус адабий чыгармаларында жанр катары калыптангандыгы каралды. Ошону менен бирге эпистоланын поэтикасы, кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форма түшүнүгү, анын согуш жылдарындагы көркөм чыгармаларда ыкма катары колдонулгандыгы тууралуу сөз болду. Эпистолярдык форманын кыргыз адабиятындагы калыптануусу, табияты жөнүндө маалымат берилди.

Түйүндүү сөздөр: эпистолярдык жанр, эпистола, нааме, эпистолярдык форма, поэзия, проза, композициялык элемент, поэтика, эпистола адабияты, адресат, автордук дилбаян, кат, эпистола табияты, лиризм, драматизм, поэтикалык кеп.

Аннотация: В данной статье рассматривается толкование термина “эпистола” и его место в мировой литературе, а также становление данного жанра в русской литературе. Анализируется формирование понятия эпистола, его природа в кыргызской литературе как формы изложения произведения. Рассматривается понятие эпистола и его использование в годы ВОВ в кыргызской литературе.

Ключевые слова: эпистолярный жанр, эпистола, нааме, эпистолярная форма, поэзия, проза, композиционный элемент, литературная эпистола, адресат, авторское сочинение, письмо, природа эпистолы, лиризм, драматизм, поэтическая речь.

Annotation: This article discusses the term «epistle», nature epistles and its formation in Kyrgyz literature as a form of presentation of the content of the work.

Key words: epistolary, epistle, epistolary form, poetry, prose, compositional element, literary epistles, destination, authors essay, letter, nature epistles, lyricism, drama, poetic speech

Адабият өзүнүн өнүгүү жолунда идеялык-тематикалык жактан байып, жаңы изденүүлөр менен кылым карытып, жанрдык жактан чеги артып келгендиги белгилүү. Көркөм адабият, анын ичинде поэзия, проза, драма турмуштун түркүн-түстүү кубулуштарын, табиятка болгон адамдын ички ой-сезимин поэтикалык чеберчилик менен оозеки жана жазуу түрүндө таланттуу адамдар тарабынан жазылып, ырдалып келген.

Жогоруда айтылгандай, адамдын ички ой-сезимин, кайгы-муңун чагылдырып, улам мезгил өткөн сайын таланттуу инсандар тарабынан байып, дүйнөлүк адабиятта өзүнчө түр катары өнүгүп келе жаткан

– бул эпистолярдык жанр. Ал адабияттын эң эле байыркы жанрларынын бири болуп эсептелет. Эпистолярдык жанр эзелки доорлордон башталып, бүгүнкү күнгө чейин өзүнүн тематикалык чегин кеңейтип, окурмандарга таасир этүү күчүн арттырып келет.

Бул жанр «эпистола» деп аталып, бизче “кат” жанры дегенди билдирет. Дүйнө элдеринин адабиятында эң бир бараандуу жанрлардын катарын толуктаганы менен кыргыз адабиятынын тарыхында, профессионал жазма адабиятыбызга дүйнө элдеринин, орус адабиятынын таасири менен келип киргендигин байкоого болот. Ошондой эле түрк элдер адабиятында

наама, нааме деген аталыш менен аталып келүүдө. Алсак, З.М.Бабурдун “Бабур-наамеси”, А.Навоинин “Махабатнаамеси” жана башка.

Бүгүнкү күнгө чейин орус адабият таануусунда эпистолярдык жанр боюнча илимий изилдөөлөр колго алынган, ал эми кыргыз адабиятында болсо жанрдык же формалык өзгөчөлүгүн аныктаган системалуу изилдөө жокко эсе.

Кыргыз профессионал адабиятында эпистолярдык сүрөттөөлөр камтылып, кат мүнөзүндө жазылган чыгармалар бир топ. Алсак, ар түрдүү жанрда: А.Токтомушев “Какшаалдан кат”, Бектурсун Алымов “Шакир-тима кат”, Советбек Байгазиев “Иниме кат”, “Чыңгызга карышкырдан кат”, Аалы Токомбаевдин “Бозойдон селкиге”, “Селкиден”, Мукай Элебаевдин “Согуштан кат”, “Алыста калган жарга”, “Ала-Тоого кат”, “Эки жүрөк”, Жоомарт Бөкөнбаевдин “Балаңар жазат алыстан”, “Эки кат”, “Салам кат”, Темиркул Үмөталиевдин “Жигиттин ыры”, “Фронттон кат”, Кубанычбек Маликовдун “Айылга кат”, “Кыздан кат” сыяктуу ырларды көрсөтүүгө болот. Ошондуктан кыргыз адабиятындагы проза жана поэзия жанрында кат формасында жазылган чыгармалардын эпистолярдык табиятын изилдөөгө алуу учурдун талабы болуп эсептелет.

Кыргыз адабият таануусунда аталган тема боюнча атайын изилдөөлөрдүн жоктугу эпистолага жанрдык түр же форма катары атайын конкреттүү баа берилбей келаткандыгы бул проблемага көз салууга түрткү берди. Орус адабиятында эпистолярдык жанрды илимий аспектиден талдаган Д.С.Лихачев болгон. Ошол себептүү биздин макала кыргыз адабият таануусундагы бир бөксөлүктү толтурууну максат кылат.

Эпистолярдык жанр же форма жана анын өнүгүшү адабияттаануу илиминдеги ары кызыктуу, ары көйгөйлүү маселелердин бири. Аталган маселенин келип чыгышы кат жанры эпикалык жанрлардын катарынан орун алганы менен өз алдынча адабияттаануунун бир бөлүгү катары жеткиликтүү изилдене электиги менен байланышта каралат.

Мына ушул факт кыргыз адабияттаануу илиминдеги дегеле филология илиминдеги эпистолярдык жанр, анын калыптанышы жана табияты, өзгөчөлүгү эмнеде деген маселеге кызыгып, аны ар тараптан изилдөөгө алууга кызыгууну арттырды.

Алгач дүйнөлүк адабиятта эпистолярдык жанр тууралуу берилген маалыматтарды карап көрсөк:

Кат (эпистола) жанры адабият майданында мындан эки миң жыл илгери эле белгилүү болгон. Ошондуктан эпистолярдык жанрдын тарыхын жана теориясын үйрөнүү үчүн антикалык доорго чейинки XIX кылымдын биринчи жарымын кароо керектелет.

Антикалык доордон бери эле эпистолярдык жанрдын тарыхы жана теориясы деген суроо көптөгөн искусство теоретиктерин жана философторду кызыктырып келген. Антикалык доордо жанрдын калыптанышы боюнча алгачкы изилдөөлөр “Антикалык эпистолагаграфия” деген илимий изилдөөдө көрсөтүлгөн. Аталган изилдөөнү жүргүзүүгө Исократтын, Плиниянын, Сенеканын, Платондун өздүк каттары жана эпистолярдык мазмундагы чыгармалары негиз болуп берген [1].

Ал эми эпистолярдык жанрдын тили, стили деген маселе “Тилдин жана стилдин антикалык теориясы”

деген изилдөөдө каралган. Мында да жогоруда аты аталган авторлордун чыгармаларынын негизинде антикалык адабияттагы жанрдын стилдик мүмкүнчүлүктөрү, тилдик мүнөздөмөсү иликтенген [2].

Орус адабиятындагы эпистолярдык жанрдын табиятын изилдөөгө алган Д.С.Лихачев Иван Грозный менен А.Курбский экөөнүн ортосундагы каттардын стилдик өзгөчөлүгүн (публицистикалуулугун, полемикалуулугун) кароолго алган. Изилдөөчү А.Курбскийдин И.Грозный менен билим, дүйнө тааным жактан тең болгону менен жазуучулук жана ойчулдук жактан андан төмөн экендигин көрсөтө алган. Демек, кат жазышуу, алышуу процессинде адамдын эрудициясы жана кругозорунун канчалык даражада экендиги байкалат деген бүтүмгө келүүгө болот.

Антикалык доордо жанр өзүнүн пафостук риторикасы философиялык ой-толгоолор менен баяндалып, каттар поэтикалуу жана дидактизмге бай болгон.

Демек, эпистолярдык жанр өзүнүн басып өткөн көп кылымдык жолунда ар түрдүү мезгил талабына ылайык өнүгүп, өзгөрүп келгендигин байкоого болот. Ошол эле учурда түрдүү тарыхый доордогу тарыхый-маданий бурулуштар жанрдын поэтикасына өзүнүн таасирин тийгизбей койгон эмес.

Антикалык адабият пафостуу риторика, орто кылымдагы эпоха религиялык адеп-ахлак менен байланышта болгон, ал эми жанрдын жаңы этабында тактап айтканда, орто кылымдын аягында каттар публицистикалуулугу, сынчылдыгы, кат жазып жана алып жаткан адамдын тилдик манерасын, мүнөзүн түшүнүүсү менен мүнөздөлгөн.

18-кылымда эпистолярдык жанр агартуучулук идеясы менен алдыңкы планга чыкты, адамдык баалуулуктар, социалдык-турмуштук көйгөйлөр, психологизм анын негизги белгиси болуп калды. Бул идеялар башка жанрларга караганда эпистолярдык жанрда өзгөчө байкалды. Кат жанрына жаңыча түшүнүк берилди – тагыраагы ал аркылуу мезгилдин, замандын көйгөйлөрү колго алынып, ал курч, куйкүмчүл, публицистикалуулукка айланды. Көбүрөөк баяндоо мүнөзүндөгү сатиралык сүрөттөмөлөр орун алды. Аллегория-жанрдын поэтикасындагы негизги түшүнүк болуп калды.

Агартуучулук идеясы Д.Фонвизиндин, Н.Новиковдун, Н.Карамзиндин чыгармаларында берилген. Аталган жазуучулардын чыгармалары орус эпистолярдык адабиятындагы негизги булактардын бири болуп калууга жетишти.

19-кылымдын биринчи жарымында эпистолярдык жанрдын формасы жана мазмуну кеңейди. Башка жанрлар менен теңтайлашып, өзүнүн окурмандарын таба баштайт.

Ошентип, эпистолярдык жанр өзүнүн поэтикасы боюнча баяндоо мүнөзүндөгү жанрларга жакын, эркин композиция жана туруктуу композициялык элементтер орун алат (кат жазылган орун, дата, каттын башында жана ичинде адресатка болгон кайрылуу, аягында достукка жана сый-урматка карата ишенүүчүлүк), стилдик жана тематикалык көп түрдүүлүк, ачык баяндалган автордук индивидуалдуулук [4].

Эпистолярдык жанр (грек тилинен алынып кат, послание) – кат формасына негизделген текст, телеграмма, аныкталган маалыматтарды адресатка жибе-

рүүчү билдирүү. Кат байыркы жазма билдирүүлөрдүн түрүнө таандык. Көптөгөн жылдар кат жазышуу жана алышуу узак аралыктагы адамдарды байланыштырып турган. 1887-жылы “Полный русский письмовник” чыгармасынын авторлору Сазонов менен Бельский: “кат деле оозеки аңгемелешүүнү түзөт, болгону анда пикир алышуу кагаз жүзүндө болот”, – деп жазышкан [6].

Эпистолярдык жанрдын маанилүү деп саналган стилистикалык-структуралык белгилери төмөнкүлөр:

- Текстте монологдук жана диалогдук кептин белгилеринин болушу;
- Пикир алышуунун сферасына ылайык бөлүнүшү: иштиктүү жана жекелик. Максатка ылайык тилдик формулаларды туура колдонуу;
- Иштиктүү кат алышууда официалдуу, ал эми жекелик (достук) кат алышууда оозеки сүйлөшүүдө керектелүүчү тилдик каражаттарды пайдалануу;
- Тексттин туруктуу композициясы: иштиктүү кат алышууда олуттуу, ал эми жекелик (достук) кат алышууда эркин.
- Кат жөнөтүүчүнүн жана алуучунун так маалыматы жана каттын аягында кол тамганын болушу;
- Адресаттын факторун эске алуу менен билдирүүнүн мүнөзүн жана улуттук эпистолярдык салтты жана кептик этикетти сактоо; [5].

Пикир алышуу-адамзат коомунун эң маанилүү шарты болуп эсептелет. Мына ошол пикир алышуу, ой бөлүшүү эки формада жүргүзүлөт: оозеки жана жазуу жүзүндө. Пикир алышуунун жазуу түрүндөгү формасы – эпистолярдык жанрга таандык.

Кат байыркы мезгилде эле Египетте, Римде, Ассирияда пайда болгон. Бирок бир гана гректер алгачкылардан болуп аталган жанрдын классиги болгон Эпикурду чыгарышкан. “Epistole” грек тилинен кат, послание деп которулат. Байыркы гректердин жана римдиктердин каттары мазмуну боюнча ар түрдүү болгон: күнүмдүк жашоодон тартып, коомдук көйгөйлөрдү талкуулоо менен аяктаган. Ал эми Россияда кат VIII-IX кылымда пайда болгон. Байыркы орустарда кат нравалык-үйрөтүүчүлүк мүнөздө болгон. Мунун далили катары “Поучение Владимира Мономаханы” айтууга болот, анда княздын кең пейилдиги жана акылмандык образы ачылып, аны окуган же андан маалымат алган окурманга ошол доордогу башкаруучунун тарыхый жүзү көз алдыга тартылат. Алгач катты жатташып, андан соң анын мазмунун башка бир адамга айтып беришкен. Мезгилдин өтүшү менен сабаттуу адамдар көбөйгөн, бирок алардын баары эле кат жазуу алышкан эмес. Каттар ар түрдүү болгон: сураныч, өтүнүч, макулдук, мактоо, куттуктоо мүнөзүндө [8].

Эпистола адабияты – көркөм чыгарма же публицистика катары жазылган же кийинчерээк иштелип чыккан каттар. Ал ар кандай эскерүүлөрдөн, күндөлүктөн бир жакка же кимдир бирөөгө карата жазылганы менен айырмаланат [3].

Ал эми практик-окумуштуу Сатканбай Момуналиев өзүнүн “Адабият таанымта” деген китебинде: “.... чыгарманын композициясын түзүүчү негизги каражаттар – бул образ, конфликт, сюжет болуп эсептелет. Мына ушулардын баары өз-өзүнчө орун ээлеп, чыгарманын курулушун тургузуу үчүн кыймылда болот. Каармандын мүнөзүн бардык татаалдыкта, көп жактуу түзүү үчүн жазуучу мындан башка да ар түр-

дүү ыкмаларды колдонот. Алар: автордук мүнөздөмө, каармандардын бири-бирин мүнөздөшү, монолог, диалог, өзүн-өзү ачуу, кыял чабыттары, ой толгоолор, каармандардын иш аракеттери, күндөлүк жазуу, түш көрүү, кат жазышуу, пейзаж жана башка”, – деп белгилейт. Мындан улам көркөм чыгармалардагы кат алышуу жана кат жазышуу каармандын мүнөзүн түзүү, анын көп кырдуу образдарын ачуу максатында колдонулган ыкма, каражат деген түшүнүк келип чыгат. Тагыраагы эпистоляр дегенибиз жанр да эмес, форма да эмес, болгону мүнөз түзүүдө жазуучу, акын тарабынан колдонулуучу ыкма.

Кыргыз адабиятынын терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү деп аталган Ж.Шериевдин китебинде жанр деп эмес, форма катары мүнөздөлөт, алсак, эпистолярдык форма (гр. – арноо каты) – турмушту чагылдыруудагы өзүнчө бир ыкмасы болуп, мында окуялар, же каармандардын ички ойлору, иш-аракеттери кат формасында берилет.

Ф.Достоевскийдин “Бечара кишилер”, А.Токтомушевдин “Какшаалдан кат” деген сыяктуу чыгармалары көркөм-эпистолярдык формада жазылган.

Ф.Достоевскийдин “Бечара кишилер” романы орус адабиятындагы эпистолярдык чыгарма жазууга багыт алган авторлордун таянаар чыгармасы болуп калды.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында мындай ыкма өзгөчө оң натыйжасын берди, анткени, ал кезде турмуштун өзүндө майдандагы жоокерлердин оорук менен кат алышуулары тынымсыз болуп турган. Мунун өзү адабиятта кат формасындагы чыгармалардын жаралышын шарттаган.

Ж.Бөкөнбаевдин “Салам кат”, “Саламы ушул Сайранын”, “Эки кат”, “Балаңар жазат алыстан”, М.Элебаевдин “Ала-Тоого кат”, А.Токомбаевдин “Бозойдон селкиге”, Ж.Жамгырчиевдин “Солдаттын саламы”, К.Эсенкожоевдин “Алыстан кат” деген ырлары бул мезгилде мындай форманын оң флангага чыкканына кепил боло алат [7].

Адабиятчы Ж.Шериевдин пикиринен кийин кыргыз адабиятында “эпистоляр” деген термин жанр катарында эмес, форма катары кызмат кылабы деген суроо жаралбай койбойт, мына ушул маселени тактоо максатында “Кыргыз адабиятынын энциклопедиясына” кайрылып көрүүнү туура таптык:

Форма – мазмунду ачып берүүнүн каражаты. Анын негизги элементтери: сюжет, композиция, тил. Мазмун жетектөөчү ролго ээ болот да, өзүнө ылайык форманы талап кылат, бирок муну менен форманын маанисин төмөндөтүп коюуга болбойт. М.Горький форманын дал келбестиги ар кандай мазмунду бузуп коерун айткан. Ошентип, ааламдагы бардык нерсенин, эгер ал бар нерсе болсо, ошонун тышкы жана ички көрүнүшү болот, ички маңызы – мазмун, ошол мазмундун сырткы чагылышы, белгиси – форма, ал мазмундун ажырагыс бөлүгү болот да, ар кандай мазмун белгилүү бир формасыз жашай албайт.

Эпистоляр жанрбы, формабы деген түшүнүктү издеп жатып, өз-өзүнөн эле “нааме же наама” деген түшүнүктөргө кезигүүгө туура келет, алсак, “нааме, же наама (ар. – кат, түпкү мааниси “арноо каты” дегенге жакын) – эпистолярдык форманын бир түрү, бирөөгө жөнөтүү үчүн атайы арналып жазылат. Бул форма кө-

бүнчө тажик-парсы, өзбек жана башка түрк элдерине тиешелүү. Дүйнөлүк адабий процесске өз салымдарын кошкон Хорезмий, Амири, Фирдоуси, Бабурдун чыгармалары нааме формасында жазылган. Нааме бүтүн чыгарма болушу мүмкүн, бир чыгарманын үзүндүсү болушу да мүмкүн”, - деген маалыматты Ж.Шериевдин түшүндүрмө сөздүгүнөн көрүүгө болот.

Жогорудагы пикирлерден улам эпистоляр дегени- биз дүйнөлүк адабиятта, алсак, грек, рим, батыш, орус адабиятында жанр катары кабылданса, ал эми чыгыш адабиятында нааме деген түшүнүк менен аталып, ал эми кыргыз адабиятында адабий форма катары түшүнүүгө болот деген тыянакка келүүгө болот.

Ошону менен аталган форма согуш жылдарында лириканын, прозанын мүмкүнчүлүгүн арттыруу максатында тактап айтканда, согуштагы, тылдагы абалды, ата-эне менен баланын, сүйгөн жар менен ашыктык азабын тарткан жаштардын, дегеле кан кечип жүргөн аскер адамына кат аркылуу өз ишенимин билдирүү, анын эртеңки жеңишке карай кайраттуулук менен эрдиктерди көрсөтүүсүн каалап, тилеп чакырык мүнөзүндө жазуунун негизинде аталган форма актуалдуулукка чыккан деген жыйынтыкка келүүгө болот.

Ошол эле учурда аталган формада жазылган чыгармалардын табияты да мына ушуну талап кылат. Тагыраагы катта лиризм, драматизм, сөз тандоо, көркөм поэтикалык кепке эгедер болуу, баяндап жаткан маселеге карата поэтикалык сөз каражаттарын таба билүү, стилдик өзгөчөлүгүн аныктоо, каттын формасына жараша ритм түзө билүү өңдүү маселелер каралат.

Кайсы гана жанрда эпистолярдык форма кызмат кылбасын, ал өзүнүн мазмунуна ылайык чыгарманын көркөм-эстетикалык маңызын, боектуулугун ачып берет.

Адабияттар

1. Античная эпистолография. -М., 1967.
2. Античные теории языка и стиля. -М., 1936.
3. Кыргыз Совет Энциклопедиясы. -Ф., 1980.
4. Логунова Н. Автореферат. - М., 1999.
5. Орус тилинин стилистикалык энциклопедиялык сөздүгү. -М., 2006.
6. Сазонов Бельский. Полный русский письмовник: сборник писем. -Санкт-Петербург, 1887.
7. Шериев Ж. Кыргыз адабиятынын терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү. -Б., 2004.
8. Ямалетдинова Г. Эпистолярный жанр: его прошлое и настоящее место и роль в современных условиях междо-народный студенческий научный вестник. -М., 2017.

Кудратулло Наимов,
кандидат филологических наук, доцент
Борхтарского государственного университета имени Носира Хусрава,
Таджикистан

"ВЕЧНЫЕ ТЕМЫ" В ПОЭТИЧЕСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ ШАВКАТА БУХОРОИ

ШАВКАТ БУХОРОИНИН ПОЭЗИЯЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ "ТҮБӨЛҮК ТЕМАЛАР"

ETERNAL THEMES IN THE POETIC WORKS OF SHAVKAT BUKHOROI

Аннотация: В данной статье, с опорой на сведения литературных и исторических источников эпохи, рассказывается о страницах жизни, эмиграции и вечных тем персидско-таджикской литературы в произведениях одного из талантливых, маститых и тонких поэтов XVII века Мухаммадискхака Шавката Бухорои.

Ключевые слова: стихотворение, Бухара, антология, любовь, назель, Иран, Мавереуннахри, источники диван, поэзия.

Annotation: In this article, based on the information of literary and historical sources of the era, it tells about the pages of life, emigration and eternal themes of Persian-Tajik literature in the works of one of the talented, venerable and subtle poets of the XVII century Muhammadiskhak Shavkat Bukhoroï.

Key words: poem, Bukhara, anthology, love, nazel, Iran, Mavereunnakhri, sources of divan, poetry.

Изложение стиха – это то же самое расплавленное ощущение, выражающееся в разных формах. Поэт – тот, чей стих дарит слушателю радость, горечь и море эмоций. Стих, по словам Шафеи Кадкани «является зигзагом милости и фантазии, приобретающим форму в языке интонации». [3, 138] Авиценна устами Аристотеля говорит: «Стих – это слово, будящее воображение, созданное ритмичным, равным состоянием». [5, 51] Платон считает стих, «рождённым увлечением и вдохновением». На его взгляд, это увлечение и вдохновение, рождённое фантазией с открытием и начинанием». [5, 51]

Все эти определения отражают реальность, так как стих включает в себя сочинение, рекомендуемое великими небесными книгами и земными мыслями. Поэт погружается в глубину явлений и достигает желаемого, поэтому имеет некоторые неясности и извилины.

Несомненно, Мухаммадискхак под псевдонимом Шавкат из числа тех поэтов, которых подъём и закат неустойчивого времени не отенили его, поэтому ему удалось своим поэтическим наследием после долгих лет, как драгоценные жемчуга выходить из под песка забвения. Мухаммадискхак Шавкат Бахараи как один из художников слова XVII века родился в семействе ювелира, который был любителем поэзии и науки. [10, 3]

Время жизни Шавката Бухараи, включающее в себя 20-ые годы и конец XVII века, было беспокойным, пол-

ным столкновениями и конфликтами, растущей жестокостью и тиранией, тяжёлой жизнью трудового народа в Маварауннахре, Хоросане и Иране. В этот период увеличивается гнёт и насилие, взяточничество шахов и чиновников. Французский путешественник Рафозль Дю Манн, проживший в 1647-1696 в Иране, говорит, что не спрашивали «кто правит такой – то областью?», а спрашивали «кто правит такой – то областью?». [4, 74]

Согласно сведениям литературных и исторических источников, Шавкат эмигрирует из Бухары в Иран. По этому поводу есть три разные сведения. Во-первых, Малехо Самарканди во введении к антологии «Музакир-ул-асхоб» причину эмиграции Шавката в Иран видел в зависти некоторых его собеседников, каким, например, был Миршариф Насим». [2, 176]

Гулямалихон Озод в своём произведении «Хизонаи Омира» (Сокровищница правителей) пишет, что увидев несправедливость эмирских чиновников, Шавкат приходит в ярость и покидает родину, отправляясь в Хоросан. [12, 281-282] А согласно сведениям Хусайнкулихана Шавкат с целью путешествия посещает Иран. [7, 435]

Согласно сведению различных источников, Шавкат покинув родину, испытал немало трудностей на пути к Герату, стал служить правителю Герата Саидукулихану Шомму. Он ощущал заботу правителя. Об этом он пишет в следующей газели:

Тарки ватан намудаму кадрам азим шуд,
Гавхар зи фавти сухбати дарё ятим шуд. [9, 149]
(Покинул родину, здесь мне сказали почёт,
Стал жемчугом драгоценным от беседы с рекой).
По словам самого Шавката, недоброжелатели зави-

довали его поэтическому таланту и мастерству:

Нокабулихои ман бошад зи икболи сухан,
Мисраи барчастаи ман дасти рад бошад маро...
Айбгуиҳои халкам мекунад сохибхунар,
Миннати бисёр аз ахли хасад бошад маро. [9, 95].
(Не принимают меня, я – художник слова
Мая строка как признак моего порока
Мои пороки – это мой талант,
От козни завистников я крепчал).

Некоторое время спустя, Шавкат покидает дворец правителя Герата и посещает Мешхед. Здесь он случайно встречается с визирем Хоросана Мирзо Са'дудином. Согласно касыдам, посвящённым ему, Мирзо Са'дуддин был щедрым, справедливым визирем и любителем поэзии.

Согласно сведению автора «Ништари ишк» (Остриё любви), Мухаммадискх, писавший до этого времени под псевдонимом «Нозук», благодаря Мирзо Са'дуддину получает псевдоним «Шавкат» и становится известным под этим псевдонимом.

Прожив некоторое время в Герате и Мешхеде, поэт, несмотря на дружбу с Мирзо Са'дудином, избегает людей и решается на уединение (отшельничество). Причину отшельничества поэта авторы источников объясняют по-разному. Прожив некоторое время в таком состоянии, Шавкат не желает больше оставаться в Хоросане и в 1088 г. по хиджру (1677-1678) из Мешхеда направляется в Надсаф. После трудного пути он достигает границ Исфахон. Некоторое время он проживает за пределами этого города, на кладбище. Дату смерти Шавката Мухаммадали Хазни определяет 1107 г. по хиджру (1695 н.э.), а автор «Мир'от-ус-сафо» (Чистое зеркало) – 1111 по хиджру (1699 н.э.). [12, 282] Хусайнкулихон Аштарободи при определении даты смерти Шавката опирается на эти сведения.

Литературное наследие Мухаммадискхака Шавката Бухарай, сохранённое в форме дивана стихов, состоит из газелей, касыд, рубаи, отдельных бейтов, разрозненных стихов, кыт'. В диване поэта газели (744) занимают главное место. Тему, смысл и содержания газелей поэта составляют социальные аспекты жизни, несправедливость мира, извилины материального мира, беспокойство и гнёт социальной среды, скитания и трудности в пути, бедность и бытовые неудобства, неверность жизни, лицемерность правителей эпохи, хитрость и коварство завистников, недалёковидность глупых людей и др. Важно то, что на этой основе изложена тема любви, душевных волнений, утончённость чувств. То есть, любовная тема не имеет первостепенное значение, а в большей степени на первое место выходит автобиографическое звучание стихов.

В газелях поэта воспеваются лучшие человеческие качества: верность, честность, благородство, гуманность, справедливость, щедрость, мужественность, великодушие, дальновидность, вежливость, заботливость, патриотизм, трудолюбие и скромность. Напротив, детально осуждаются такие отрицательные стороны качества, как: ложь и коварство, убийство и грабёж, недалёковидность,

гордыня, лживость, неверность, нечестность, несправедливость, властолюбие, взяточничество, сплетничество. Так:

Хирад осуда аз базми мухаббат барнамегардад,
Касе аз бешаи шерон саломат барнамегардад.
Дами теги ачалро шохрохи офият донад,
Дили девонаи мо аз шаходат барнамегардад.

[9, 159]

(Разум в пиру любви останется свободным,
Никто из лесу львов не вернётся здоровым.
Острие меча смерти здоровье дарит,
Беспокойное сердце – лучшие наше).

«Лес львов» – это животный инстинкт, который приводит к раскаянию, так же как человеческий разум бессилен перед любовью.

В следующей газели поэт критикует простоватое сравнение, считает, что предвзятость вредит народу, так как в доме шумкон не слышен звук. Подобно этому, в газели немало примеров, которые усиливают основную мысль поэта:

Надорам имтиёз аз содаги аз дуст душманро,
Чароги корвон кардам тасаввур чашми рахзанро.
Касе огах зи рафтори сабукрухон намегардад,
Садои по набошад хонаи оина рафтанро. [9, 46]
(Не отличаю по глупости друга от врага,
Освещает путь каравана его предвзятый взгляд.
Никто не узнаёт походку луноликих,
В шумном доме, полным с людьми, звуки не слышны).

Необходимо подчеркнуть, что всё это оценивается только посредством назидательных идей поэта:

Бахти бад хоҳад зи душман хуни мо,
Теги мо бас толеи вожгуни мо...
Офтоби хоксори гаштаем,
Накши по-кавқаб, замин-гардуни мо. [9, 55]
(Несчастный враг жаждет нашей крови,
Злополучная судьба – наш клинок.
В солнце скромности превратились мы,
Земля – наше небо, звёзды – следы).

Многие мысли поэта пересекаются с темой любви и таким образом поэт даёт наставления влюблённым. Шавкат Бухорои путешествовал немало, испытывая трудности в пути, он не желает оставаться в чужбине, так как любит свою родину:

Хар кас, ки рафт аз Ватан, аз умр барнахўрд,
Фируза чун чудо зи Нишопур гашт, мурд. [9, 194]
(Каждый, кто покинул Родину, тот прожил недолго,
Умерла, как только ушла из Нишапура Фируза).

На взгляд поэта, отчаяние приводит к депрессии и упадку сил, поэтому человек не должен отчаиваться и предаваться пессимизму:

Дар шоми гами хеш маро субхи умед аст,
Гар накши нигин тира бувад, ном сафед аст. [8, 126]
(Тёмная ночь уходит, а утро ждёт меня,
Название светло, если тёмный след кольца).

Таким образом, его стихотворение берёт свой источник из мыслей, созвучных эпохе и полных вечной любви, так как задача поэта удивлять своего читателя интонацией своей поэзии. Шавкат был последователем стиля Бедия в стихах. Он в своей поэзии высоким поэтическим мастерством использовал аллерегию, метафору, иносказание, поэтические украшения. Шавкат своими ценными произведениями занимает достойное место в истории

таджикской литературы и его литературное наследие заслуживает всестороннего изучения исследователей.

Литература

1. Мирзоев А. Сайидо Насафи и его место в истории таджикской литературы. – Сталинабад, 1954.
2. Малехо Самарканди. Рассуждение друзей. Резервный экземпляр восточных рукописей АН Таджикской ССР имени А. Мирзоева, под номером 610, л. 79-А-82 б (на тадж. яз.).
3. Мухаммад Шафе' Кадкани «Музыка стиха». – Тегеран: Огох, 1373, - 680 стр. (на перс. яз.).
4. Иванов М.С. Очерк истории Ирана. -М., 1962, стр. 74.
5. Таки Вахидиён Комёр. Художественные приёмы в литературе. Авторы вступления, комментариев и составители У. Тоиров и С. Саидали. – Душанбе: Адиб, 1993 (на тадж. яз.).
6. Хусайнкулихон Азимободы. Остриё любви. Экземпляр музея – библиотеки профессора А.А. Семёнова, №88, л. 435 а (на тадж. яз.).
7. Хусайнкулихан Азимободы. Остриё любви (третья книга), с исправлениями и вступлением А. Джонфидо. – Душанбе, 1984, с. 840 (на тадж. яз.).
8. Шавкат. Диван касид. Резервный экземпляр восточных рукописей АН Таджикской ССР, №88 (на тадж. яз.).
9. Шавкат Бухорои. Луч века. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 288 стр. (на тадж. яз.).
10. Шавкат Бухорои. Избранные стихи. Составитель и автор Мирзо Ахмадов. – Душанбе: Дониш, - 1968. – 149 стр. (на тадж. яз.).
11. Эдвард Браун. История литературы Ирана. Т.4., перевод Рашида Ёсими, - Тегеран (на перс. яз.).
12. Гулямалихон Озод. Сокровищница правителей Индия. Издательство: Навил-Кишур. – 1900, 462 стр. (на перс. яз.).

УДК:371.398.8:894.341

А.Кошбаев

доцент, Ош мамлекеттик педагогикалык институтунун окутуучусу,
Кыргызстан, Ош ш.

ТОКТОГУЛДУН САНАТ-НАСЫЯТ ЫРЛАРЫНЫН ТАРБИЯЛЫК МААНИСИ

ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПЕСЕН-НАЗИДАНИЙ ТОКТОГУЛА

THE EDUCATIONAL VALUE OF THE SONGS-EDIFICATION OF TOKTOGUL

Аннотация: Бул макалада санат-насыят ырларды жаштарга тарбия таалим берүүдө, адам болуп калыптануусуна өзгөчө орунга ээ. Акындык жанрда ыр түрүндө, комуздун коштоосунда же жөн гана ооз эки айтыш менен айтылган. Санат-насыят, терме мактоо ырлары менен жаштардан баштап улгайганга чейин акыл туюмун өстүрүп келген. Акындар эл аралап санат-насыят ырларын ырдашкан. Эл топтолгон тойлордо, жыйындарда тарбиялык мааниси бар ырларды көпчүлүккө жайылткан. Бул тарбиялык мааниси бар ырларды көпчүлүк өздөрүнүн балдарына тарбия берүүдө колдонушкан жана кулактарына сиңиришкен.

Токтогулдун «Өмүр», «Карылык», «Насыят», «Санат», «Үлгү ырлар», «Нускалуу ырлар», «Терме», «Курдаштын көөнүн билип өт» деген философиялык ойлорго бай, педагогикалык маңызы терең ырлары жөнүндө автор баяндайт. Токтогулдун чыгармачылыгындагы эң негизги концепция-адам эң жогорку турган кымбат нерсе, улуу идеал. Акындын өзүнүн адамды асыл зат катары жогору баалашы, ага өтө гумандуулук менен мамиле кылгандыгы улуулуку болуп саналары жөнүндө сңз болот.

Түйүндүү сөздөр: багыттоочу, гумандуулук, насыят, педагогикалык маңызы, санат, тарбиялоочу, терме, философиялык ойлор, элдик.

Аннотация: Назидательные и нравоучительные народные песни занимают особое место в деле воспитания молодежи и становлении их как личности. Песни исполнялись акынами как в сопровождении комуза, так и без него. В данной статье показано воспитательное значение нравоучительных песен Т. Сатылганова. Т. Сатылганов через свои песни, которые несли воспитательные, созидательные функции, передавал гуманистические идеи, распространял передовые мысли среди народных масс.

Автор говорит о том, что песни Токтогула «Өмүр», «Карылык», «Насыят», «Санат», «Үлгү ырлар», «Нускалуу ырлар», «Терме», «Курдаштын көөнүн билип өт» полны философских размышлений, педагогического содержания. Он раскрывает основную концепцию творчества Токтогула о том, что человек наивысшее, самое ценное существо, великий идеал. Так же автор подчеркивает, что слова песен Токтогула отличаются образностью, обладают эмоциональной силой и возвышенностью. Акын меткими и точными словами дает характеристику как человеку, так и явлениям жизни. Каждый слушатель или читатель получает для себя из песен Токтогула жизненный опыт и делает выводы.

Ключевые слова: направляющий, гуманизм, назидание, педагогическое содержание, поучение, воспитательный, сборный, философские мысли, народный.

Abstract: *Edifying and moralizing folk songs occupy a special place in the education of young people and their formation as a person. The songs were performed by akyns both accompanied by komuz and without it.*

This article shows the educational value of the moralizing songs of T. Satylganov. T. Satylganov through his songs, which carried educational, creative functions, transmitted humanistic ideas, spread advanced thoughts among the masses.

The author says that the songs of the Toktogul "Omur", "Karylyk", "Naziat", "Sanat", "Ulgu yrlar", "Nuscaluu, yrlar", "Terme", "Kurdashtyn konun bilip ot" complete philosophical reflection, and pedagogical content. He reveals the basic concept of creativity Toktogul that man is the highest, most valuable creature, the great ideal. The author also emphasizes that the words of the songs of Toktogul differ in imagery, have emotional power and sublimity. Akyn apt and precise words gives a description of both people and phenomena of life. Each listener or reader gets from the songs of Toktogul's life experiences and draws conclusions.

Key words: *guide, humanism edification, teaching content, teaching educational, general, philosophy, folk.*

Кыргыз элинин атайын педагогикалык билим багытын чагылдырган окуу китептери болгону менен эл ичинде тарбиялык иштер ата-эне, карыялардын насыят-санаттары аркылуу тарбия берүү максаты ишке ашырылган. Айрыкча эл ичинде акындардын санаттары, насыяттары таасирдүү болуп, эл аларды жакшы тындаган, куйма кулактар аларды жатка билип калышкан.

Мындай элдик акындардын бири жалпы кыргыз элине малым болгон улуу акын Токтогул болуп саналат. Токтогулдун жалпы чыгармаларына көз жүгүрткөндө анын ырларынын ичинен санат менен насыяттарды жана терме, үлгү ырларды көп кездештирип, алардын эл арасындагы таасири өтө бийик байкалат.

Белгилүү музыка таануучу В.Виноградов насыят ырларын чыгыш доорундагы байыркы уруулук мамилеге байланыштуу карайт. Ал мындай дейт: «акындык жанрлар-өзгөчө насыят, мактоо, кордоо, ырлары, балким, байыркы уруулук мамилелердин негизинде түзүлгөн».[1.9-б.] Бул пикирди чындык деп ишенсе да болот, анткени менен тактоону да талап кылат. Себеби акындык поэзияны тар тематикада кароого болбойт. Акындардын поэзиясында коомдук турмуштун башка тараптарын камтыган ырлар да болгон. Чындыгында мактоо жана кордоо ырлары акындык поэзияда чоң-чоң аш-тойлордо гана ырдалса, ал эми насыят, санат ырларында башкы коомдук көрүнүштөр алардын негизин түзгөн. Ал эми тарбия, таалим ырлары акындардын сөзсүз түрдөгү программасында болгон. Байыркы алп акындардан тартып бүгүнкү актаңдай ырчыларыбыздын репертуарларында акыл-насыят ырлары дайыма элди колдоп келет. Ошондуктан санат-насыят ырлар ымактоого, кордоого гана тиешелүү болбостон, жалпы элдин да кызыкчылыгын колдогон.

Коомдук мамилелерди чагылдырып, анын мүчөлөрүн тура жолго тарбиялоодо санат-насыят ырларынын ролу зор. Бул ырлардын эл арасында кеңири таралып жетилип, популярдуу түргө айланып кетиши ушул ойду ырастап турат. Укумдан тукумга чейин булл ырларга өтө кадырлоо менен мамиле кылышкан, эстетикалык жактан ыракаттануу, андан таалим алуу кыргыздардын арасында абдан кеңири тараган. Көпчүлүк изилдөөчүлөрдүн көз карашында санат-насыят ырлары биздин кыргыз элинде гана кеңири таралгандыгы белгиленет. «Акыл-насыяттар; деп

жазат К.Рахматулин, - кыргыз фольклорунда гана кездешүүчү жанрдык өзгөчөлүк». [2.16-б.] Бул пикирге кошулса болот, себеби ушул жанр биздин элде көп, кеңири таралган. Бирок мындай ырлар казактарда, түркмөндөрдө, өзбектерде ж.б. элдерде да кездешет. Ал эми дидактикалык ырлар биздин эрага чейинки өмүр сүргөндүгү белгилүү.

Алар элдерди кыдырып жүрүшүп өздөрүнүн акыл кептерин эл арасында куюлуштуруп айтып келишкен. Маселен, Сократ чыгарма жазган эмес. Ал эл аралап жүрүп өзүнүн оюн айтып, эл менен аңгемелешкен, акыл сөзүн айткан. Бул сыяктуу алгачкы философтордун ой жүгүртүүлөрү, айткан сөздөрү афоризмдер, анекдоттор, улам алар жана айрым маалыматтар түрүндө гана сакталып калган. Кайсы бир акылмандар өздөрүнүн философиялык чыгармаларында туюндурган болуучу.

Санат-насыят түрүндөгү ырларга кайрыла турган болсок, турмушка баа берип бериши, адамдардын тиричилиги, алардын жүрүш-турушу жана мамилелери чыгармалардын маңызын түзүп, айрым турмуштук кубулуштарга философиялык критерий жасаганын байкайбыз. Муну менен илим менен такталган философияны түшүнүүгө болбойт. Мындай учурда акын-төкмөлөр ошол турмуштук кубулуштарга өтө так, тура баа берет дегенден алыспыз. Бул акындардын эл аралап, элдин турмушун көрүп, ошого кошо өз башынан өткөргөндөрдүн жыйынтыктап, ошолорду өзүнүн философиялык көз караштары катары берилген. Бул көрүнүштүн санат-насыяттарга караганда жогорку ой өтө даана көрүнөт.

Санат-насыяттар жана терме ырлары мааниси, өзгөчөлүктөрү боюнча лирикалык чыгармалардын түрүнө кирет. Санат-насыят ырларын бардык эле акындардай бирдей ырдайалышпайт. Себеби ар бир акын коомдук көрүнүштөрдү өз алдынча, өз түшүнүгүндө кабылдайт да, өз чыгармаларында ар түрдүүчө чагылдырат. Ошол себептен санат-насыят, терме ырлары да ар түрдүүчө болушу шарттуу көрүнүш.

Ар бир акын талант жагынан да айырмаланат. Эң негизгиси-акылмандуулук. Ушундай сапаттагы акындар гана философиялык ойду өз чыгармаларында чагылдыра алмакчы. Ушундай акындар гана коомго болгон көз караштарын, элдик мүдөөнү санат-насыяттарды, үлгү, термелерде чагылдырылган. Ошон

үчүн бул түрдөгү философиялык көз караштар, ой-пикирлер кеңири камтылган, этика маселеси, элдин жыргалчылыгы үчүн эмгектин ролу, ак ниеттүүлүктүн жана гуманизм маселеси биринчи катарга коюлат.

Токтогулдун «Өмүр», «Карылык», «Насыят», «Санат», «Үлгүрлар», «Нускалуу ырлар», «Терме», «Курдаштын көөнүн билипөт» деген ырлары философиялык ойлорго бай, педагогикалык маңызы терең ырлар болуп саналат. Токтогулдун чыгармачылыгындагы эң негизги концепция-адам эң жогорку турган кымбат нерсе, улуу идеал. Акындын өзүнүн адамды асыл зат катары жогору баалашы, ага өтө гумандуулук менен мамиле кылгандыгы улуулугу болуп саналат.

Акын адамдардын эң жогорку идеал катары баалап, адамдардын аң-сезимин ойготуп, аларды талбаган эмгекчил болууга үндөгөн. Ал адамдар адал эмек жана эркиндик менен жыргалчылыкка жетишет деп дана көрсөткөн.

Токтогулдун «Насыят» төмөндөгүдөй ыр саптар менен башталат: [3.105-б.]

Дениң соодо эринбей,
Бекерлик кеберилбей.
Эркиң менен жумуш кыл,
«Эринчээк жалкоо» дедирбей.

Өз улутунун чыныгы сүрөтчүсү катары ал элдин турмушун теренен алып баяндаган. Элдин кызыкчылыгын жогору баалаган акын коомдук турмушту мындайча туюндурат:

Карыздар болбо сүт корго,
Бардык малын сүт кылат.
Бир жылда эки туудуруп,
Жарым сомун бүт кылат,
Убагында бербесең,
Бийге салат тыткалап!

Акындын санат-насыят, термелери жана үлгү ырлары өзүнүн идеялык-көркөмдүк сапаты менен баалуу. Акын сыпаттай турган нерсени абдан так билет. Анын ырларынын сөздөрү элестүү, образдуу, эмоциялык күчкө ээ. Таамай айтылган сөздөр аркылуу тиги же бул адамга, же айрым кубулушка мүнөздөмө берет. Ар бир угуучу, же окурман бул ырлардан өзүнчө корутунду чыгарга алат. Мисалы [3.74-б.]

Эрдин күчү-сом темир,
Эритүүгө эр керек.
Эч оокатың болбосо,
Эгин айдар жер керек.
Эр жигиттин белгиси-
Эпчил болот термелеп.
Өзколундаболбосо,
«Өлдүм» десең ким берет?

Бул ырда кооздоп, шаан-шөкөттөп отуруу жок, бардыгын так айтып, даана түшүндүргөн. Ушундан улам да акынды залкар, чоң таланттуу акындык чеберчилиги теңдешсиз. Десек болот.

Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында насыят менен санаттардын, термелердин түрлөрү көп. Ошондой эле алар идеялык-көркөмдүк жагынан бирдей эмес. Бул жерде бай манаптарды мактап, ислам динин пропагандалаган термелер да кездешет. Токтогулдун насыяттарында тескерисинче жалпы карапайым эл-

дердин кызыкчылыгын көздөгөн. Анын ырларынын элдик экендиги-кыргыз элинин турмушун, ой-максатын, мүдөөлөрүн чагылдыруу менен бирге, алардын акыл-эс байланышын кеңири пайдалангандыгы. Чындыгын алганда Токтогулдун «Насыят», «Санат» жана башка ырларын элдин рухий байлыгынан бөлүп кароого болбойт. Анын акылмандыктын ачкычы, терең ойдун катары кыргыз элинин макал-лакаптарына жана башка нуска сөздөрүнө кайрылышын алсак: «Эчоокатың жок болсо, эгин айдап, жериң чап» деген ыр саптары жогорку идеяны даана көрсөтөт.

Кадимден белгилүү макал-сөз ачкычы. Кандай гана чеченди, сөзмөр адамды албайлы, өзүнүн көркөм оюн түшүндүрүү үчүн ар дайым макал-ылакаптарды пайдаланат. «Чыгыш фольклору, анын классикалык мурасы деп белгилейт-Г.Л. Оmidze кыска ырлар, афоризмдер, эки сап ырлар (баяттар) жана төрт сап ырлар (рубайлер) таамай айтылган сапаттар, үлгү-насыят аңгемелер менен элдик акыл-эсти, даанышмандыкты, коргогучтукту түшүндүрүп, курчтугун чагылдырууга бай».

Адамды наң-сезимин ойготуп, алардын жашоо тиричилигин турмуш багытындагы билимин көтөрүүгө баарынын багытталып, таалим, нуска маанисиндеги айтылгандыгынанбы Токтогулдун санаттары макал-лакаптарын ж.б. акыл насаат сөздөрүнөн туюндурулат. Кайсыл гана чыгармасын окубайлы, кулака мурун таанышырдай сезилет.

Агарган карда көп турсаң
Көзүн бир күн карыгат.
Агайыңдан чет жүрсөн
Көнүлүң бир күн тарыгат.
Тууганыңа батпаган
Душманыңа жалынат.
Болбос жаман арамза
Болумсуз ишке малынат.
Кийинкисин ойлобой
Кишинин көөнү калынат.
Жакынына жакпаган
Жат кишини жамынат.

Анын ар кандай майда сөз биздин эсибизде автордун эрки менен жыл малашып иштеген бүтүн нерсе катары баамдалса да, толук ар бир турмуштук үзүндүсү болот деп айтканы жалаң гана жазгыч акындарга гана эмес, Токтогул сыяктуу акындарга да, мүнөздүү көрүнүш. Чындыгында анын санат-насыяттары өзүнчө чыгарма катары турмуштун тиги же булл жагын камтый алмакчыбы? «эсеп жеткис көп фактыларды жана темаларды камтыган поэтикалык чыгарма өз ич ара бүтүн жана бирдиктүү болуп кала берет» - деп белгилейт И. Гримберг. чындыгында, санат ырларында көп сандаган фактылар канчалык саналып айтылбасын, анда сүрөттөлгөн нерселер бир бүтүндүктү түзөт.

Адабияттар

1. Виноградов В. *Киргизская народная музыка*. –Ф., 1958.
2. Рахматуллин К. *Киргизская литература*. ИНВ №1378
3. Токтогул. – Ф.: Кыргызстан, 1984.
4. Мурас. – Ф.: Кыргызстан, 1990.

Ирсалиева Н. А.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик
университетинин ага окутуучусу

СТУДЕНТТЕРГЕ КОЛДОНМО - ЖАСАЛГА ӨНӨРҮ АРКЫЛУУ ЭСТЕТИКАЛЫК ТАРБИЯ БЕРҮҮНҮН МААНИСИ

ЗНАЧЕНИЕ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА ПРИ ЭСТЕТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ СТУДЕНТОВ

THE VALUE OF ART AND CRAFTS IN THE AESTHETIC EDUCATION OF STUDENTS

Аннотация: Макалада студенттердин эстетикалык маданияттын калыптандыруу, кесиптик билим берүүнүн сапатын көтөрүү, маселелерин көрсөтүү менен жаңы билимдерди пайдалануу, кесиптик баалуулуктарды үзгүлтүксүз өстүрүү – өнүгүүнүн негизги жолдору, бүгүнкү күндүн талабына жооп бере турган билимдери каралды. Ошодой эле элдердик чеберлердин эмгектерин таанып, өздөштүрүп, кооздукту жаратууда, эмгек тарбиясын улантууда өнөр чыгармаларынын мааниси өтө чоң экендиги көрсөтүлгөн.

Колдонмо – жасалга өнөрү аркылуу, адам баласы кандайдыр бир, тиги же бул нерсени ойлонуп жасоодо, кайсыл бир деңгээлде жаратылыштын табигый кубулуштарынан үлгү алгандыгын байкоого болот. Анткени табияттын кубулуштарын үлгү катары пайдалануу менен адам баласы табыкый сулуулукка умтулуу жөнүндө ой толгоолор болду.

Түйүндүү сөздөр: Жасалга колдонмо өнөр, эстетикалык тарбия, кесиптик билим берүү, элдик чеберлер, эмгекке окутуу, жаңы идеяларды ойлоп табуу.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы формирования эстетической культуры студентов на основе качественного профессионального образования, которые можно сформировать при помощи новых знаний, профессиональных навыков, отвечающих требованиям сегодняшнего дня. А также нужно научить студентов необходимым знаниям декоративно-прикладного искусства, творчеству мастеров, видеть и создать красоту, творческому мышлению, и труду.

При помощи декоративно-прикладного искусства человек, создавая различные предметы, опирается на формы, созданные природой, в какой-то мере или степени подражает ей. Поскольку подражая природе, человек творит по закону красоты, он стремится и старается делать вещи красивыми и привлекательными, несущими в себе эстетические качества, наряду с полезностью и удобством этих вещей.

Ключевые слова: декоративно-прикладное искусство, эстетическое воспитание, профессиональное обучение, народные мастерство, трудовое обучение.

Annotation: The article deals with the formation of aesthetic culture of students on the basis of high-quality vocational education that can be given with the help of new knowledge of professional skills that meet the requirements of today. And also the knowledge of the decorative and applied art of the creative work of masters is craftsmanship and work.

People creating different objects based on forms created nature, and to some extent or degree emulates it. Because of the nature of men does to mimicking the Act. He seeks and tries to do things nice and appealing aesthetic qualities in themselves carriers along with utility, ease of these things.

Keywords: arts and crafts, aesthetic education, vocational training, folk craftsmanship, labor training, create new ideas.

Азыркы коомдун өзгөрүшүнө жараша жаштарды элдик маданияты, өнөр – казынасынын баалуулуктары менен тааныштыруу, руханий жактан калыптандырууда билим берүүнү жаңыча уюштуруу талабынын коюлушу бүгүнкү күндүн зарыл маселелеринин бири.

Улуттук маданият, көөнөрбөс өнөр аркылуу жаштарга ар тараптан эстетикалык тарбия берүүнүн бир бөлүгү катары:

- эстетикалык маданиятты калыптандыруу;
- сулуулукка, тазалыкка үйрөтүү;
- маданияттуулукка тарбиялоо;
- адамзат коомундагы маанилүү мурастарды үйрөнүү;

жалпы элдик руханий ийгиликтерди баалай билүүгө тарбиялоо багытына өзгөчө көңүл бөлүнгөн [6].

Жаш муундарды ар тараптан өнүккөн инсан кылып тарбиялаш үчүн эң алды менен келечектеги мугалимдерди же бүгүнкү күндөгү студенттерди ар тараптан калыптандыруу керек. Ал эми инсандын ар тараптан өнүгүүсүн эстетикалык маданиятсыз элестетүү мүмкүн эмес. Ошондуктан келечек кесип ээлеринин иш - аракетинин коомдун талабына жараша өзгөрүүсү, алардын кесибине шайкеш сапаттарды калыптандыруу инсандын жалпы өнүгүү маселесинин маанисин арттырат.

Адамзаттын маданиятын калыптандыруунун негизи эстетикалык тарбия берүүдөн башталат. Адептүүлүк тарбиясы адам баласына керектүү оң сапаттарды калыптандырууга багытталса, эмгек тарбиясы ошол адамдын жашоо тричилигин камсыз кылуучу иш - аракеттерге багытталат. Ал эми эстетикалык тарбия адамды тарбиялоодогу иш - аракеттердин сулуулугун, кооздугун, тазалыгын даңазалайт. Ошол себептен биз, студенттердин, келечектеги мугалимдердин эстетикалык маданиятын калыптандырууну менен кесиптик билим беребиз. Кесиптик билим берүүнүн сапатын көтөрүү студенттердин эстетикалык маданияттын калыптандыруу маанилүү маселелеринен болуп саналат.

«Кол өнөрчүлүк – өткөн өмүрдүн көлөкөсү эмес, өнүгүүнүн улуттук мурасы. Чоң өзөн суусунун башаты болгон булактай элдик кол өнөрчүлүк да эч убакта соолубайт» - деп айткан Н. П. Сакулина [4].

Студенттерге эстетикалык баалуулуктардын турмуштагы маанисин түшүнүү, анын керектигин сезүү, маданий баалуулукту көбөйтүү, буюмдарды жасоого кызыгуу менен эстетикалык тарбия беребиз. Кесиптик билимге ээ болгон студент - теориялык билимин практикада колдоно билген, чыгармачылык жактан өздөштүргөн, эстетикалык чыгармачылык жөндөмүн калыптандырып, жаңы идеяларды чыгармачылык менен ойлоп таап, келечекте жогорку билимдүү мугалим боло ала турган инсанды айтабыз.

Адам баласы жер бетинде өзүнүн жашоо тиричилигин баштаган алгачкы күндөрүнөн баштап эле укумдан тукумга үзгүлтүксүз берип келген баа жеткис мурстарынын бири бул таалим – тарбия байлыгы. Коомдук турмушта мезгил агымына карата тынымсыз болуп туруучу өзгөрүүлөрдүн бардык талаптарына ылайык тарбия - таалим берүүнүн нечен жолдору иштелип, жалпы коомчулуктун жан дүйнө байлыгына айланып келет [7].

Ал эми биз карап жаткан эстетикалык тарбия берүү адамзат тарыхынын алгачкы мезгилинен баштап эле анын жашоо тиричилигинде руханий талаптары-

нын орчундуу бөлүгүнүн бири катары барган сайын өөрчүп өнүгүп, бүгүнкү заманга жетти десек жанышпайбыз. Ар бир элдин тарбия берүү системасында өзүнчө бир айырмаланып турган өзгөчөлүктөрдү байкаса болот.

Колдонмо - жасалгалоо кол өнөрчүлүгү – элдик маданияттын күзгүсү болуп, жашоо тиричиликти көркөмдөөнүн ачык көрүшүшү. Алар жалпысынан оймочулук, өрмөкчүлүк, саймачылык, чий чырмоо, зергерчилик, токуучулук ж.б.у.с. болуп бөлүнөт. Кыргыз элинин бай казынасынын мазмунун - ушул багыттагы көркөмдөп кооздолуп жасалган иштер толуктайт. Кыргыз өнөрүн алып жүрүүчүлөр уздар, усталар, элдик чеберлер, зергерлер, ишмерлер деп аталат [1].

Элдик чеберлер – чыгармачылыгы мол, жоктон бар кылган, үзүлгөндү улаган өнөр адамдарын айтабыз. Өнөр адамдары ишти жасоодо өнөрдүн даана табиятына таандык көркөмдүүлүктү өзүнүн табитиндей берүүгө умтулат. Элдик чеберлер – кооз үлгүлөрдү жаратышып, аны колдон – колгон өткөрүп беришкен [2].

Ушул кесиптерди өнүгүүсүнө шарт түзө турган жаңы билим түшүнүгүнө басым жасап карап көрсөк.

Адам баласынын бүгүнкү күндөгү же өмүр бою жүрө турган кесиптик баскычтын улам бир жаңы баскычына, көтөрүүнү камсыз кылуу менен коштолуп турушу керек. Мунун өзү бүгүнкү күндө инсандын кесиптик жактан жогорку деңгээлине шарт түзүү жаңы базалык билим түшүнүгү жөнүндө кабар берет. Бул пикирге таяна турган болсок, адамдык кесиптик бийиктиктерине жетүүсүн камсыз кылууну же өмүр бою же үзгүлтүксүз билимге байланыштуу баардык адамдарга тийешелүү жаңы базалык билим, билгичтиктердин милдети каралат.

Мындай жаңы базалык билим жана билгичтиктерге атайын предметке байланыштуу информациялык технологиялар менен иштей билүү, чет тилдерди үйрөнүү, технологиялык маданият, жана башка ушул сыяктуу жөндөмдүүлүктөрдү калыптандырат. Аталган жаңы базалык билгичтиктер бардык адамдар үчүн маанилүү. Керектүү маалыматтарды издеп таба билүү, ар кандай жаңы билимдерди талдай жана тандай билүү жана аларды колдоно билүү сыяктуу билгичтиктерди камтыйт.

Базалык жаңы билимдерди пайдалануу бүгүнкү күндө кесиптик жактан үзгүлтүксүз өсүп – өнүгүүнүн негизги шарты болуп эсептелинет. Ошол эле мезгилде базалык жаңы билимдердин жанында кесиптик жактан бүгүнкү күндүн талабына жооп бере турган билим, билгичтиктердин компонентин аныктоо маселеси келип чыгат.

Адамдын кесиптик бийиктиктерге жетүүсү эч качан бир заматта же күтүүсүз жерден пайда болот. Андай жетилүү үчүн тек гана адамдын табигый мүнчүнчүлүктөрүнө көз каранды болбостон, анын жашоо – тиричилигин маңызын кандай баалуулуктар түзүп тургандыгына, кандай билим билгичтиктерге, кандай жөндөмдүүлүктөр мүнөздөп тургандыгы менен айырмаланат. Андыктан талыкпаган эмгектин, үзгүлтүксүз билимдин натыйжасында келе турган өсүп - өнүгүү баскычтарында кандай кыйынчылыктарды жеңгендиги, анын ийгиликтерине ким жардамчы болгондуктарына, жетишкендиктеринин механизмин изилдөө болуп эсептелет.

Элдин өнөргө жана анын кооздугуна болгон мындай кызыгуулары улуттук мүнөздү камтыган ар кандай көркөм формадагы, жасалга колдонмо өнөрдүн мазмунуна жараша буюмдарды жаратууга түрткү болгон. Элдик чеберлер элдин эстетикалык талабына, турмуш тиричилигинин шартына ылайыкташтырып, коомдук өнүгүштүн агымы менен айкалыштырылып, буюмдардын улам жаңы формалары, жаңы ыкмаларын иштеп чыгуу менен байытып өркүндөтүп турушкан.

Жасалга колдонмо өнөр элдин турмуш тиричилигин канаттандырып, адамдын күндөлүк турмушунда гана керек болбостон, элдин тарыхый тагдырын, социалдык – экономикалык абалын, үрп – адат каада салтын, маданиятын окуп үйрөнүүдөгү баа жеткис каражат [3].

Элдик өнөрдүн буюмдарынын баалуулугун эки критериядагы принциптин негизинде карап керек:

- элдин терең катмарына сиңип, таланттууларына алынып эл чыгармасында кеңири өнүктүрүлүп жактан буюмдардын көркөмдүк жана сапаттык деңгээлинин чеги.

- элдик чакан ишканалардын, чыгармачыл бирикмелердин көркөмдүк жана сапаттык деңгээлинин чеги.

Жасалга колдонмо өнөрдү өркүндөтүү, окутуу менен студенттердин эмгекке болгон кызыгуусун арттырып, өз күчү менен натыйжага жетишүүгө, өз имшине канаттанууга, ишенимдүү түрдө ийгиликтерге жетишине көмөкчү боло алат. Ошондой эле чыгармачылык жактан өнүктүрүп, алардын ойлоосун өстүрүп, изилдөөчүлүк сапатын жаратат жана өркүндөтөт.

Элдик жасалгалар буюмдарынын сапаты жана эстетикалык нарктуулугу – форманы көркөм иштеп чыгуудагы оюм чиймелери, мотивдери, сюжеттик жана символикалык сүрөттөөлөрү менен жасалга-лоодогу оригиналдуулугунда. Колдонмо жасалга өнөрүндөгү орнаменттерди түзүүнүн булагы болуп жергиликтүү жаратылыш байлыгы эсептелинен. Алсак элдик чеберлер, элдин эстетикалык талабына, турмуш тиричилигинин шартына ылайыкташтырып, коомдун өнүгүү агымы менен айкалыштырылып, буюмдардын улам жаңы формаларын, жаңы ыкмаларын иштеп чыгуу менен өркүндөп келүүдө [5].

Бала канчалык жаш кезинен өнөр дүйнөөсүнө аралашса, анын айлана чөйрөгү, коомго болгон мамилеси өзгөрүп, ойлоп табуусу, сезимталдыгы байып, кабылдоо сыяктуу адамдын эстетикалык интеллектуалдуулугу жогорулайт.

Адабияттар

1. Акматалиев А. Жасалга өнөр чеберлери. – Ф.: Кыргызстан, 1982.
2. Антипина К. И., Иванов С.В. Народное декоративно-прикладное искусство киргизов. – М.: Наука, 1968
3. История кыргызского искусства / Под. ред. Салиева А.А. – Ф., Илим, 1971.
4. Сакулина Н. П. Национальное искусство и детское творчество. – М., 1965.
5. Үмөтов Ж. Кыял дүйнөсүндө. – Ф.: Кыргызстан, 1982.
6. Эстетическое воспитание в ВУЗе. / Отв. Ред. Г. П. Выжлецев. – Л., 1990.
7. Эрганова Н. Е. Методика профессионального обучения. – М., 2013.

КЕСИПТИК АДИСТИККЕ ДАЯРДООДО КОМПЕТЕНЦИЯНЫН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИ ПОДГОТОВКЕ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

SOME PROBLEMS IN PREPARING FOR PROFESSIONAL COMPETENCE

Аннотация: Бул макалада кесиптик педагогикалык адистикке даярдоодо компетенттүүлүктү, кесипкөйлүктү өркүндөтүүнүн маселелери каралды. Педагогикалык ишмердик чөйрөсүндө жоопкерчилик, аны аткаруу жөндөмдөрүнүн жана мүмкүнчүлүктөрүнүн комплекси менен, мотивациялык даярдык жана ишке багыт алуунун бар экендиги, зарыл болгон билимдин, ыкмалардын жана тажрыйбалар системасы камсыздалат. Белгиленгендей, билим берүү системасында өзгөрүүлөрдүн болушу менен кесиптик адистерди калыптандыруунун талаптары да өзгөрүлдү. Педагогикалык билимди модернизациялоо процессине өзгөчө көңүл бурулушу менен, анын алкагында кесиптик өз алдынчалыкка мобилдүүлүккө, кесиптик өсүшкө жөндөмдүүлүккө, эмгектин сапатына, жоопкерчиликке, коммуникативдик маданиятка ээ боло турган келечектеги мугалимдерди даярдоону ишке ашыруунун окуу процессинде инсандын өз алдынча катышуусуна багытталган кырдаалдык маселелерди чечүү үчүн колдонулган жөндөмдүүлүгүн арттырууга адистиктердин кесиптик билимин, үйрөнүүлөрүн жана ыкмаларын, кесиптик компетенциясын калыптандыруу зарылдыгын жөнүндө кеңири сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: компетенттүүлүк, кесип, чыгармачылык, маселелер, жаңычылдык, ишмердик, шык, маалыматтык.

Аннотация: В статье рассматривается проблемы усовершенствования компетентных и профессиональных навыков в подготовке педагогов.

Показано, что изменения в системе образования определяют смену требований к формированию личности профессионала. Совокупность новых подходов к процессу образования и привлечение личного опыта обучающегося обеспечат актуализацию механизмов самореализации и развития личностной и профессиональной мобильности личности. Модернизация образования – процесс необратимый и очень важный для современного этапа развития системы образования. Она требует от педагога повышения его профессионального уровня, формирования и совершенствования педагогической культуры, соответствующей запросам современной жизни, требует обновления и придания гуманитарно-личностной направленности профессиональной компетентности современного педагога. Профессиональная компетентность лежит в основе повышения квалификации педагогов и дополняется методической, социальной и личной компетентностью.

Ключевые слова: компетенция, профессия, творчество, задачи, новаторство, деятельность, мастерство, информация.

Annotation: The article deals with the problems of improving competence and professional skills in training future teachers.

It shows that changes in the education system predetermine the change of requirements for the formation of the professional personality. A set of new approaches to the process of education and the involvement of the students personal experience will ensure the actualization of the mechanisms of self-realization and the development of personal and professional mobility of the individual. Modernization of education is an irreversible process and very important for the modern stage of development of the education system. It requires the teacher must increase his professional level, he must form and improve the

pedagogical culture corresponding to the demands of modern life, it requires updating and giving the humanitarian-personal orientation of the professional competence of the modern teacher. Professional competence forms the basis of teacher development and it is supplemented with methodical social and personal competence.

Key words: Competence, profession, creation, tasks, innovation, activity mastery, informational.

Кесипкөйлүк – педагогикалык компетенттүүлүктүн эң жогорку деңгээлинин жогорку тепкичтеринин бири болуп эсептелет. Бул өзүнчө кесиптик жана кесиптик позициялык мааниге ээ болуусу, ошону менен бирге гуманисттик багыттагы мааниге ээ болуусу, ошондой эле, эмгектин жогорку үлгүлөрүн алып жүрүүсү, ага кошумча жаңылык издөөдөгү аракеттер (новаторлук) болот. Кесиптик компетенттүүлүктүн бардык аныктамалары чыгармачылыкты кошо алып жүрөт. Педагогдун чыгармачылыгы өзүнүн предметин жана илимдин ага жанаша жүргөн тармактарын жакшы билүүсүнө, окутуу жана тарбиялоо методикасына ээ болуусуна, психологияны түшүнө билүүсүнө негизделет. Чыгармачылык менен мамиле кылуунун маанилүүлүгү педагогикалык маселелерди чече билүүгө, өзүнүн билиминин деңгээлин жана мүнөзүн түшүнө билүүгө, аны андан ары өркүндөтүүгө, жаңы чечимдерди табууга аракеттенүүгө, ага психологиялык даярдык көрүүсү жана аны ишке ашыруу ишеними менен аныкталат. [1.83-б.] Бардык адамдардыкындай эле, педагогдун психикасынын өсүүсү, анын активдүүлүгү кесипкөйлүк жана коомдук ишмердигине байланыштуу болот [2. 89-б.]

Демек, педагогдун өзүнүн жана анын кесипкөйлүгүн өнүгүүсү бири- бири менен тыгыз байланышкан жана шартташкан. Ушул негизде белгилүү педагог С.Б.Елканов педагогдун өнүгүүсүнүн төмөнкү үч компоненттүү структурасын сунуш кылган:

- жалпы педагогикалык сапаттар (педагогикалык багытталуу жана мотивация);
- кесиптик маанилүү сапаттар;
- жеке психологиялык касиеттери (жөндөмү, темпераменти, мүнөзү, психикалык процесстер жана абалы).

Ал эми педагог Ю.Н.Кулюткин педагогдук кесипкөйлүк маани берип турган жеке сапаттардын дагы башка үч касиетин көрсөткөн:

- башка адамдын ички дүйнөсүн түшүнүү жөндөмү;
- окуучуга активдүү таасир этүү жөндөмү;
- өзүн өзү башкара билүү.

Бирок ошондо да белгилей кетүү керек, кесиптик жарамдуулук көйгөйлөрүн талдоодо көбүнчө кесиптик маанилүү сапаттары өңүтүнөн гана караштырылат, ал эми ишмердиги өзүнчө мүнөздөлөт. Алардын ортосундагы өз ара байланышка гана көрсөтмө берилет: жеке сапаттары ишмердигинде калыптанат, ал эми ошол эле зарыл болгон сапаттардын бар экендиги анын ишмердигинин ийгилигин шарттайт. Чындап келгенде, бардык маанилүү кесиптик сапаттары бар туруп, ишинин ийгилиги көрүнбөгөн учурлар да болот, анткени инсандыгы менен ишмердигинин ортосунда алешемдиктер буга жолтоо болот.

Ушу жагынан алганда, белгилүү педагог А.К.Маркова педагогдун инсандык структурасындагы интегралдык мүнөздөмөлөрдү бөлүп көрсөтөт:

а) педагогдун кесипкөй педагог катары өзүн өзү түшүнүүсү, башкача айтканда, өзүн кесипкөй педагог катары кабыл алуу комплекси;

б) ишмердиктин жана баарлашуунун жеке стили – бул педагог үчүн мүнөздүү болгон педагогикалык ишмердиктин жана баарлашуунун милдеттеринин, каражаттарынын жана жөндөмдөрүнүн туруктуу айкалышуусу;

в) чыгармачылык потенциалы, башкача айтканда, инсандын уникалдуу жөндөмдөрүнүн топтому, анын ичинде стандарттык эмес деңгээлде педагогикалык маселелерди чечүүгө мүмкүндүк берүүчү креативдик ой жүгүртүүсү кирет.

Демек, кесипкөйлүк билим – педагогикадан, педагогикалык ишмердиктин теориясынан жана методикасынан, психологиядан жана башка жалпы кесиптик жана атайын дисциплиналардан алынган маалыматтар, алар кесиптин жана Мамлекеттик стандарт аныктаган тиешелүү билимдин негизин түзөт. Педагогдун кесиптик билимин белгилүү бир иерархия этаптары аркылуу көрсөтсө да болот.

Мындай көз карашка таянган окумуштуулар – дейт проф. Б.М.Акматав «компетенция» жана «компетенттүүлүктүн» ортосун айырмалашат да, компетенттүүлүктү, кеңири түшүнүк же парадигма катары алуу менен бирге жогорку деңгээлдеги билимге негизделген, интеллектуалдуу, социалдык-профессионалдык тажрыйбасы жетиштүү, инсандык сапаты калыптанган жаран ээ боло турган билимди элестетүү менен тыянакка келишет. Ошондуктан, турмуш-тиричиликте мурдатан «компетенттүү» деген түшүнүк колдонулуп келе жаткан болсо, окумуштуулар аны тереңдетүү менен белгилүү бир кесиптик деңгээлди аныктоочу сапаттык белги катары белгилешип, адистешип жаткан жарандын иш билги (компетенция) сапаттарын аныктоочу категориялар катары колдоно башташкан деп айтууга болот»- деп аныктама берет.[3. 23-б.]

Жогоруда белгиленгендей, адистин билимге багытталуусунун негизги предмети кесиптик билим алуу, педагогдун өзүнүн кесиптик ишмердигин ишке ашырууга теориялык жактан даярдыгы кирет, демек бул анын педагогикалык компетенттүүлүгүн көрсөтөт.

Өз учурунда алдыңкы педагог Я.А. Коменский : - “Ким өзү аз билсе, ал ошончого эле үйрөтө алат” – деп белгилегендей келечектеги педагог кесиптик эффективдүү ишмердик үчүн (тигил же бул предмет боюнча, илимий дисциплина боюнча), ошондой эле, бардык педагогикалык дисциплиналар жаатында, анын ичинде антропологиялык, гуманитардык, социалдык илимдер боюнча, атайын билим алышы керек. Андан тышкары, педагог адис болуш үчүн жалпы маданий билимдер зарыл, буларсыз тарбия берүүнү жалпы адамзаттын маданий контекстине киргизүү процесси катары түшүнүүгө мүмкүн эмес.

Компетенттүүлүк – аткаруу маанисиндеги шыктуулукту эле эмес, ага уюштуруучулук жана ишмер-

дикке байланышкан бардык көйгөйлөрдү система-луу түшүнүү, милдеттерди кое билүү жана ошол адам компетенттүү болгон конкреттүү көйгөйлөрдү чече билүүнү уюштуруу жөндөмүн билдирет.

Жалпысынан кесипкөй адамды: кесибинин мотивациялык жана операциялык чөйрөсүндөгү ченемдерине натыйжалуу жана ийгиликтүү ээ болгон, өз ишмердигин жогорку өндүрүмдүүлүктө аткарган адам катары мүнөздөсө болот, жогорку стандарттарды кармауу менен өнүккөн кесиптик максаттары бар, өзүнүн кесиптик турмушунун сценарийин өз алдынча түзө алган, сырткы тоскоолдуктарга туруктуу, кесиптик каражаттары менен өз инсандыгын тынымсыз өстүргөн, кесиптик тажрыйбасын оригиналдуу чыгармачылык менен байытып турууга умтулган инсан деп мүнөздөсө болот, ошону менен бул кесиптин коомчулукта социалдык артыкчылыгын көрсөтүп турат. Бир эле адамдын ар кандай кесипке ээ болуусунун ар бир этабында компетенттүүлүгүн өнүктүрүү жогоруда аталган сапаттардын ар кайсы комплекси менен көрсөтүлөт.

Чындыгында, компетенттүүлүк – көп деңгээлдеги когнитивдик, экспрессивдик жана интерактивдик мүнөзгө ээ болгон билим болуп эсептелет. Бул психологиялык ички даярдыктын жана адистин өзүнүн билимин жана тажрыйбасын камтыган касиеттеринен турган татаал бирдиктүү система. Ошол эле учурда адистин ички терең касиеттери да бар – алар баарлашууга муктаждыгы, өзүнө болгон ишеними жана өзүн-өзү баалай билүүсү кирет.

Компетенттүүлүк - андан башка да төмөнкүдөй мүнөздөмөлөрдү камтыйт, мисалы адистин чечиле турган маселелерге интегралдык туура келүүсү, чечилген маселелеринин саны жана сапаты, көйгөйлүү кырдаалдарда натыйжалуулукка жана ийгиликке жетишүү. Ошондой эле таасир этүүнүн конкреттүү ыкмаларын жана алардын эффективдүүлүгүн көрө билип, пайдалануу билими да кошулат. Компетенттүүлүктүн өзүнүн функциялары бар: таанып-билүү, жөнгө салуу, контролдоо функциясы, баалоо жана өзүн өзү баалоо.

Педагогдун кесиптик компетенттүүлүгү – бул педагогикалык ишмердүүлүккө даярдык, анын ишке мамилеси, жеке касиеттери, ошондой эле өз ишин жаңы чыгармачылык менен аткарууга умтулуусу. Мында татаал жана көп кырдуу мамиле талап кылынат. Ал педагогдун бир гана кесиптик негизги билими жана тажрыйбасы менен аныкталбастан, ошол эле учурда анын айлана-чөйрөнү кабыл алуусу, өзү менен иштешип жаткан адамдар менен мамиле түзө билүүсү, жалпы маданияты, өзүнүн чыгармачыл потенциалын өнүктүрө билүүсү менен аныкталат.

Ушул жерде алдыңкы педагог А.К.Маркованын педагогдун кесиптик жана жеке инсандык компетенттүүлүгүн бөлүп көрсөткөнүн белгилей кетүү максатка ылайыктуу болот. Андан сырткары ал курактык компетенттүүлүктү бөлүп көрсөткөн, ал өзүнө төмөнкү элементтерди камтыйт:

- адистикке киришүү;
- кесиптик ишмердиктин жана кесиптик баарлашуунун ченемдерине ээ болуу;
- чыгармачылык - бул өз кесибинин коомдук тажрыйбасына жеке салым кошуусу;

- жеке тажрыйбасын кийинки муундарга жазуу жүзүндө калтыруу.

Ошону менен, адистин педагогикалык эрудициясы анын көптөгөн илимдерде терең билими жана таанып-билүүсү бар экенин божомолдойт, ошондой эле, улам жаңы билимдерди топтоо боюнча үзгүлтүксүз системалуу иш-аракетин билдирет.

Ушул жерде айта кетчү нерсе, бардык жаңы технологияларды пайдалана билүүнү үйрөнүү керек. Бул мугалимдер үчүн да тиешеси бар нерсе – мугалимдерди кошумча окутуунун бардыгы заманбап технологияларды (анын ичине маалыматтык да кирет) пайдаланууга багытталышы керек. Билим алуу системасын модернизациялоо (жакшыртуу) улам жаңы мүмкүнчүлүктөрдү жана горизонтторду ачат, бирок ошол эле учурда мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүнө жогорулатылган талаптарды коет. Ар тараптан өнүккөн жана турмушка даяр адистерди окутуу жана тарбиялоо милдети жана заманбап маалыматтык коомунда өз ара аракеттешүүгө даярдоодо, заманбап педагогикалык жана маалыматтык технологияларды билген педагог гана чече алат. Жаңы маалыматтык технологиялар дүйнөсү биздин турмушубузда улам көбүрөөк орунду ээлей баштады. Компьютердик технологиялар заманбап маданияттын, анын ичинде билим чөйрөсүнүн ажырагыс бөлүгү болуп эсептелип калды. Компьютердик технологиялардан улам окутулуп жаткан предметке кызыгуу, ойлонуу ишмердиги активдешет. Жаңы билим берүү программасына ылайык, маалыматтык-коммуникациялык технологияны билбей туруп маалыматтык компетенциянын негизин бири болгон жана башка базалык компетенцияларды калыптандыруу жана өнүктүрүү мүмкүн эмес.

Жогоруда айтылган тажрыйбалардан улам, билимди өнүктүрүүнүн заманбап деңгээлинде негизги компетенттүүлүктүн бири болуп маалыматтык компетенттүүлүк эсептелет, интеграцияланган окутуу кыска убакыттын ичинде келечек адистин кызыкчылыктарын билүүгө жана аны өнүктүрүүнүн жолдорун белгилөөгө, инсандык туюмдарын өркүндөтүүгө мүмкүнчүлүк түзөөрү билинип турат.

Азыркы учурда педагогдун кесиптик компетенттүүлүгүнүн маанилүү бир бөлүгү болуп анын өзүнүн кесиптик-педагогикалык ишмердигинде заманбап маалыматтык-коммуникативдик технологияларды пайдаланууга даярдык деңгээли эсептелет. Адистин жогорулатуу системасында технологиялардын заманбап маалыматтык, социалдык, коммуникативдик жана башка түрлөрүн активдүү колдонуу оң натыйжаларга алып келет. Заманбап технологиялар жаатында педагогикалык кадрларды методикалык колдоо системасында, маалыматтык-коммуникативдик компетенциясын калыптандыруу жана өнүктүрүүнүн ар кандай формалары жана ыкмалары ишке ашырылат. Заманбап санариптик окуу ресурстарын активдүү пайдаланууну билдирген окуу процессинин жаңы идеясы технологияларды пайдалануунун жаңы деңгээлине өтүүдө жалпы жана кесиптик билим берүү мекемелеринин иштеринде маалыматтык-коммуникативдик технологияларды системалуу киргизүү жана активдүү пайдалануу үчүн шарттарды түзүүдө турат. Педагогдордун жаңы техниканы өздөштүрүүсү – бул бир гана жаңы маалыматтык технологиялар менен таанышуусу

эле эмес, ошондой эле, аларды өзүнүн кесиптик ишмердигинде сабаттуу пайдалануусу да кирет.

Азыркы учурда келечектеги педагог-мугалимдердин маалыматтык-коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана өнүктүрүү үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөр бар. Билим берүүнү маалыматташтыруу процессинин ийгилиги көптөгөн факторлордон турат, анын ичинде бардык окуу мекемелеринин маалыматтык-коммуникативдик технологияларды камсыздоосунан, маалыматтык-билим берүү чөйрөсүн өркүндөтүүдөн, маалыматтык-коммуникативдик жана кесиптик компетенцияны калыптандыруу максатында маалыматтык-коммуникативдик технологиялар жаатында жана заманбап педагогикалык технологиялар жаатында педагогикалык кадрларды системалуу, максатка багыттуу даярдоого көз каранды болот. [4. 18-б.]

Маалыматтык-коммуникативдик компетенттүүлүктүн деңгээлин жогорулатуу менен мотивациялык стимулдар өзгөрөт: кесиптик өсүшкө жана адистештирүүдө өзүн-өзү өркүндөтүүгө умтулушат жана окутуунун процессин өркүндөтүүнүн жаңы жолдорун изилдөөгө киришишет. Бирок бул үчүн бардык зарыл шарттарды түзүү зарыл. Азыркы күндө ар бир педагог өзүнүн кесипкөйлүгүн өркүндөтүүнүн мүмкүн болушунча маанилүү аспектилерин өзү аныктайт.

“Кесиптик компетенттүүлүк” термини жөнүндө ар кандай жоромолдор айтылып жүрөт. Анын бири – “кесиптик компетенттүүлүк – мугалимдин өзүнүн кесиптик ишмердигин эффективдүү ишке ашыруу жөндөмү”. [5. 93-б.] Бул жерде тандоо мүмкүнчүлүгү бар: адистикти жана билимин жогорулатуунун курстарынан өтүү, тармактык педагогикалык коомчулуктун жана мектептердин методикалык бирикмелердин ишине катышуу. Педагогикалык адистикти жогорулатуунун бардык формалары бир тараптуу максатты көздөйт – бул окуу предмети жана аны окутуу методикасы жаатында компетенттүүлүгүн жогорулатууга көмөк көрсөтүү болуп саналат.

Арийне, педагогдун компетенттүүлүгү менен компетенцияны айырмалай билүү керек. Педагог адистиктин компетенттүүлүгү - иш жүзүндө туруктуу өркүндөтүлүп жана ишке ашырылып турган жөндөмдөрү, ишмердик мүмкүнчүлүктөрү, мотивациялык багытталуусу жана ал ишмердиктин маанилүүлүгүн терең сезе билүүсү жана өз иш-аракеттеринин жана жасаган кадамдарынын натыйжасына жеке жоопкерчилигин алуу болуп эсептелет.

“Билим берүүчүлүк табияты боюнча окшош көрүнгөнү менен бул эки түшүнүктүн кесиптик билим берүүдө методологиялык жактан кескин айырмасы бар экенин айтпай кетүүгө болбойт. Маселен, салттуу билим берүүдө жаран ала турган кесиптик билим мамлекет тарабынан аныкталып, ал баарыга милдеттүү түрдө окутулуп үйрөтүлсө, (билим катары) анан аны практикалык иштерде пайдалануу үчүн көндүмдөр иштелип чыгып, андан соң аны күндөлүк турмушта керектөөчү адат катары калыптана турган болсо, компетенттүүлүккө негиздеп окутуу социалдык-чөйрөнүн, коомчулуктун керектөөсүн аткара ала турган адисти окутуу тарбиялоого милдеттүү болуп отурат”. [6. 25-б.]

Педагогика чөйрөсүндө заманбап окумуштуулардын ой-пикири боюнча

[НаумоваТ.А.,Сердобинцева Е.А. 89-б.4.] мугалимдин компетенттүүлүгү - бул анын укуктары, милдеттери жана педагогикалык ишмердик чөйрөсүндө жоопкерчилик, аны аткаруу жөндөмдөрүнүн жана мүмкүнчүлүктөрүнүн комплекси менен, мотивациялык даярдык жана ишке багыт алуунун бар экендиги, зарыл болгон билимдин, ыкмалардын жана тажрыйбалар системасы бар экендиги менен камсыздалат.

Педагогдун кесиптик компетенттүүлүгү – көп кырдуу түшүнүк. Тактап айтканда, А.С. Белкин педагогдун компетенттүүлүгүнүн 70 түрүн аныктайт, коомдук-социалдык жактан жөндөмдүү болуш үчүн компотенттүүлүктүн 39 түрүн Ж. Равен белгилеген. [7. 24-25-б.].

Билим берүү практикасында теорияны өнүктүрүүдө чоң салым кошкон америкалык окумуштуу М. Ш. Ноулзанын пикири боюнча, өзгөрүп турган шарттарда өз билимин пайдаланууга жөндөмдүү боло турган жогорку кесиптик билим берүү чөйрөсүндө негизги маселелердин бири болуп, өмүр бою өз билимин туруктуу өркүндөтүп туруу жөндөмүндө негизги компетенция камтылып турганын билүү болуп эсептелет.

Педагогикалык билимди модернизациялоо процессине өзгөчө көңүл бурулушу менен, анын алкагында кесиптик өз алдынчалыкка мобилдүүлүккө, кесиптик өсүшкө жөндөмдүүлүккө, эмгектин сапатына жоопкерчиликке, коммуникативдик маданиятка ээ боло турган келечектеги мугалимдерди даярдоону ишке ашыруунун окуу процессинде инсандын өз алдынча катышуусуна багытталган кырдаалдык маселелерди чечүү үчүн колдонулган жөндөмдүүлүгүн арттырууга адистиктердин кесиптик билимин, үйрөнүүлөрүн жана ыкмаларын ичине алган кесиптик компетенциясы калыптандыруу зарылдыгын билдирип турат. Ошондой эле, бул көйгөйдүн абалын жогорку илимдин теориясында жана практикасында изилдөө иштери дагы да уланат, ошол себептен адистиктердин педагогикалык билиминин кесиптик компетенциясы өз алдынча калыптанбай тургандыгы жөнүндө жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берет.

Адабияттар

1. Вербицкий А. А., Ларионова О. Г. Гуманизация и компетентность: контексты и интеграция. — М.: МГПОУ, 2006. — 172 б.
2. Ларионова О. Г. Подготовка учителя математики в условиях контекстного обучения. — М.: МГОУП, 2006. — 172 б.
3. Акматов Б.М. Болонья процесси жана жогорку окуу жайларында кыргыз адабиятын компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун теориясы жана практикасы (окуу куралы) – Б., 2016. 383 б.
4. Наумова Т.А., Сердобинцева Е.А. Современные измерения литературных компетенций школьников: базовый и национально-региональный компонент // Успехи современного естествознания. — 2010. - № 12 – 40 б.
5. Кучукурова Н.Д. Формирование профессиональной компетентности будущего специалиста // Проблемы и перспективы педагогического образования в XXI веке. - М, 2000. – 160 б.

Лебедева О.И.,
старший преподаватель
Юридического колледжа КГЮА,
Кыргызская Республика, Бишкек

ВОСПИТАНИЕ ПАТРИОТИЗМА И ГРАЖДАНСКОЙ ПОЗИЦИИ НА УРОКАХ ИСТОРИИ В ЮРИДИЧЕСКОМ КОЛЛЕДЖЕ КГЮА

КМЮАНЫН ЮРИДИКАЛЫК КОЛЛЕДЖИНИН ТАРЫХ САБАГЫНДА ПАТРИОТТУК ЖАНА ЖАРАНДЫК СЕЗИМГЕ ТАРБИЯЛОО

TRAINING PATRIOTISM AND CIVIL POSITION IN HISTORY LESSONS IN THE LEGAL COLLEGE OF THE KYRGY STATE UNIVERSITY OF LAW

Аннотация: В статье рассматриваются актуальные вопросы воспитания патриотизма и гражданственности у подростков, приводятся примеры из личного опыта, формы и методы работы над этими качествами. Автор считает, что в нашем обществе является очень важным воспитание патриотизма как важнейшей духовно-нравственной и социальной ценности.

Ключевые слова: воспитание, Родина, героический поступок, гражданская позиция, патриотизм, духовно – нравственные ценности.

Аннотация: Бул макалада өспүрүмдөрдү мекенчилдикке жана жарандык жоопкерчиликке тарбиялоонун актуалдуу маселелери каралат, жеке тажрыйбадан мисалдар келтирилет, мындай сапаттарды өнүктүрүүнүн үстүндө иштөөнүн формалары жана ыкмалары тууралуу сөз болот. Автор мекенчилдикке тарбиялоо маселеси социалдык баалуулуктар алкагындагы руханий-нравалык негиздердин эң маанилүү түйүнү экендигин тастыктайт.

Түйүндүү сөздөр: тарбиялоо, Мекен, баатырдык мүнөз, жарандык позиция, мекенчилдик, руханий-нравалык баалуулуктар.

Annotation: In this article the author considers actual problems of education patriotism and citizenship at teen-agers, there are some examples from my experience, forms methods work at these qualities. The author thinks that in our society it is very important the education patriotism as the most important spiritual-moral in social value.

Key words: education, Motherland, hero action, civil position, patriotism, spiritual-moral value.

«Как нет человека без самолюбия, так нет человека без любви к Отечеству.
Эта любовь дает воспитанию верный ключ к сердцу человека и могущественную опору
для борьбы с его дурными, природными, личностными, семейными и родовыми наклонностями».

К.Д. Ушинский

Сегодня мы пытаемся построить правовое демократическое государство с рыночной экономикой. Но формирование подлинного гражданского общества, подъем национального самосознания требуют от граждан нашей страны и особенно от молодежи определенных качеств гражданина и человека. Это такие

черты личности, как патриотизм и гражданственность. Патриотизм – это любовь к своему Отечеству, связь с его историей, культурой, достижениями, культурой, традициями, победами, это гордость за свою Родину. Патриот – это тот человек, который не равнодушен к своему народу и своей стране и по мере своих

сил и возможностей пытается участвовать в решении проблем. Человек не рождается сразу с патриотическим чувством, его нужно воспитывать с самого детства. Это и родительский пример, просмотр правильных мультфильмов, стихи и рассказы в детском саду и начальной школе. Но особенно богатый материал для формирования личности, патриотических чувств, становления гражданской позиции дает дисциплина история. Именно на занятиях истории больше всего преподаватель обращает внимание на знаменательные события страны, на государственную символику, на примеры служения Родине выдающихся людей, на героизм наших предков, на верность своей стране, на гордость за свое Отечество. "Гордиться славой своих предков, - писал А. С. Пушкин, - не только можно, но и должно".

Любовь к своей Отчизне начинается с любви к своему городу. Мы со студентами 1 курса подготовили мероприятие «Пишпек - Фрунзе - Бишкек». Перед тем, как начать подготовку, я спросила ребят: Если к вам приехали гости, что вы можете рассказать им о Бишкеке? Оказалось, почти ничего. А ведь большинство студентов родилось в Бишкеке. В процессе подготовки ребята оформили выставку с фотографиями дореволюционного Пишпека, советского Фрунзе, современного Бишкека. Подготовили большой видеоматериал об истории города и художественные номера. Приготовили вопросы викторины для слушателей. Например: дата основания, перечислить улицы, названные в честь знаменитых людей, перечислить музеи города, назвать памятники архитектуры и многое другое. Огромный интерес вызвали дискуссионные вопросы:

1. Что значит любить свой город?

2. Если бы я был(а) мэром....

3. Что конкретно мы можем сделать для города сейчас? (например, соблюдать чистоту, выходить на субботники, сажать деревья и т.д.). Подобные мероприятия воспитывают активную жизненную позицию, заостряют внимание на проблемах родного города, помогают задуматься о своем будущем и о будущем города.

Почти на каждом занятии по истории мы говорим о достойных личностях, героях, защитниках. Именно на их примерах воспитываются идеалы служения Отечеству. Кыргызский народ во все времена вынужден был бороться за независимость, за свою землю. Имена таких личностей как Бишкек баатыр, Тайлак батыр, Курманджан датка, Байтик батыр и др. служат ребятам примером для подражания. Современному поколению, как и любому другому нужен идеал. Пример деятельности исторических личностей иллюстрирует настоящий патриотизм и гражданскую ответственность за судьбу страны и народа. Я всегда предлагаю ребятам в качестве домашнего задания работы исследовательского характера по подготовке сообщения или реферата. Важно, чтобы они высказали свою точку зрения в оценке деятельности какой-либо исторической личности, сумели представить себя на месте этого героя, как бы они поступили в аналогичной ситуации.

Особое внимание в патриотическом воспитании занимает тема Великой Отечественной войны. Тем более, что сейчас в мире пытаются умалить подвиг

советского народа, звучат высказывания, что главный вклад в победу над фашизмом внесли США. Поэтому так важно проводить конференции, фотовыставки, уроки мужества, викторины, круглые столы, рассказывать ребятам о героях, приводить истинные факты, воспитывать уважительное отношение к людям старшего поколения, формировать уважение к воинским святыням, побуждать к изучению корней своей семьи (к примеру, я всегда спрашиваю, если в семьях родственники, которые воевали и прошу узнать о них и рассказать, если есть показать фотографии). Важно довести до сознания ребят, что эта Победа была действительно «одна на всех». [1] Она объединила людей разных национальностей, религий, верований, старых и молодых, мужчин и женщин в один народ, который поднялся против фашизма и победил его. И цена этой Победы – миллионы человеческих жизней. Очень важен и эмоциональный настрой преподавателя. Надо постараться подать материал так, чтобы в душе у детей что-то осталось, что-то их «зацепило». Панфиловцы, Чолпонбай Тулебердиев, Александр Матросов и Зоя Космодемьянская и сотни тысяч мальчиков и девочек и людей постарше жертвовали своей жизнью во имя интересов Отечества. У всех у них были планы, мечты, они были молоды, дома их ждали близкие, никто не хотел умирать, но они бросались на амбразуры, вызывались выполнять задания, зная, что не вернуться, терпели страшные пытки. В.А. Сухомлинский писал сыну: «Знай, что настоящего патриота нашей Родины можно убить, закопать живым в землю, как делали это изверги фашисты, но покорить нельзя». Ребята должны почувствовать себя наследниками и продолжателями культурно-исторических и воинских традиций своего Отечества, своего народа. Они должны сопереживать и гордиться этими людьми, размышлять: что заставляет человека идти на подвиг, жертвовать жизнью? [2]

Для того чтобы студенты принимали активное участие в данных мероприятиях, целесообразно дать им задание на подготовку рефератов (сочинений), эссе по тематике проводимого занятия (урока мужества или семинара), а также коротких сообщений по отдельным вопросам. Если есть возможность можно пригласить гостей (ветеранов ВОВ, Афганистана, писателей, журналистов и т.д.).

Во все времена во всех странах пользовались уважением и почетом воины, батыры, защищавшие свою землю от врагов. [3] Не секрет, что к современной армии нет такого пиетета, как раньше. Дедовщина в некоторых армейских частях тоже не способствует повышению авторитета Вооруженных сил. [4] Чтобы воспитать защитника Отечества, необходимо пробуждать у детей интерес к военной технике, желание укреплять Вооруженные силы, побуждать к изучению военной истории, к участию в патриотических акциях и мероприятиях, больше давать самостоятельных заданий по изучению знаменитых битв и сражений, подвигов отдельных исторических личностей. [5]

Проводя работу по воспитанию патриотических чувств у студентов нельзя упустить из виду посещение музеев. Музейная работа формирует интерес к историческому прошлому страны или города, судьбам

знаменитых соотечественников, вырабатывает толерантное отношение к событиям прошлого, уважение к делам и свершениям старшего поколения, развивает познавательную и творческую активность, любознательность. К примеру, мы с группой обязательно посещаем музей им. М.В. Фрунзе, исторический музей, мемориальный комплекс «Ата-Бейит», музей ИЗО, выставки и экспозиции, посвященные Ч. Айтматову и многое другое.

Правовое государство и гражданское общество можно построить только на основе уважения к национальным святыням, к законам, к культуре своей страны. Поэтому, воспитание подрастающего поколения в

духе патриотизма – залог стабильного развития страны в будущем.

Литература

1. Каменкова Л. Как воспитать патриота // Народное образование, 1999. № 2-3.
2. Кац О. Чувство Родины – больше чем любовь: Патриотическое воспитание в библиотеке // Библиотека. 2003. № 3с.18-20.
3. Кerpельман Е.Л. О патриотическом воспитании молодежи // Воспитание школьников. 2002 № 5. С.102 – 106.
4. Кобылянский В.А. Национальная идея и воспитание патриотизма // Педагогика. 1998. № 5 С. 52 – 58.
5. Микрюков В.Ю. Военно-патриотическое воспитание в школе. – М.: Вако, 2009. – С. 104.

Кожогельдиева К.М.
к.п.н., доцент,
Иманалиева М. М.
КГУ им. И. Арабаева

ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТЬ У СОВРЕМЕННЫХ ПОДРОСТКОВ КАК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ИНТЕРНЕТКЕ КӨЗ КАРАНДЫЛЫГЫ ПСИХОЛОГ-ПЕДАГОГИКАЛЫК КӨЙГӨЙҮ КАТАРЫ

INTERNET DEPENDENCE IN MODERN ADOLESCENTS AS A PSYCHOLOGICAL PEDAGOGICAL PROBLEM

Аннотация: В статье дается понятие интернет-зависимости. Рассматриваются теоретические основы изучения психологических аспектов интернет-зависимости, ее причины, признаки и виды. В статье также изложены результаты экспериментального исследования на выявление интернет-зависимости (по результатам модифицированного теста-опросника Кимберли Янга). Также выяснены самые популярные сетевые порталы, которыми пользуются современные подростки.

Ключевые слова: Интернет - зависимость, подросток, социальные сети, хакерство, геймерство.

Аннотация: Макалада интернетке болгон көз карандылык түшүнүгү берилди. Бул көз карандылыктын себептери, симптомдору жана түрлөрү, психологиялык жактарын изилденип, теориялык негиздери каралды. Ошондой эле Интернет көз карандылыгын аныктоо боюнча эксперименталдык изилдөөнүн жыйынтыктары чагылдырылды (Кимберли Янгдын модификацияланган тестинин жыйынтыгы боюнча). Ошондой эле азыркы өспүрүмдөрдүн колдонгон абдан популярдуу интернет порталдары тууралуу сөз кылынды.

Түйүндүү сөздөр: Интернет - көзкарандылык, өспүрүм, коомдук тармакташуу, хакерчилик, оюнга берилүүчүлүк.

Annotation: The article gives the concept of Internet addiction. The theoretical foundations of the study of the psychological aspects of Internet addiction, its causes, signs and types are considered. The article also presents the results of an experimental study on the identification of Internet addiction (based on the results of a modified test - the Kimberley Young questionnaire). Also found out the most popular network portals used by modern teenagers.

Keywords: Internet addiction, teenager, social networks, hacking, gamers.

Значимость изучения проблемы интернет-зависимости обуславливается ростом количества пользователей Интернета. Как показывает статистика в Кыргызстане в 2017 году интернетом пользовались 36-39% аудитории. [2] Среди них преобладают лица от 10-25 лет. Увлеченность интернетом среди молодежи составляет более высокий процент, чем представители другой возрастной группы. Большинство свободного времени молодежь проводит в социальных сетях. Со-

гласно всемирной статистике в какой-либо социальной сети состоят более 50% населения. В настоящее время популярными являются такие социальные сети как: «Мой мир», «Одноклассники», «Фейсбук», «Вконтакте», «Твиттер», «Мир тесен» и другие.

В отношении подростков ситуация другая. Согласно наблюдению и беседе с подростками около 90% подростков общаются друг с другом в социальных сетях. По их словам они чувствуют дискомфорт в от-

существовании телефона и особенно интернета. По мнению исследователей, уровень интернет-зависимости с каждым годом повышается. Ранее если интернет-зависимость испытывал каждый пятый подросток, в настоящее время каждый второй. Это связано с появлением интересных социальных сетей, увлекательных игр, привлекающих тестов и т.д. По мнению Кимберли Янга показатель интернет-зависимости растет с каждым годом в 4 раза. [1]

Термин «Интернет-зависимость» предложен врачом Айвеном Гольдбергером в 1996 году. Под этим понятием он имел в виду слишком долгое времяпровождение и азартную увлеченность интернетом.

Психологи выделяют следующие виды потребностей подростков, связанные с использованием Интернета: потребность в самостоятельности и свободе, потребность в признании и принятии, потребность в общении и любви, познавательная потребность, потребность быть в курсе событий. Интернет -зависимость можно определить по следующим признакам[4]:

- Увеличенное времяпровождение за компьютером;
- Снижение коммуникативных навыков подростка;
- Отсутствие интереса к окружающей среде: природе, людям;
- Проблемы со сном;
- Цикличность и неустойчивость настроения;
- Агрессивная реакция при отнятии источника интернета.

В современном Кыргызстане наблюдаются следующие формы и типы интернет-зависимости у подростков:

1. **Хакерство** - создание системы информационной безопасности, работа с программным обеспечением, продажа программных продуктов, которых пользователи могут передать, копировать и использовать;

2. **Коммуникативная деятельность в интернете** – постоянная коммуникативная потребность по интернету в разных социальных сетях;

3. **Игромания** (плеерство или геймерство) является наиболее распространенной формой интернет-зависимости. Интернет богат различными доступными компьютерными играми, которые могут привлекать особой увлекательностью и динамичностью.

Даже при отсутствии навыков работы на персональном компьютере ребенок может быстро научиться играть в игры. Дети могут плакать, реагировать агрессивно и даже не кушать, если родители или другие взрослые отнимают у ребенка планшет или телефон.

Для изучения общей интернет зависимости и ее степеней среди подростков нами проведено исследование в средней школе № 71 им. Т. Молдо города Бишкек. В нашем исследовании приняли участие учащиеся 9 «А» и 9 «В» классов в количестве 50 человек (25 девочек и 25 мальчиков). В процессе исследования мы опирались на модифицированный тест-опросник Кимберли Янга, переведённым на русский язык и адаптированный В. Лоскутовой. [3]

Диаграмма 1. Степень интернет-зависимости подростков по методике Кимберли Янга

По результатам тестирования были получены следующие данные: Всего 7% подростков не имеют тяги к интернету. У 12% подростков выяснилось низкая степень зависимости. Среднюю степень зависимости показал 14% детей. Однако больше половины опрошенных, т.е. 67% более подвержены интернет-зависимости. Также нам было интересно сравнить показатели интернет-зависимости у мальчиков и девочек.

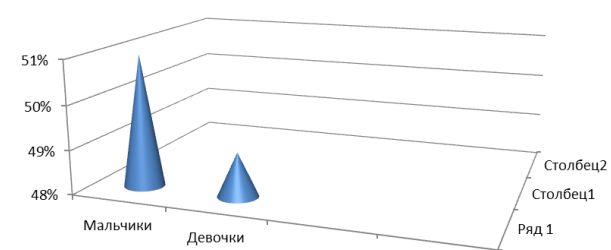

Диаграмма 1. Степень интернет-зависимости у мальчиков и девочек

Согласно диаграмме интернет-зависимость у мальчиков выше, чем у девочек. В процессе беседы девочки рассказали, что они больше заняты домашними делами в свободное время.

На вопрос: «Цель посещения интернет сайтов и социальных сетей» подростки отметили следующие причины:

- Познавательная и учебная цель;
- Можно найти много полезной и нужной информации для выполнения домашних заданий. В интернете доступна любая литература;
- Можно свободно общаться на разные темы с разными людьми;
- Можно заводить новые знакомства;
- Много развлекательных и интересных игр.

Однако подростки не всегда способны рационально использовать имеющуюся информацию в интернете и отобрать нужные и качественные. Молодежь, таким образом, теряет время напрасно и неосознанно оказывается под влиянием интернет влияния.

Таким образом, исследование показало, что проблема интернет-зависимости носит актуальный характер, который может повлечь за собой еще более серьезные проблемы. Последствия интернет зависи-

мого поведения подростков может выражаться в их индивидуализации, трудностях общения, застенчивости, повышении уровня агрессивности, слабости, пассивности, инертности, эмоциональных нарушениях и других изменениях в сознании. Учителя и родители очень обеспокоены сильной вовлеченности подростков в интернет сети и игры и стараются снизить степени зависимости. Комплексная профилактическая работа с подростками по предотвращению интернет-зависимости является необходимой и срочной для сегодняшнего молодого поколения Кыргызстана.

В некоторых средних школах предпринимаются такие методы отвлечения школьников от Интернета: запрет на сенсорные телефоны, оформление тематических стендов, лекции-презентации на тему:

«Игромания», тренинги и интерактивные занятия, активизация спортивных и культурных мероприятий, организованных специально для подростков.

Литературы и интернет источников

1. Аудитория 10-25 лет. Медийное поведение: специфика и особенности [Электронный ресурс]. – URL <http://momri.org/wpcontent/uploads/2016/12/Auditoriya-10-25-let-2.0.pdf>

2. Исследование Social Networks Study: How social networks were used in 2017 аналитического агентства Metricool.

3. Модифицированный тест-опросник Кимберли Янга, переведённый и адаптированный В. Лоскутовой. <http://doroga-peremen.ru/test/internet/>

4. Юрьева, Л.Н., Ботьбот, Т.Ю. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика. - Днепропетровск: Пороги, 2016. - 196 с.

Чомокеева К.У. И. Арабаев атындагы
КМУнун ага окутуучусу

МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ МЕКЕМЕЛЕРДЕ ЧЕТ ТИЛДИ ОКУТУУНУН ЫКМАСЫ

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGE IN PRESCHOOL INSTITUTIONS

Аннотация: Бул макалада билим алуудагы приоритеттүү багыттардын бири - чет тилин үйрөнүү. Көптөгөн мектепке чейинки билим берүү мекемелери жана ар кандай борборлор баланын алгачкы өнүгүү этабында чет тилдерди үйрөтүү программасын иштеп чыгууда. Чет тилин эрте окутуу ыкмасы 19-кылымда илимий методикалык бутак сыяктуу жаралган. Бүгүнкү күндө азыркы коомдо чет мамлекеттер менен болгон ар түрдүү мамиле күч алып, тил коомдо талапка ылайык болуп калды. Макалада чет тилин эрте окутуу маселеси каралган. Окутуудагы ыкма жана технология сунушталган. Макалалардын психологиялык өзгөчөлүгүн көзгө өтөт.

Түйүндүү сөздөр: Лингвистика, эрте окуу, мектепке чейинки мекеме.

Аннотация: Одним из самых приоритетных направлений в образовании стало изучение иностранного языка. Многие дошкольные образовательные учреждения и различные центры разрабатывают программы обучения иностранным языкам на ранних этапах развития ребенка. Интегративные занятия применяются для всестороннего воспитания дошкольника, для развития его языковых и общих способностей. Методика раннего обучения иностранным языкам начала зарождаться ещё в 19 веке как отрасль методической науки. В статье рассмотрена проблема раннего обучения иностранного языка. Предложены методы и технологии обучения. Также рассмотрено психологическое состояние детей.

Ключевые слова: Лингвистика, раннее обучение, дошкольное учреждение.

Annotation: One of the top priorities in education has been the study of a foreign language. Many pre-school educational institutions and various centers develop programs for teaching foreign languages in the early stages of child development. Integrative classes are used for the versatile upbringing of a preschooler, for the development of his language and general abilities. The method of early learning of foreign languages began to emerge as early as the 19th century as a branch of methodological science. The article deals with the problem of early learning of a foreign language. Methods and technologies of training are proposed. Also considered the psychological state of children.

Keywords: Linguistics, early learning, preschool institution.

Чет тилин эрте окутуу ыкмасы 19-кылымда илимий методикалык бутак сыяктуу жаралган. Бүгүнкү күндө азыркы коомдо чет мамлекеттер менен болгон ар түрдүү мамиле күч алып, тил коомдо талапка ылайык болуп калды. [1, 51-56-б.]

Билим алуудагы приоритеттүү багыттардын бири - чет тилин үйрөнүү. Көптөгөн мектепке чейинки билим берүү мекемелери жана ар кандай борборлор баланын алгачкы өнүгүү этабында чет тилдерди үйрөтүү программасын иштеп чыгууда.

Интегративдик сабактар баланын ар кыл тарбия алуусуна, тилдик жана жалпы мүмкүнчүлүгүнүн өсү-

шүнө багытталып өтүлөт. Бул илимий жактан баланын сезимтал мезгилин тил үйрөнүүдө максималдуу колдонуу керек экендигине таянат. Чет тилдерин эрте үйрөтүү маселесинин үстүндө көптөгөн илимпоздор иштешет. Алардын арасында: В.Н Мещерякова, Н.В Семенова, И.Н Павленко, И.Л Шолпо, З.Я Футерман, Л. П Усеева, Н.А Горловой, М.А Хасанова, Carol, Read, Cristina, Bruns, Diana, Webster ж.б. Алгач чет тилин үйрөтүүдө илимпоздор менен практиктер бир ойго дагы да келе алышкан жок.

Илимпоздордун бир тобу эгер мектепке чейинки балдарды чет тилге көндүрүү керек болсо гана, чет

тилин алгачкы кичинекей кезинен үйрөтүүдө сөз кылса болот. Аларды бул көз карашы боюнча эрте окутуу - бул баланын жаңы төрөлгөнүнөн тартып, мектепке чейинки мезгилинде интуитивдүү-практикалык мамиле жасоодон пайда болот [2, 91-6.]

Окумуштуулардын экинчи бөлүгү, чет тилине эрте окутуу бул башталгыч класстардын окуучуларын окутуу деген ойлорун айтышат. Н.Д. Гальскова жана З.Н. Никитенько да бар. Алар алгачкы мектепке чейинки балдар менен алгачкы мектеп жашындагыларды айырмалоо керек дешет. [3, 112-6.]

Алгачкы мектепке чейинки билим алуу мектепке чейинки мекемелерде 4-7 жаш. Баланын мектепке кирүүгө чейинки мезгил. Алгачкы мектеп билим алуу 1-4класска чейинки балдардын билим алуудагы биринчи баскыч.

Билим берүү методисттери жаш баланын чет тилдери кайсы жаш убактысында жакшы кабыл алаары жөнүндө бир пикирге келе алыша албай жатышат. Ар бир курак чет тилдерди үйрөнүүдө жакшы да, жагымсыз да мүнөзгө ээ. М.М. Гохлернер жана В. Ейтер мектепке чейинки балдардын психолингвисттик маселесине бир нече көз караштарды эске алып, кийинки лингвистикалык мүмкүнчүлүктөрдүн компоненттерин өзгөчө белгилешти:

-Ачык айрым байкалган вирбалдык эске тутуу;

-Бат жана жеңил билим алуу жана функционалдык-лингвистикалык жалпылоо;

-Фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык стилистик деңгээлде имитациялык кептик жөндөмдүүлүк;

-Бир тилден экинчи тилге өтүүдө объективдүү дүйнөнү жаңы психолингвистикалык көз бурчун бат кабыл алуу жөндөмдүүлүгү.

-Фербалдуу материалды каттоо жөндөмдүүлүгү.

Төмөндө саналып берилген компоненттердин баары эле мектепке чейинки лингвистикалык жөндөмдүүлүгүнө сөзсүз эмес деп болжолдосок болот. Мындай жаш куракка принциптүү түрдө ачык-айкын тилдик эске тутууну белгилөө керек. Ал сөздүк запасты бат топтоого жаңы формага жана грамматикалык конструкцияга ээ болууга пассивдүү сөздүктөн активдүүгө сөздөрдү которууга жана фонетикалык, лексикалык, грамматикалык жана синтактиктен деңгээлдерде имитациялык кептик жөндөмдүүлүктөрдү өнүктүрөт. Алар ар кайсы типке ар кандай мамиледе болот [4, 49-51-6.]

Чет тилин үйрөнүүдөгү негизи болуп, предметти кабыл алуудагы баланын психологиялык жана физиологиялык даярдыгы эсептелет. Балдардын чет тилин үйрөнүүдөгү так жаш курагы аныктоого эч болбойт. Анткени ар бир баланын психологиялык кабыл алуусу ар башка. А.А. Загородниова өзүнүн “чет тилин эрте окутуу маселеси” макаласында баланын чет тилин кабыл алуудагы негизги психологиялык өлчөмдөрдү көрсөтөт.

Кээ бирин санайбыз:

- Ойдун кабыл алуудагы топтолушу, туруктуу көнүл бөлүнүшү;

- өтүү жөндөмдүүлүгү, байкоо;

- угуу жана көрүү эске тутумду өнүктүрүү логикалык ой жүгүртүү мугалимди көнүл бөлүп кабыл алуу жана угууну, китептеги маселени түшүнүп кабыл алуу, окуу процессинде так жана түшүнүктүү суроолорго жооп берүү, пикир алмашууда кептик маданиятты “этикет” кармоо, өзүн-өзү контролдоо өнөрү бул окуу

макстында эрктик аракетти көрсөтө билүү “ өзүн каалаган эмес, керек болгон нерсени кылуу” берилген жагдайда иштеп көрүүсү керек..

3-6 жаштагы балдарды чет тилге үйрөтүүдө билим берүүдөгү жаңы ыкмаларга алып келди. Психологдор менен мугалимдер баланын жаш курагы чет тилди үйрөнүүдө уникалдуу экен деген бир ойго келишкен. Чет тилдерди эрте үйрөнүүдөгү кызыгуунун артылышы, баштапкы мектептеги жана мектепке чейинки мекемелерде эксперименттердин негизинен байкалат. Бул жаш курактын психологиялык өзгөчөлүгүнүн күчү тилдин информациясын, ар кайсы тилдеги кептик агымдарды бат кабыл алууга үйрөтүү. Чет тилдерин эрте үйрөнүү баланын жалпы психикалык өнүгүүсүнө, тилдик өзгөчөлүгүнө жана жалпы көз карашынын өнүгүшүнө жакшы таасирин тийгизет.

Логопедия боюнча окумуштуулар чет тилди үйрөнүү баланын өз тилинин өнүгүшүнө оң таасирин тийгизет. Чет тилин үйрөнгөн балдар эске тутуунун жогорку деңгээлине ээ болушат. Алардын көңүл бөлүү деңгээли жогору болуп турат. Л.С. Выготский, С.Н. Рубинштейн чет тилдерди үйрөнүүнү 6-8 жаш курактарында баштоо жакшы болот деген. Анткени бул куракта өз тилин жакшы билип, жаңы тил үйрөнүүгө бала акыл эси менен кабыл алып, билип үйрөнө баштайт. Бул мезгилде кептик жүрүм-турум эч тоскоолдуксуз жүрүп, чет тилинде контакт түзүү да эч тоскоолдуксуз жүрөт. Кичинекей балага чет тилин үйрөтүүдө оюн, ыкмасын колдонсо, жакшы үйрөнөт. Балдарда конкреттүү образдык ой жүгүртүү жакшы өнүккөн. Ал ассоциациялык түрдө ишке ашат [5, 62-76-6.]

Баланы окутууда көрсөтмө курал колдонуу өтө маанилүү. Анткени көрсөтмө курал баланын тилге болгон кызыгуусун арттырып, окуу процессиндеги чарчоону жоготот. Окутуу процесси баланын эрктүү көнүлүн эрксизге буруу жолу менен түзүлүшү керек.

З.Я. Футерман чет тилин бала бакчаларында окутууда 25-30 баладан турган топ менен иштөө керектигин белгилейт. Бул балдардын бири-бирине көнүп калгандыгы менен түшүндүрүлүп, топ-топ менен болгон оюн көбүрөөк эффективдүүлүк алып келет деп белгилейт. Эксперимент жүргүзүлүп, майда топ-топторго бөлүнүп окутууда эффективдүүлүктүн жогору экендигин көрсөткөн. Бирок, Л. Шалпо бул ыкманы четке каккан. Анын ою боюнча балдардын бири-бирине көнүп калышы жогорку күчкө ээ. Бирок, топтор менен окууда бейтааныш балдардын колдонушу, башкача айтканда, группада 25 балага сабак өтүү анча эффективдүү болбойт. Л.Шалпо сабак өтүүдө группаны 5тен аз эмес кылып, чогултуп окуу керек.

Жалпы биргелешип топто пикир алмашуу 8 кишиден ашпоосу керек. Кийинки негизги суроо-сабактын болуп туруусу жана улануусу зарыл. З.Я. Футермандын ою боюнча 5-6 жаштагы балдарга сабактын узактыгы 20-25 мүнөттөн көп болбоосу керек [6, 63-6.] Бул ойду ал эксперименттин жыйынтыгына таянып айтууда. И.Л. Шалпо болсо бул жыйынтык жогорудагы группага 25-30 кишини чогултуудан улам келип чыкты дейт. Анткени, бул акыбалда мугалим да, окуучуларда узак убакыт окуй алышпайт. Е.И. Негневицкийдин 5-15 адам менен иштеген иш чеберчилиги жана И.Л. Шалпонун 7-10 киши менен иштөөсү мындай сабактын 35тен 45 мүнөткө чейин созуларын балдардын чарчабашын көрсөткөн. Чарчабаган баланын кийинки

сабакка да барууга, окууну аяктоого көңүлү келет да, З.Я Футерман айткандай эффективдүү окууга алып келет. [7, 85-92-б.]

Сабак учурунда иш-аракет ыкмасын өзгөртүү өтө маанилүү. Мисалы, оюндар сүйлөшүүгө, бийге, ырдоого өтүү жана башкалар. И.Л Шампонун ою боюнча жөнөкөй сабактын жумасына 2-3 жолу болуусу абзел.

Жумасына бир жолу болгон сабак натыйжалуу (продуктивдүү) эмес. Балдар алган билимин тастыктабастан, кийинки сабакка чейин унутуп коюуга үлгүрүшөт. Билим берүү максаттуу жана дем берүүчү болуусу керек. Балага оң дем жана окуп жаткан тилине кызыгуусу болуусу керек. Бул үчүн оюн керек. Ал окуучу менен окуучунун ортосундагы байланышты жакшыртуу, ойлоо жана көңүл бөлүүнү өстүрөт. Ошондой эле оюн башка ыкмалар менен байланышта кызыктуу болуусу абзел. Оюн ыкмасынын негизи болуп оң сезимде ойлонуп табылган кырдаалды түзүү жана мугалим окуучу тарабынан бул же тигил роль кабыл алынышы керек [8, 24-29-б.]

Балага чет тилин эрте үйрөтүүдөгү негизги принциби болуп, эмне болуп жана эмне жөнүндө сөз болуп жаткандыгын ачык даана түшүнүп тургандыгында. Ар башка тилде сүйлөп жаткан балдарды байкоодо, биринчи мезгилде алар бири-бири менен пикир алмашуудан качып жаткандыгын байкоого болот. Мугалим бул учурда балдардын ортосунда байланыш түзүүчү звено болуп саналат.

Балага өз тили, чет тилин үйрөнүп жатканда жөлөк болуп турат. Бул нерсе баланын кабыл алуу активдүүлүгүнөн көрүнөт.

Өз тилинин жардамы менен балдар жаңы сөздөрдүн маанисин түшүнүп отурат. Балдар көбүнчө сөздөрдү, сандарды, ырларды жаттоодо алардын мааниси менен өз тилине которуунун жардамы менен түшүнүшөт. Өзгөчө өз тилинин мааниси жомокторду англис тилинде коюуда жогорулайт. Анткени, жомокту балдар өз тилинде да билишет. Балдарга угуу, көрүү көрүнүмдүүлүктөрү керек. Алар анализаторлорду гана эмес ар кандай эске тутуу түрлөрүн, алардын ичинде кыймылдаткычты да мамилдештирет. Колдон келишинче ар кандай иштөө, уюштуруу формаларын бириктирүү керек: индивидуалдык, пардык, группалык жана коллективдик [9, 20-26-б.].

Алгачкы биринчи эки жылдыкта окутуу оозеки түрдө жүрүшү керек. Окуу жана жазуу болбоосу тийиш, анткени окуунун баштапкы этабында кыйынчылыктар туулбасы үчүн жана өз тилинде окуу жана жазуу тоскоолдук жаратпашы үчүн [10, 52-59-б.].

Азыркы учурда адамзатынын компетенттүүлүгүнүн негизилеринин бири болуп коммуникативдик компоненттүүлүк эсептелет. Мектепте окуу эффективдүүлүгү коммуникативдик көндүмүнүн деңгээлине көз каранды. Бул көндүмдөрдү мугалим байкап, өстүрүүсү керек. Коммуникативдик билим берүүдөгү концепциядан улам башкы маселелердин бири болуп окуучулардын интеллектуалдык өнүгүүсү болуп саналат. Ал эми коммуникативдик билим берүүдөгү принциптердин бири болуп, жекече принциби эсептелет. Тагыраак айтканда окуу процессинде окуучунун жекелик өзгөчөлүгүн колдонуу жеке касиеттерин эске алуу – кызыгуусу, жекелик, анын класстагы статусу жана өзгөчө көңүл бөлүнө турган нерсе – бул анын чет тилине болгон эрки жана кызыгуусу.

Биринчиден ар бир мугалим окуучуга чет тилин үйрөтүү мүмкүн экендигин билүүсү керек. Анткени англис тили программада бар. Бирок окуучуну чет тилин жакшы көр деп кыйнап окутуу мүмкүн эмес. Экинчиден, баарына белгилүү болгондой, багытсыз иш болбойт.

Бул жаш куракта билим алуу окуучулардын таанып билүү жөндөмдүүлүгүнүн өнүгүшүнө, чет тил предметин так кызыгуусуна алып келет. Окутуудагы коммуникативдик багыт бул оюн түрүндөгү ыкмаларды көп колдонуу, билим берүү процессин эне тилине таянуу менен багыттоо. Коллективдик жана индивидуалдык принциптердин биргелешүүлөр сабакта жакшы жыйынтыктарга алып келет. Бул жаш курактагы балдарга ар нерсеге кызыгуу, активдүүлүк деген нерселерге таандык. Алар туубаса, жоготкуч тилге болгон жөндөмдүүлүккө ээ. Ал эми тил өз учурунда баланын өнүгүүсүнө өбөлгө болот.

Көптөгөн биздин да чет мамлекеттик мугалимдердин методикалык китептерин окуудан улам адамды формалдуу жол менен чет эмес экендиги түшүнүктүү болду. Бала өзү баа алуу үчүн эмес ага керек экендигин түшүнүп, окуугусу келе турган жагдай керек. Бул учурда да баланын чет тилде сүйлөө коркунучу бар экенин эске алуу керек. Болуп турган психологиялык тоскоолдукту жана ички кармалгандыкты жоюу мугалимдин негизги маселелеринин бири. Бул маселени чегүүдө окуу процесси ар бир конкреттүү окуучуну пассивдүү өзүн окутууга мүмкүндүк берген адамдан активдүү чыгармачыл катышуучуга айлантууда гана окуу процесси эффективдүү болоорун билүү нерсе.

Окуучулардын көңүлүнө, окуп жаткан предметине болгон кызыгуу киргизүү керек. Ал үчүн сабакта алардын эмоционалдык берүүсүн өрчүтүү керек. Бул өз учурунда бардык окуучуларды таанып билүүчү процесске алып кирет. Балдар менен иштөөдө алардын канчалык деңгээлде кызыга тургандыгынан, кийинки окутуудагы ийгилик келип чыгат экендигин түшүнүү керек.

Адабияттар

1. Агурова Н.В. Гвоздецкая Н.Д. Английский язык в детском саду. – М., 1963., 51-56 б.
2. Аркин Е. А. Ребенок в дошкольные годы. – М., 1968., 91 б.
3. Гальскова Н.Д., Глухарева Е.А. Немецкий язык в детском саду. – М., 1993, 112 б.
4. Ижогова Т.И. Как научить малышей читать// Иностранные языки в школе. – 1993. - № 1. – 49-51 б.
5. Выготский Л.С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка // Вопросы психологии. - 1966- № 6. - 62-76 б.
6. Футерман З.Я. Иностранный язык в детском саду. – Киев, 1984, 63 б.
7. Смирнова А.И., Кронидова В.А. Практическая фонетика английского языка: Учебное пособие для первого года обучения школьников английскому языку. – СПб., 1995, 85-92 б.
8. Леонтьев А.А. Психологические предпосылки раннего овладения иностранным языком// Иностранные языки в школе. – 1985. - № 5. – 24-29 б.
9. Негневицкая Е.И. Иностранный язык для самых маленьких: вчера, сегодня, завтра// Иностранные языки в школе – 1987. - № 6. – 20-26 б.
10. Никитенко З.Н. Технология обучения лексике в курсе английского языка для детей 6 лет в первом классе средней школы // Иностранные языки в школе. – 1991. 52-59 б.

Жамангулова К.У., Ж.Баласагын атындагы
Кыргыз улуттук университетинин окутуучусу

АТА МЕКЕНДИК СҮРӨТЧҮЛӨРДҮН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ ТАРБИЯЛЫК МААНИСИ

ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ХУДОЖНИКОВ В ОБРАЗОВАНИИ

EDUCATIONAL VALUE OF WORKS OF DOMESTIC ARTISTS IN EDUCATION

Аннотация: Бул макалада сүрөт өнөрүнүн тарыхы, өсүп-өнүгүү этаптары сүрөтчүлөрдүн кайрылган темалары жана ата мекендик сүрөтчүлөрдүн чыгармаларынын билим берүүдөгү тарбиялык мааниси каралды. Көркөм сүрөт өнөрүнүн түрлөрү, жанрлары жана ата мекендик сүрөтчүлөрдүн жараткан чыгармаларын талдоо окуй билүү, чечмелеп маанисин ачып берүү болду. Сүрөт чыгармалары аркылуу колледжин орто окуу жайлардын студенттерине арналган билимдер жана ой пикирлер камтылды. Ата мекендик сүрөтчүлөрдүн чыгармаларынын билим берүүдөгү тарбиялык мааниси жана искусство, сүрөтчү, графика өнөрү, сүрөтчүлөр алардын иштеринин мааниси, мазмуну, ошол учурдагы актуалдуулугу тууралуу кыскача мүнөздөмөлөр берилди. Ата мекендик сүрөтчүлөрдүн чыгармаларындагы алар кайрылган негизги темалар, ачып берген образдар чечмеленди.

Түйүндүү сөздөр: сүрөтчү, чыгармалар, чыгармачылык, сүрөт өнөрүнүн түрлөрү, искусство, графика.

Аннотация: В статье отражены история, развитие изобразительного искусства и темы произведений отечественных художников, а также роль произведений отечественных художников в образовательном воспитании. Виды и жанры изобразительного искусства, описано и раскрыто содержание произведений отечественных художников для того, чтобы учили и знали студенты. Для студентов колледжей средних специальных учреждений вошли понятия и высказывания о произведениях художников. Краткое описание о содержании произведений отечественных художников, актуальность тем, образов в произведениях, о роли искусства, художника, графического искусства в учебно-методическом процессе. Основные темы и раскрытие образов произведений отечественных художников.

Ключевые слова: художник, произведение, творчество, виды изобразительного искусства, графика.

Annotation: The article deals with the history of fine arts, growth stages, themes of the painters who applied and educational value of the works of national painters in education. There were kinds of fine arts, genres, analysis works and disclosure of value of national painters. It is included knowledge and opinions for students of secondary colleges through works of fine arts. Educational Value of the works of national painters in education and it is given short characteristics about activity at that moment, the meaning of painters works, art, painter, graphic art. The main themes who applied works, opened image decided.

Key words: painters, works, creativity, types of arts.

Көркөм сүрөт өнөрү жана ата мекендик сүрөтчүлөрдүн чыгармаларынын билим берүүдөгү тарбиялык мааниси колледж жана орто окуу жайлардын окуучу

студенттерин бул тармакта окутууда-сүрөт маданиятынын ар бир басып өткөн жолун толук билүүлөрү кажет. Ошол доордогу сүрөтчүлөрдүн чыгармалары

жана бедизчилердин эмгектери, уз-чебер декоративдик-прикладдык өнөр, байыркы архитектура жана башка ошондой эле кол өнөрчүлөрдүн аткарып калтырган буюм-тайымдары тууралуу аңгемелешип көркөм каражаттардын жардамы менен көрүп окуу, элестетүү, эске тутуу аркылуу аларды тарыхты сактоого, көркөм өнөр маданиятын өнүктүрүп заман талабына жараша өстүрүүгө, эстетикалык баалулуктарды жаратууга, калыптандырууга үйрөтөбүз. Искусство өтө зор кеңири түшүнүк болгондуктан ага: графика, живопись, бедиз, архитектура, адабият, музыка, балет, театр жана кино тармактары кирет. Искусствонун ар-бир түрүнүн өзүнө гана таандык таасир берүүчү касиеттери бар. Мисалы: графика-сызыктардын түрү же шилтемдер менен иштесе, живопись-түстөрдүн тондук ыргагы менен иштелет ал эми бедиз жана архитектура-көлөмдү чагылдырып бере алат, адабият-сөздөрдүн уюткусу, чебери, музыка-добуш, үн, обон менен коштолсо, балет ийкемдүү кыймыл менен жан дүйнөнүн ошол учурдагы абалын образдуу бий менен жеткире аткарып салат. Демек, искусствонун ичинен көркөм сүрөт өнөрүндөгү чыгармаларды көзүбүз менен көрүп чебер устаттардын колунан жаралган эмгектерге таасирленебиз, сабак алабыз, ошол учурду көз ирмем жан дүйнөбүзгө сиңирип жашап өтөбүз, тарыхты билебиз, тиричиликтин коомдун ар бир мезгилин көрөбүз, мамилесин, мүнөзүн баамдап билебиз, туябыз. Ошону менен бирге орто билим алуучуларга сүрөт өнөрүндөгү негизги жанрлары жана түрлөрү тууралуу толук маалыматтарды ар бир сабак берүүдө иреттүү, колдоно алсак да, сабагыбыз мындан да натыйжалуу болуп жүрүп отурат. Көркөм өнөрдүн түрлөрү жана жанрлары бар. [1.40-6.]

Сүрөт жаатында ар бир эмгектенген чыгармачыл инсан мейли мектепте, орто окуу жайда, жогорку окуу жайда болобу бул жогорку билимге каныккан ар бир бөлүнгөн түрлөрү тууралуу толук түшүнүгү бар, сүрөтчүлөр тууралуу маалыматка бай коомдун агымына жараша аракеттенген тарбиячы, чебер өнөрлүү, өз ишин мыкты өздөштүргөн билимдүү, чыгармачыл педагог болушу зарыл. Эң негизги токтоло турган темабыз ата мекендик сүрөтчүлөрдүн чыгармаларынын тарбиялык мааниси болгондуктан оболу сүрөтчү жана чыгармачылык жана андагы тарбия тууралуу токтолсок да туура болоор. *Сүрөтчү ким?* - деген суроого ар бир инсан ар башкача жооп берип же сүрөттү тарткан адам деп коюшу да толук мүмкүн. Чын эле? Сүрөтчү кандай киши? - Бул чыгармачыл идеяны, жаңылыкты, ойду айтада, бере да, сүйлөтө да, тарта да билген баардык өзгөчөлүктөрдү жан дүйнөсүнөн өткөрүп аны түрдүү тегиздиктин же түрдүү каражаттар менен дал өзүндөй чагылдырган жарашыктуу жайгаштырып бере билген, курамын туура түзгөн бүт энергиясын тартыла турган ар бир эмгегине, чыгармасына арнаган эмгекчил, таланттуу жан жандуу кылып түрдүү ыкмада түшүргөн чебер, сүрөткер, чыгармачыл инсан десек дүйнө байлыгын, айта турган оюн өзүнүн элинин, ааламдын өзгөчөлүгүн, тиричилигин сүрөткө айландырган өнөрлүү чебер сезимтал адам жана ойду тегиздике максаттуу да болот. Сүрөтчүнүн өсүшүнө анын өзүнүн гени, жөндөм шыгы аракетинен сырткары, коомдун өсүшү, жашаган чөйрөсү тиричилик ж.б. баары таасирин тийгизет. Баардык сүрөтчү бирдей дең-

гээлде баардык сүрөт өнөрүнүн түрлөрүн жана жанрларын жогорку деңгээлде иштей албашы мүмкүн. Ошондуктан көркөм өнөрдө сүрөтчүлөр жөндөмүнө, шыгына, каалоосуна, табитине, тандоосуна жараша ар башка же бир нече көркөм сүрөт өнөрүнүн түрлөрүн, жанрларынын үстүндө талбай өз алдынча изденип эмгектенишет мыкты чыгармаларды жарата алышат. Ар бир сүрөт өнөрүнүн түрү бири-биринен айырмаланып өзгөчөлөнүп турат. Ошондуктан, сүрөтчүлөрдүн ойлогон оюу, кыялы жана иштеген өзгөчө иштери, колдонгон ыкмалары, шилтемдери, шык, талант, өнөрү менен бири-бирине эч окшошпой айырмаланып турушат. Муну биз алардын жараткан ар бир чыгармасынан байкаса болот. Дегеле, сүрөт тартууда эң негизги маанилүү кадам бул анын өзөгүн түзгөн бере турган идея же ой болуп саналат. Сүрөтчүнүн идеясы, иши бүт ааламды суктандырып чыгармачылык дүйнөнү ачып, ошол элдин баасы жок түгөнгүс байлыгы болуп да калышы мүмкүн. Эскиз-бул шилтем менен 5-10 минутанын ичинде иштелген сүрөт. Мына ушул ийгиликтүү аткарган шилтемдер келечектеги жарала турган мыкты чыгарманын негизи, өзөгү, маңызы десек да болот. Ар бир сүрөтчү жаралган эмгегин биринчи оюунда анан барып топтолгон ойду гана эскиз кылып тегиздике тартып жайгаштырат. Эми ошол эскизди майда бөлүкчөлөрүнө чейин тактап иштеп жарашыктуу жайгаштырып маанисин, маңызын сактап шилтемдер менен тартып, купулуна толгондон кийин гана боёк сүртүмдөрү менен жан киргизип, көлөмүн жана түс ыргагын үзбөй этаптуу иштейт да көрүүчүлөргө сунат. Бирок ар бир сүрөтчүнүн жараткан эмгеги ар түрдүү убакытта башталып узак же ылдам убакытта барып бышып, улам оңдолуп тартылып отуруп анан гана даяр болот. Ар бир сүрөтчү жараткан чыгармада темасына ылайыктуу ой, максат, үмүт, окуя, тарых, кыял, маанай, тарбия, сүйүү, элес, тиричилик ж.б. жуурулуштуруп, айкалыштырып белгилүү ыргакта бере алат. Жазуучу жан дүйнөсүндөгү махабатын, басып өткөн жолун же таасирленткен турмушту сөз менен көркөмдөп берет же аны китеп кылып жазат ал эми сүрөтчү ошонун баардыгын бир полотного батырып боёк сүртүмдөрү менен жан киргизип эрежеден чыгып да чыкпай да бүт энергиясын кыл калемдин учуна өзүнө жумшайт да жазуучу жазган бир китепти же акындын ырын көрүүчүлөргө сүрөткө айлантип полотного тартып берет. Бирок аны ар бир көрөрман өз сезимине, туюмуна жараша окуп талдайт, сындайт, суктанат же жөн эле көрөт. Биз сүрөттү ар бирибиз өз таанымыбызга, билимибизге, зээнибизге жараша чечмелеп карап туруп окуп же өз ичибизден сүйлөтө алабыз, эгерде аны жакшылап кунт коюп түшүнүп карасак. Көркөм сүрөт өнөрүнүн маданиятынын өзгөчөлүгү жана артыкчылыгы да так мына ушунда. Сүрөтчү аткарган эмгектен биз бир да түшүндүрмө берген сөздү кездештире албайбыз. Анткени ар бир инсан өзүнүн дүйнө таанымына жараша алдындагы көркөм чыгарманы белгилүү деңгээлде түшүнө алат. Чыгармачыл инсан болобу же башка кесиптин ээси болобу, мектептин, орто окуу жайдын студенти болобу, көркөм сүрөт өнөрүнүн түрлөрү өзгөчөлүктөрү тууралуу кичинекей болсо да билимге, түшүнүккө ээ болушу адамзат коомунун жан дүйнөсүнүн чыгармачылык жактан өсүп өнүгүшүнө, тарбияланышына салым кошо алат. Көр-

көм өнөрдүн ар бир түрү бири-биринен айырмаланганы менен баардыгы биригип бир жалпы сыйкырдуу, табышмактуу ааламдай болуп адамзатты өзүнө кызыктырып, суктандырып тартып, жашоосун көркөп турат. Көркөм өнөрдө ар бир мамлакет, өлкөнүн маданиятында түрдүү артыкчылыктар, өзгөчөлүктөр жана окшошпостуктар кездешет. [4.53-6.]

Биз аларды таануу менен көркөм өнөргө болгон билимибиз артып, дүйнөнү таанып, ошол эле учурда өзүбүздүн көркөм дүйнөбүздү да байытабыз. Эми өзүбүздүн көркөм өнөрүбүздүн басып өткөн жолуна, тарыхына келсек. Кыргыз көркөм сүрөт искусствосунда ар бир түрү жанрларынын өнүгүү этаптары ар түрдүү темаларга бай болуп ар башка белгилүү этаптарда өнүгө алган. Алсак, сүрөт искусствосунун башка түрлөрүнө караганда өнөрдүн башаты болгон графика өнөрү да белгилүү бир өсүшкө ээ болгон. Графиканын ар кандай түрлөрү улам барган сайын чыгарманын аткарылыш техникасына, анын колдонулушуна жараша жана ар бир доордун өнүгүшүнө байланыштуу бара-бара өсүп-өнүгө баштаган. Кыргызстанда графика өнөрү живопись өнөрүнө караганда кеч өнүккөн. 1930-жылдардын башында живописчилердин тобу түзүлгөн ал жаңыдан гана пайда болгон живописстик мектептин изденүүсүнүн мүнөзүн жана багытын алдын ала көрсөтө алган. Ал топ С.А.Чуйков, Образцов, Г.Айтиев, Акылбеков, Игнатъев улуу муундагы живопись өнөрү менен иштеген муун болгон. “Графика өнөрү” болсо ал кезде кокусунан бир чыга келген нерсе катарында газеталык макалаларга иллюстрация иретинде жана этюддар менен бирдикте живописстик композицияларга жардамчы материал катарында гана зарисовкалар менен колдонулуусу чектелген. Кыргызстандагы дасыккан сүрөтчүлөрүбүз менен катар жөндөмдүү жаштар графика өнөрү менен талбай кызыгуу менен бүгүнкү күндө да эмгектенип келүүдө. Алардын ар биринин өзүнө таандык почерки, эч кимге окшобогон өзүнө гана таандык сүрөт түшүрүү жөндөмү, шилтемдери, чыгармалары бар. Ар муундагы сүрөтчүнүн өз алдынчалыгы, өзгөчөлүгү болгон менен баардыгы мезгилдин көркөмдүк идеялык талабына бирдиктүү жооп берип бир максатка умтулушат. Ошол учурдагы белгилүү сүрөтчүлөрүбүз өзүлөрү кызыккан турмуш жагдайларын чагылдыруу менен ар бири өзү жашаган коомго белгилүү деңгээлде салым кошуп келишкен. [3.28-6.]

Кыргызстандын сүрөтчүлөрү Л.А.Ильина, А.Михаилев, А.Сгибнев, И.Белевич жана башка сүрөтчүлөрүбүз кыргыз көркөм искусствосунун ажарын ачышты. Ар биринин чыгармасынан элдин тарыхый, үрп-адатын, салт-санаасын, ошол кездеги коомду куруудагы эрдиктерин, индустриалдуу өнөр-жайыбыздын өрүш алышын, табият сулуулугун жана башкаларды көркөм сүрөт өнөрүнүн түрдүү багытта өсүшүнөн баамдоого болот. Алар чеберчиликке зор кунт коюп, чийме маданиятынан баштап, графиканын спецификалык техникасын машыккандык менен пайдаланышканы ар бир аткарган чыгармасынан даана сезилип, көрүнүп турат. Графика өнөрүнүн өсүшү 60-жылдарга таандык, 30-жылдарда графика жана скульптура өнөрү келген. Ошол учурдагы чыгарылган адабияттар иллюстрацияланбастан жарык көргөн. Согуштан кийинки мезгилде Кыргызстанда да китепке болгон же басмалык иштин

өркүндөшүнөн улам китеп сүрөтчүлөрүнө болгон зор муктаждык, зарылдык келип чыккан. Кыргызстанга 40-жылдары келген орус сүрөтчүсү Л.Ильинанын иштери менен дүйнөлүк адабиятты байытууда зор салымын кошо алган десек болот. Китептерди жасалгалоо боюнча этаптык иштеринен алсак, М.Ауезовдун “Абайы” жана Кербобоевдин “Чечүүчү кадамына” карага иштелген чыгармачылык менен аткарган иллюстрациялары болгон. Эң сонун офортторду, пастелдерди, литографиялык иштерди жана мыкты сүрөттөрдү жараткан. Анын “Кыргыз жаштары”, “Сүйүү” жана “Жай”, “Атчан кыздар” аттуу иштери офорт техникасы менен чебер өздөштүрүп, адам баласынын жашоо тиричилигиндеги чыгармаларга жаңыча мамиле жасоо менен образды түзүүнүн жаңы орчундуу учурларын таап, каармандардын ички сырын даана ачып бере алган. Бул композицияларында принциптерин издегендигин, ар бир кырдаалды ыктоо коюп ойлонуштуруп, лирикалык сезим туудуруга аракет кылгандыгын баардык иштеринен байкоого болот. Иллюстрацияда адамдын образын түзүүдөгү анын айрым табылгалары китептик ксилографиялардан айырмаланып турган гравюралык техника менен линолеумга түшүрүлгөн “Кызылчачы аял”-деген ишинде талдай алган. Л.Ильинанын эмгектери өзү менен бир доордо жашаган замандаш аялзатына арналып гравюралык техникада аткарылган “Энелик мээрим”, “Кыргызстандын жаштары”, “Дүйнөнүн аялдары”, “Студентка”, “Кыз куумай” аттуу монументалдык композициялык иштеринде ар бир деталдардын конкреттүүлүгүнө, көркөмдүүлүгүнө жетишип композициялык курч кырдаалга чейин көтөрүп бере алган. Анын графикалык тили, силюеттердин түшүнүктүүлүгү менен композициянын негизги мазмундуулугу чыгармага кандайдыр бир зор кубат берип тургандыгын көрүүгө болот. [2.65-6.]

1928–1980–2015-жылдар аралыгында жаралган чыгармалары көркөм сүрөт өнөрүнүн ар бир түрү, баардык жанрлары белгилүү деңгээлде өсүп өнүккөн. Алгач тема боюнча сүрөт тартуу, натурадан иштөө, элестетип тартуу басым жасалган жана көтөрүлүш, үркүн, уюштуруучулук, кесипкөй инсандар жана мергенчилик, революция жана скульптура, тоңчулук, эмгек, табият сулуулуктары, кубулуштары, перспектива, анималистик жанр, фантастикалык сүрөттөр, театрдык эскиздер аткарылган. Улам барган сайын көркөм өнөрдүн өсүшү кулач жайып плакаттар, жарнамалык сүрөттөр жана үй-бүлөө темасы китеп графикасы, өнөр жай графикасы, компьютердик графикасы, ж.б. көптөгөн көркөм иштер аткарылып толуктоолор киргизилип келет. Сүрөт өнөрү узак баскан жолунда андагы жаралган ар бир чыгармалар аркылуу жөнөкөй күнүмдүк турмуштагы эмгектин жүрүп аткан учурун дал өзүндөй жөнөкөй тартып балдарды, көрүүчүлөрдү эмгеке шыктандырып, жөнөкөйлүккө багыт бергенин көрүүгө болот. Башка чыгармалар согуш мезгилиндеги элдин ынтымактыгын, үмүтүн, биримдигин, эмгектин, уюштуруучулук иштерин ачып берди. Белгилүү инсандардын басып өткөн тагдыры, турпаты, мезгили, ойу, мүнөзү, түсү, ыргагы аркылуу келечекке тарыхты, сезүүнү көрүүнү жана сулуулукту жарата билүүнү үйрөткөн чыгармалар аткарылган. Ар бир тартылган чыгарма ошол мезгилдин маанилүү учурларын, маанайын тиричилигин, негизги маселесин көргөзүп ту-

рат. Кыргыз сүрөт өнөрүнүн басып өткөн жолун ата мекендик сүрөтчүлөрдүн кайрылган негизги темалары аркылуу мезгилдин коомдун жана сүрөтчүлөрдүн оюн, максатын, туюмун, тиричилигинөсүшүн, өзгөрүшүн, жаңыланышын көрүп туябыз, үйрөнөбүз. Жаңы билим алууда, сүрөт жаратууда биз ал мурунку тарыха таянабыз. Сүрөт өнөрүндөгү жаралган чыгармалардын окуу-тарбия ишиндеги ролу кандай болушу мүмкүн? Жалпы билим берүүнүн жаңы шарттагы системасына ылайык, ар кандай мүнөздөгү орто окуу жайларда, колледждерде, автордук, менчиктик, гимназиялык, лицейдик, базистик жана мамлекеттик мекемелеринде окуп жатышкан студент жана окуучуларга көркөм билим, эстетикалык тарбия берүүдө искусствонун, анын ичинен сүрөт өнөрүнүн тарбиялык маниси зор. Сүрөт өнөрүндөгү ар бир сүрөткер жараткан чыгармалары бул ар бири жан дүйнөдөн өтүп тегиздик бетине бир максатуу ой менен ар түрдүү темада, ыкмада берилген чыгармачыл шилтемдер, же эмгек экендигин билишибиз керек. Ар бир чыгарма аркылуу балдарга, студенттерге турмуштун кайталандысын көркөмдөп же дал өзүндөй, чындыктын ар кандай кырдаалын өзгөртпөй, өзгөртүп да, жаратылышты жана коомдук, социалдык, экономикалык түзүлүштү тиричиликте туура кабылдап, туура танууга аны көрө, сезе билүүгө жана турмушта чыгармачылык менен колдоно билүүгө үйрөтөт. Ошону менен бирге студент окуучулар өнөр чыгармаларынан өткөндүн элесин, тарыхын, жаңынын эртеңкисин көрүшөт, күрөшүн, тагдырын, үмүтүн, сүйүүсүн да эмгегин жана келечек жөнүндөгү ишеничин көз алдына элестетип, окуп үйрөнүп билишет. Сүрөтчү тарабынан билгичтик менен берилген көркөм таасир, ойдун элестетүү образы студент окуучунун кабылдосуна, таанып билүүсүнө, көркөм маданиятына өсүшүнө, чыгармачылыгына, эстетикалык өсүшүнө анын акыл билиминин бийиктешине, ой-сезиминин байышына, студенттердин кулк-мүнөзүнүн калыптанышына жардам берет. Бул бөлүмдөгү негизги маселе коом үчүн ар тараптан өнүккөн билимдүү, маданияттуу инсанды тарбиялоо. [2.21-б.]

Элибиздин өнөр маданиятын, кыл калем чеберлеринин көркөм дастандарын таанып суктана билүү, патриоттук сезимге алуу менен гана чектелбестен, ал

аркылуу дүйнөлүк өнөр кенчине аралашуу болуп саналат. Жан дүйнөнү байытуу жана коомдогу баардык маданиятка жетишүү жана студенттеги эстетикалык ачылыштардын бүтүн тармагына активдүү катышууга жол ачып, багыт берүү болуп саналат. Өзүнүн табият, заты, мазмуну, формасы жагынан кызыктуу келип, студенттерди көркөм билим, эстетикалык тарбия жана ыйман маданиятына үйрөтүү окуу-тарбия ишине киргизилиши маанилүү. Көркөм чыгарманын талданышындагы негизги мугалим колдонуучу сабактын методу аңгемелешүү болуп саналат. Жалпы билим берүүчү мектептерде сүрөт өнөрүнүн чыгармаларынан аңгеме өтүүнүн башкы максаты, сүрөт өнөрүнүн көп кырдуу тили, көркөм формалары көркөм каражаттары аркылуу балдарга, көркөмдүк чыгармачылык билимге ээ кылып, эстетикалык тарбия берүү болуп саналат. Аларды өнөргө-элибиздин маданиятынын жан дүйнө же акыл-ойбайлыгынын булагына жаратылыш, эмгектеги, өнөрдөгү, тиричиликтеги кызыктуу көрүнүштөргө чыгармачылык менен эстетикалык мамиле жасоону үйрөтүү негизги максат. Көркөм таанып билүүлөрдүн жана элестетүүлөрдүн негизинде туура аракеттерди системалуу, максаттуу көндүмдөрдүн негизинде чыгармачыл иш аракеттерге катыштырууда турат. Колледжде билим алган студенттер үчүн эң керектүү нерсе көркөм чыгармалардагы образдар дүйнөсүн ачып аңгемелешүү аркылуу аны туура элестете билүүсүндө турат. Андан кийин аны барак бетине туура эрежени сактап түшүрүү аракеттерин ар бири келечекте практикалай алуусу, туура тартып жайгаштырышы, идеяны сакташы негизги максат болушу керек. Сабак учурунда аңгемелешүү жүргүзүү ар бир теманын өзгөчөлүгүнө жана ар бир мугалимдин тандап алган методуна, изденүүсүнө, аракетине жараша ишке ашат. Сабактын натыйжалуу болушу сүрөтчү мугалимдин аракет, эмгек, изденүүсүнө көз каранды.

Адабияттар

1. Художники Советский Киргизии. 1982.
2. Изобразительное искусство Кыргызстана. - Ф.: Кыргызстан, 1987.
3. "Советтик Кыргызстан". - Б., Кыргызстан. 1983.
4. "Двинацать киргизских графиков". - Ф., 1969.

Кожогелдиева К.М. к.психол.н., доц.
Иманалиева М.М.
КГУ им. И. Арабаева

ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ИНТЕРНЕТКЕ КӨЗ КАРАНДЫЛЫК КӨЙГӨЙҮНҮН ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК АЙРЫМАЧЫЛЫКТАРЫ (ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ)

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИНТЕРНЕТ ЗАВИСИМОГО ПОДРОСТКА

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FEATURES OF THE INTERNET DEPENDENT TEENAGER

Аннотация: Бул макалада өспүрүмдөрдүн интернетке көз карандылык көйгөйүнүн психологиялык өзгөчөлүктөрү каралган. Көз карандылыктын себептери, белгилери жана анын өспүрүмдүн инсандык сапаттарына тийгизген таасири кеңири көрсөтүлдү. Ошондой эле ата-энелер үчүн өспүрүмдөрдүн интернетке болгон кызыгуусун азайтууга багытталган бир канча сунуштар жана эрежелер жөнүндө сөз кылынды.

Түйүндүү сөздөр: интернетке көз карандылык, интернет-мейкиндиги, өспүрүмдүн чөйрөсү, аддикция.

Аннотация: В данной статье раскрыты психологические особенности проблемы интернет-зависимости у подростков. Рассмотрены причины зависимости и ее влияние на личность подростка. Описаны признаки и последствия интернет зависимости. Также изложены рекомендации для родителей и правила, способствующие снижению тяги подростков к интернету.

Ключевые слова: интернет-зависимость, интернет-пространство, подростковая среда, аддикция.

Annotation: This article reveals the psychological characteristics of the problem of Internet addiction in adolescents. The causes of dependence and its influence on the personality of a teenager are considered. The signs and effects of Internet addiction are described. It also sets out recommendations for parents and rules that help reduce the craving of teenagers to the Internet.

Keywords: Internet addiction, Internet space, adolescent environment, addiction.

Өспүрүм - бул өзү үчүн абдан маанилүү «Мен киммин?», «Кимге керекмин?», «Мен ким болгум келет?», «Мен кандай адаммын?» ж.б. суроого жооп издеп өнүгүп келе жаткан инсан. Индивид жыныстык жактан жетилүүнүн натыйжасында социалдык позициясынын сапаттык жаңы деңгээлине өтөт, бул мезгилде анын өзүнө коомдун мүчөсү катары аң-сезимдүү мамиле кылуусу калыптанат. Анын социалдык жана баалуулук багыт алуусу, социалдык жактан калыптанышы, мотивация системасы өзгөрүүгө учурашы мүмкүн. [1. 112-116-б.].

Глобалдык тармактар көп учурда инсанга жана коомго терс таасирин тийгизет. Интернет мейкинди-

гинде өзгөчө балдар жана өспүрүмдөр корголбогон болуп баратат. Ар дайым глобалдык тармакта болуусу, ата-энелер тарабынан көзөмөлдүн жоктугу, балдардын маалыматтык маданияты жаатында маалыматтын жетишсиздиги көп учурда өспүрүмдөрдүн интернетке көз карандылыгынын себеби болуп калышы мүмкүн.

Интернетке-көз карандылык (интернет-аддикция – бул интернетти пайдаланууга ашкере азгырылуу, тармакта узакка созулган убакытты өткөрүү менен мүнөздөлгөн психикалык бузулуш. Көз карандылыктын себептери көп учурда баланын психикалык айырмаланган өзгөчөлүктөрү жана ар кандай иш-ара-

кеттерге ийкемдүү болушу менен байланышкан. Бүгүнкү күндө интернетте абдан чоң жана ар тараптуу, көптөгөн онлайн оюндары камтылган, алардын арасында балдарга өзгөчө кумар оюндары, ошондой эле атышуу оюндары жана баарлашуунун ар кандай ыкмалары кызыкчылык жаратат.

Ата-энелер жана педагогдор тарабынан жеткиликтүү, талапка ылайык көзөмөлдөөнүн жетишсиздиги, үй-бүлөлүк көйгөйлөр жана чыр-чатактар көп учурда балдардын интернет-көз карандылыгынын өнүгүүсүнүн себептери болуп калат. Ошондой эле көз карандылыктын дагы бир себеби болуп баладагы баарлашуунун жетишсиздиги, кандайдыр бир маалымат, сүрөттөр менен алмашууга болгон каалоолордун болуусу эсептелет. Мындай көз карандылыкка көп учурда адамды көрбөстөн баарлашууну жактырган адамдар дуушар болушат. Өспүрүм күнүмдүк жашоодон алаксууну жана колдоону «виртуалдык жашоодон» издейт.

Балдардын жана өспүрүмдөрдүн интернетке көз карандылыгынын кесепеттери төмөндөгү белгилерде көрсөтүлүшү мүмкүн [2. С. 32-58.]:

- бала адамдар менен баарлашуудан, активдүү жашоо образынан баш тартып, бош убактысын компьютерде отуруп өткөрөт;

- айланасындагы болуп жаткан окуяларга кызыгуусу жоголот;

- тамакка болгон табити төмөндөйт;

- уйкусу бузулат;

- эмоцияналдык туруксуздук пайда болот;

- компьютер же гаджеттерди мажбурлап өчүртүүдө кыжырдануусу жана ачууга алдыруусу пайда болот.

Албетте, ар бир иш-аракет тигил же бул керектөөлөрдү канааттандырууга багытталган. Азыркы учурдагы өспүрүмдүн негизги керектөөлөрүнүн диапозону жетиштүү түрдө кенен, ал өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт: физиологиялык өнүгүүнү, коопсуздукту, сүйүүнү жана өзүн-өзү таанууну, өнүктүрүү жана өзүн-өзү көрсөтүүнү [3. с. 24-29.]. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, жаш муун ошондой эле интернет аркылуу төмөндөгү керектөөлөрүн канааттандыра алат: автономиялуулукка умтулуу; өзүн-өзү алдыга жылдыруу, коомдо таанылгандыкка жетишүү, бийликке умтулуу, ж. б. Санариптик дүйнөдө жашоо жагдайга карата толук көзөмөлдөө жана аны ээлөө сезиминин элесин жаратат.

Интернет-көз-карандылыкка көмөктөшүүчү факторлору болуп тынчсыздануунун жогорку дэңгээли, агрессивдүүлүгү, копинг стратегиялары, эмоционалдык көйгөйлөрү, коммуникативдик жөндөмдүүлүктөрдүн төмөндүгү, коргоочу психологиялык механизмдери сыяктуу өспүрүмдөрдүн инсандык өзгөчөлүктөрү болушу мүмкүн. [4. 205-219.]. Бул жагынан алып караганда, инсандык көйгөйлөрү бар өспүрүмдөр интернеттин таасирине оңой берилип кетүүсү мүмкүн. Өз кезегинде интернетке чексиз кызыгып, ага байланып калуусу бир катар психологиялык кесепеттерге алып келиши мүмкүн: чыр-чатактуу жүрүм-турумга, өнөкөт депрессияга, жашоону виртуалдаштырууга, социумга адаптациялануу кыйынчылыктарына, убакытты көзөмөлдөө жөндөмдүүлүгүнүн жоголуусуна, эмоцияналдык жана мотивациялык чөйрөлөрдүн бузулуусуна ж. б.

Өспүрүмдөргө «ойлонуп» жана «окуп» отурбай, көп убакыт коротпой, даяр материалды «издеп жана табуу» оңой. Алар маанисин түшүнүү үчүн чондордон жана мугалимдерден сурап отурбай, интернеттен таап алууну артык көрүшөт. Мында алар табылган жана башкаларга жиберилген материалдар үчүн жоопкерчиликти алууну каалашпайт жана өздөрүн бардыгын жасоого уруксаты бар экендигин жана жазалоосуз экендигин сезишет. Кырдаалдын мындай абалы алардын руханий жактан өнүгүшүнө жана нравалык-инсандык потенциалына терс таасирин тийгизет. Интернет-көз-карандылык өспүрүмдөрдө укук бузууларга, түнт болууга, суициддик аракеттерге жакындай тургандыгын күчөтүшү мүмкүн. Алар «тузакка түшүп», чыныгы жашоодо олуттуу кесепеттердин чөйрөсүндө калышы мүмкүн.[5. С 100-131].

Интернет-көз-карандылыктын терс кесепеттерин таанып, окумуштуулар интернет ишмердүүлүгүнүн төмөнкүдөй түрлөрүн бөлүп көрсөтүшөт:

1. Инновациялык интернет технологияларын, программаларды, иш ыкмаларын, онлайн окутууну ж.б. таанып-билүү менен байланышкан таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүк. Бул түшүнүктү хакерчилик деген түшүнүк менен билдирүүгө болот.

2. Интернет аркылуу кызыктуу оюндарга байланыштуу оюн ишмердүүлүгү. Болбосо, бул көрүнүштү игромания деп атоого болот.

3. Интернет колдонуучулар ортосундагы онлайн өз ара байланыш жана баарлашуу менен байланышкан коммуникативдик ишмердүүлүк. Мындай абалды сүрөттөө үчүн интернет - аддикция сөзү колдонулат.

Баланы узакка компьютерде «отуруп калуудан» сактай турган бир катар ыкмалар бар. Бул көйгөйдү чечүү үчүн ушул көз карандылыкты пайда кылган себептерди жоюуга чоң көңүл буруу керек.

Ата-энелер өз баласынын кызыгуулары кандай экендигин толук билип, алар менен көбүрөөк сүйлөшүп жана аны менен бирге көбүрөөк убакыт өткөрүшү керек. Өз иштери менен алектенген ата-энелер социалдык тармактарда баарлашууга жана ал жактан колдоону издөөгө балдарына өздөрү түрткү беришет. Ата-энелерге окуудан сырткары бош убакта баланын эмне менен алек болоорун ойлонуусу зарыл. Бул үчүн аны менен сүйлөшүп, аңгемелешүүнүн жүрүшүндө баланын эмне иштегиси келээрин билип, кызыгып, ошого жараша ар кандай курстарга окутууга берүүлөрү тийиш. Өспүрүмдөрдүн интернет көз карандылыгынын алдын алуу иштерин баланын компьютердик технологияларга кызыгуусу пайда боло элек мезгилде жүргүзүү зарыл.

Төмөнкү эрежелерди сактоо менен интернетке болгон тартылууну төмөндөтүп, жардам берүүгө болот: физикалык көнүгүүлөр менен алектенүү, эртең менен жана кечкисин чуркоо, таза абада сейилдөө, фитнес клубдарга, тренажердук залдарга катышуу, сапарларды уюштуруу, кызыктуу жерлер, жаңы адамдар менен таанышуу, баарлашуу борборлоруна баруу, китептерди окуу жана библиотерапия жүргүзүү. Мындай ыкмалар адамга баалуулук багыт алууларын, максаттарын жана өзүнүн жашоо-турмушун пландаштырууну кайрадан карап чыгууга жардам берет.

Бүгүнкү күндө интернет - зарыл болгон маалыматтын негизги булактарынын бири болуп саналат.

Окууну, интернеттен сырткаркы бардык кызыкчылыктарды таштап, өспүрүмдөрдүн өздөрүн виртуалдык жашоого толугу менен берилип кетпөөсү үчүн, баланын келечеги, жашоосу ар тараптуу болуу үчүн ата-энелер убакыт бөлүп, баланын кызыкчылыктарына көңүл буруусу керек.

Адабияттар

1. Балонов И.М. Компьютер и подросток. - М., 2002. стр.32-58.
2. Войскунский А. Е. Феномен зависимости от Интернета. -М., 2000. С 100-131.
3. Ефимова, И.Ю. Роль родителей в обеспечении информационной безопасности учащихся при использовании интернета. -Магнитогорск, 2015. – С. 205-219.
4. Чудова И.В. Особенности образа "Я" Жителя Интернета" // Психологический журнал. 2002. Т.22. № 1. С.112-116.
5. Янг К.С. Диагноз — Интернет-зависимость // Мир Интернет. — 2000. №2. С.24-29.

Токсонбаев Р.Н.
д.п.н., профессор
Мамбетказиева Г.С.
КНУ им. Ж.Баласагына

СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК КРИЗИС ШАРТТЫНДАГЫ ЗАМАНБАП КЫРГЫЗ ҮЙ-БҮЛӨСҮНҮН АБАЛЫ

СОСТОЯНИЕ СОВРЕМЕННОЙ КЫРГЫЗСКОЙ СЕМЬИ В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА

THE STATE OF MODERN KYRGYZ FAMILY IN THE CONDITIONS OF SOCIO-ECONOMIC CRISIS

Аннотация: Бул илимий макалада азыркы учурдагы заманбап кыргыз коомунун бирден-бир актуалдуу проблемалары – бул коомдук жана экономикалык кризистеги үй-бүлө проблемаларын кароо. Өткөөл мезгил, мобилдүүлүгүн алып, үй-бүлө пайдубалын талкалаган. Урбанизация багыттардын өз турумун өзгөртүп, үй-бүлөнүн маанисинин төмөндөшүнө алып келген. Кризис абалына алып барган шарттарды карап, ал жайгдайдан чыгуу жолдору жана механизмдери тууралуу каралган.

Түйүндүү сөздөр: үй-бүлө, кризис, глобализация, коом, калктын саны, мамлекет.

Аннотация: Статья посвящена одной из актуальных проблем современного кыргызского общества – проблеме семьи в условиях социального и экономического кризиса. Переходный период, вызвав мобильность населения, расшатал семейные устои. Урбанизация населения привела к падению значимости семьи, изменив ее место в ценностных ориентациях. Рассмотрены причины, приведшие современную семью в состояние кризиса и возможные пути и механизмы разрешения данной проблемы.

Ключевые слова: семья, кризис, глобализация, общество, население, государство.

Abstract: The article is devoted to one of the urgent problems of modern Kyrgyz society – the problem of the family in conditions of social and economic crisis. The transition period, having caused mobility of the population, has shaken family foundations. The urbanization of the population led to a decline in the importance of the family, changing its place in value orientations. The reasons that led the modern family to a state of crisis and possible ways and mechanisms to solve this problem are considered.

Key words: family, crisis, globalization, society, population, state.

Кыргызстанда бүгүнкү күндө, бул этапта, кыйла курч жана маанилүү маселелердин бири болуп азыркы үй-бүлө маселеси болуп саналат. Үй-бүлө деген эмне? Бул учурда бир бүтүн катары ааламдашуу жана коомдун коомдук калыбына бир жагынан кризиске учурап жатат негизги коомдук институт, коомдун бирдиги, адам баласынын жашоосундагы негизги нерсе болуп саналат. Өткөөл мезгил, мобилдүүлүгүн алып, үй-бүлө пайдубалын талкалаган. Урбанизация багыттардын өз турумун өзгөртүп, үй-бүлөнүн мааниси төмөндөшүнө алып келген.

Мамлекет совет бийлигинин учурунда үй-бүлөлүк мамилелерге олуттуу таасир тийгизгени менен, бирок үй-бүлө статусу, салыштырмалуу төмөн экенин белгилүү. Кайра куруунун жылдары бул абал кескин төмөндөп кеткен. Үй-бүлөнүн экономикалык, коомдук жана адеп-ахлактык пайдубалы кыйратылды, бул болсо өмүр бою никеде жашоонун престижин тушуруп, көз карандысыз жашоонун баркын жогорулаты.

Учурда Кыргызстанда никелердин санын кыскартуу боюнча терс жагдай түзүлүүдө. Бул жаш адамдар

салыштырмалуу кеч жашында үй-бүлө күтүүгө алып барды. Жалгыз бой жаш адамдардын ичинде, калктын жалпы санын карап көрсөк, аялдар басымдуулук кылат. Чакан болгон үй-бүлөлөр жана жалгыз бой ата-энелери менен үй-бүлөлөрдүн санынын жогорулашы, ошол элу учурда төрөттүн төмөндөшү коңулду бурат. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, төрөттүн төмөндөшү үй-бүлөлөрдүн аздыгына алып келет. Жубайлардын репродуктивдик тандоосуна үй-бүлө мамилелери, материалдык мүмкүнчүлүктөрү, жашоо шартты, улуттук каада-салттары, жубайлардын ден-соолугу таасир этет.

Тынчты алган көйгөй - ажырашуулардын көп сандагысы. Ажырашууга негизги себептери болуп ичкилик кыянат пайдалануу, начар үй-бүлө шарттары, үй-бүлөлүк ойноштук, үй-бүлө милдеттерин бөлө албастык, психологиялык келишпестик, ошондой эле үй-бүлөдөгү зордук-зомбулук көйгөйлөрү.

Экономикалык милдет - үй-бүлөнүн негизи. Үй-экономикалык милдеттерди аткаруу үчүн, коомдук-экономикалык муктаждыктарын системасынын таасирин тийгизет, баалуулуктар, көз караштар, жашоодогу максаттары жана коомдун идеалдары, ошондой эле, үй-бүлө мүчөлөрүнүн жекече өзгөчөлүктөрү, алардын каалоосу, керектөө муктаждыктары, маданий өнүгүсү, улуттук жана этностук өзгөчөлүктөрү жогору болуш керек. Үй-бүлөнүн экономикалык мамилелери негизи ролун ойноп жатат.

Туруксуз коомдук-экономикалык кырдаал жана коомдогу психологиялык туруксуздук үй-бүлөгө олуттуу таасирин тийгизди. Изилдөөлөр тастыктагандай эле, кризистин таасири астында салттуу үй-бүлөлүк ылайыкташуу туруктуулук жөндөмүн жоготуп, мамлекеттик колдоого муктаж болуп калат.

Азыркы учурда, билим алүү, саламаттыкты сактоо, жана маданий-эс алуу кызматтары төлөм аркылуу болуп, үй-бүлөлүк бюджетке негизделген. Турак жай проблемасын чечүү азыр бир гана үй-бүлөнүн материалдык кырдаалына байланыштуу болот. Ошондуктан, негизги милдет байлык топтоо жана аларды мураска өткөрүп берүү, ошондуктан үй-бүлөнүн экономикалык милдеттери бир кыйла жогорулады.

Бекем үй-бүлөнүн өзгөчөлүктөрү катары биз ишенимдүү алака, жакын тууган адамдын кадыр-баркын бекемдөө, өз ара түшүнүшүү, бош убакытты уюштуруу жана колдоо саналат.

Жакын адамдардын психологиялык жактан колдоосу жандын тынчтыгы үчүн абдан маанилүү болуп саналат. Үй-бүлөнүн чыр-чатактары жана кризистик кырдаалдары улам жубайлардын бири-бирине болгон психологиялык колдоосун жана түшүнүүсүн ажыратат экен. Ошентип, түшүнүү, психологиялык колдоо, боорукердик, мээрим, бактылуу үй-бүлөлүк жашоо шарты катары каралат.

Үй-бүлөнүн эс алуу иш-чараларын уюштуруу жана ошондой эле үй-бүлөнүн психологиялык климатты жакшыртуу жогорку мааниге ээ. Бул үй-бүлө мүчөлөрү үчүн бири-бирин жакшы билгенге жана өз ара түшүнүүнү жакшыртуу жана биргелешкен иш-аракет жубатарлык сезимин берет.

Кадимки үй-бүлөлүк мамилелер деле бул маанилүү психологиялык шарты жок болушу мүмкүн. Тилекке каршы, азыр бул иш абдан маанилүү болсо да, би-

рок, тескерисинче, өзгөргөн коомдо ар бир адамдын жан жүгү төмөндөп, ал үй-бүлөсү менен байланышта жүрүшүнө тоскоолдук кылуусу өсүп жана суммаланып баратат.

Тукум улоочу (көбөйүү) милдети. Индивиддин коомдук жана психологиялык жеке касиеттери болуп баласы жоктук кыйынчылыктарды жаратат. Изилдөө чегинен чыккан зарыл рухий муктаждыгы болуп саналат. Балага болгон муктаждык - бир адамдын муктаждыктарын структурасында маанилүү курамдык бөлүгү; башка адамга муктаждыгынын бир түрү болуп саналат.

Инсан катары ар бир бойго жеткен адамдын каалоосу бар - өзүн далилдөө үчүн ниети, устаты, окутуучу, улук кызматкер, билиминин, тажрыйбасынын, башка адамдын тажрыйбасына өткөрүп берүүгө каалоосу. Бул насаатчылыкта, окутууда, багууда бала менен энеси жана атасынын байланыш чөйрөсү болуп саналат. Бул жеткен инсандын өзүн-өзү ишке ашыруусу болуп саналат. Балага болгон зарылчылык ар кандай коомдук-маданий муктаждыгын билдире алат - мааниси жана адамзатка байланыштуу ой-ниети.

Ата-энелердин нике карата бала милдеттерин аткарышат: 1) жубайлардын үй-бүлөлүк абалынын өзгөрүүсү; 2) жубайлардын туугандык байланыштарынын өзгөрүүсү; 3) үй-бүлөлүк биримдик сезимин бекемдөө; 4) үй жана өзүн-өзү кызмат кылууда кыйынчылыктарга жогорулашуусу; 5) бала тарбиялоого жана камкордук ички иштерде алар үчүн өз ара жардамдын реалдуу өсүшүнүн зарылдыгы.

Жашоо туруксуздукту жана жаш үй-бүлөлөрдүн нормалдуу материалдык жана жашоо шарттарынын жоктугу эске алынып бала төрөөнү кийинкиге калтыруу аргасыз болушат. Ошентип, биз үй-бүлөнүн жыныстык милдетинин нарктын төмөндөдү деп айта алабыз.

Негизги баланын коомдук милдетти жана коомдук статусу. Үй-бүлө коомдо жалгыз гана социалдык мекеме болбой, бул роль мектеп балдарынын (өспүрүмдөр) тобу, атайын билим берүү уюмдары, маданий мекемелер менен бөлүшүлгөн. Алардын үй-бүлөгө маанилүү экени шексиз, анткени бүгүнкү коомдогу заманбап сапат аларсыз пайда болмок эмес экенин калыстык үчүн айтып кетүү зарыл. Ал эми үй-бүлө коомдогу маанилүү институт жана башка социалдык институту жакынкы келечекте аны алмаштыра алат деп айтууга мүмкүн.

Учурда бул үй-бүлөлөрдүн функцияларын ишке ашыруу кыйын болуп калды. Бул тарбияда балдардын девианттык жүрүмүнүн өсүшү менен далилденип турат. Коомдо, ошондой эле жашыруун беспризорничество көйгөйү бар, анын себептери үй-бүлөлүк жашоо азыркы коомдо кадыр-барктуу эмес деп жатышат. Бул көрүнүш балдардын жаңы муунду, коомду четке кагуусун сүрөттөйт. Бай үй-бүлөлөрдө да ата-энеси же 2-3 жумушта иштеген энеси менен дээрлик бала көрүшпөйт жана билим менен алектенбейт.

Бүгүнкү күндө коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөрдү иликтеп биз үй-бүлөлүк милдеттердин экономикалык, эс алуу жана психотерапиялык милдеттеринин өсүшү менен бирге гедонисттик менен баланын коомдо көбөйүү, коомдук, негизги статусу жана мил-

деттеринин маанисинин олуттуу төмөндөшүнө айтсак болот.

Ошентип, азыркы үй-бүлөнүн абалы коомдук-экономикалык кубулуштардын көрсөткүчтөрүн талдоодо төмөндөгү багыттарын билдирет: үй-бүлөлөрдүн жалпы санынын азайышы; Үй-бүлөдө балдардын санынын кыскаруусу; бир бала үчүн үй-бүлөнүн багыт алуусу; көп балалуу үй-бүлөлөрдүн кыскаруусу; Жалгыз бой ата-энелердин өсүшү жана кризистик үй-бүлөлөрдүн өсүшү; балдарды бага албаган жакыр үй-бүлөлөрдүн санынын өсүшү.

Корутунду катары "группа риска" үй-бүлөлөрдүн көпчүлүгү коомдук шарттардын кесепетинен түзүлгөнүн айтып кетсек болот. Алардын жакшы жагына үн-

дөш үчүн, өз убагында зарыл чечимдерди чыгарыш үчүн, экономикалык негиздерин бекемдөөгө атайын жалпы иш-чараларды өткөрүп, үй-бүлөнүн абалы жөнүндө ар тараптуу мамлекеттик жакшыртуу механизмдерин табып, үй-бүлөнүн балдардын коомдошконгогу негизги институту катары ролун көргөзү болуп саналат.

Адабияттар

1. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. - М., 1985.
2. Ковалев. Психология современной семьи. - М., 1988.
3. Гозман Л. Я., Алешина. Ю.Е. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений. - М.: МГУ, 1987.
4. Анзорг Линда. Дети и семейный конфликт. - М.: Просвещение, 1991.

Жээнбекова С.Т.
ст. преподаватель
КНАУ им. К.И. Скрябина

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПРОБЛЕМЕ КОНФЛИКТОВ

КОНФЛИКТ КӨЙГӨЙҮНӨ КОЛДОНУЛГАН ПЕДАГОГИКАЛЫК ЫКМА

PEDAGOGICAL APPROACH TO THE PROBLEM OF CONFLICTS

Аннотация: В настоящей статье изучаются некоторые особенности профессионального общения профессорско-преподавательского состава со студентами, а равно и некоторые конфликты, возникающие в ходе этого общения. Выдвигаются функции коммуникативного процесса социальной педагогики. Подчеркивается, что особо важным в данном случае является уровень конфликтологической культуры педагога. Именно в условиях когда количество конфликтных ситуаций в которые может попасть участник педагогического процесса растет, важным критерием оптимизации эффективности процесса преподавания, обучения и воспитания студентов является обязательность владения им системой знаний о закономерностях общения, ввиду того, что общение является звеном педагогической работы, понимаемой как взаимодействие.

Ключевые слова: профессиональное общение, конфликты, конфликтологическая культура, социальная педагогика.

Аннотация: Бул макалада студенттер менен окутуучулардын ортосундагы педагогикалык байланыштын кээ бир өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле, бул байланыштын жүрүшүндө келип чыккан конфликттер каралат. Педагогиканын байланыш функциясынын коомдо болгон милдети. Бул өз учурда өзгөчө маанилүү деңгээлде болуп, мугалимдин педагогикалык маданияты экенин баса белгиленет. Азыркы учурда конфликттердин көп болгондугуна байланыштуу чыр-чатактуу кырдаалдарда педагогикалык процессиндеги билим жана тарбия берүүнүн натыйжалуулугун оптималдаштыруу үчүн маанилүү критерийи, ошондой эле байланышы тууралуу кеңири сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: кесиптик байланыш, чыр-чатак, маданият, коомдук социалдык педагогика.

Abstract: This article examines some features of professional communication of the faculty with students, as well as some conflicts that arise during this communication. The functions of the communicative process of social pedagogy are being advanced. It is emphasized that the level of the teacher's conflictological culture is particularly important in this case. It is in conditions when the number of conflict situations that a participant in a pedagogical process can grow in, an important criterion for optimizing the effectiveness of the process of teaching, teaching and educating students is that they must have a knowledge system about communication patterns, since communication is a link in pedagogical work, understood as interaction.

Key words: professional communication, conflicts, conflictological culture, social pedagogy.

В условиях современного общества растет число людей, нуждающихся в помощи высококвалифицированных педагогов, способных грамотно себя вести при конфликтных ситуациях. Все мы знаем, что в условиях современного Кыргызстана с каждым годом увеличи-

вается число подрастающего поколения, склонного к агрессивному поведению или же гиперактивности, что может увеличить риск конфликтов во время обучения. Это пропорционально тому, что растет количество конфликтных ситуаций, в которые может попасть

участник педагогического процесса. Важным критерием оптимизации эффективности процесса преподавания, обучения и воспитания студентов является обязательность владения им системой знаний о закономерностях общения, ввиду того, что общение является звеном педагогической работы, понимаемой как взаимодействие. По определению М. Боневой и Г. Колева: «Общение будучи феноменом, представляет собой непрерывный поиск и овладение знаниями, умениями, навыками. Это не что иное, как комплексное социальное явление, процесс взаимного влияния, взаимопонимания, взаимодействия индивидов на основе определенного объема информации». [1] В наиболее общем виде можно выдвинуть функции коммуникативного процесса социальной педагогики, в том числе:

- Содействие студенту в нахождении пути выхода из затруднительной социальной ситуации, в которую он временно попал;

- Обмен информацией. Педагогом предоставляется студенту информацию, благодаря которому студент мог бы добиться решения своей проблемы; студент со своей стороны дает информацию, касающуюся причин возникновения своей проблемы;

- Выражение отношения говорящего субъекта / преподавателя или студента / к предмету обсуждения.

Эффективность профессионального общения социального педагога зависит от владения им рядом профессионально значимых коммуникативно-речевых умений, благодаря которым в дальнейшем он сможет добиться эффективного взаимодействия как формальными, так и неформальными средствами общения, поощряя проявления инициативности и активности клиентом. Согласно социолингвистике коммуникативные умения сами по себе не представляют собой врожденную способность, а способность, формируемую при взаимодействии человека с окружающей его социальной средой в ходе накопления им коммуникативного опыта. Умения профессионального общения педагога обычно включают в себя его способность вступать в полноценный диалог с другими людьми, осуществляя при этом творческое взаимодействие с ними. Однако в ходе его профессионального общения нередко возникают самые разные конфликты с точки зрения их специфики и причин, с которыми ему следует успешно справляться.

Существует обыденное представление о конфликте, как об столкновении противоположных мнений, целей, интересов, мировоззрений и т.п. Сами по себе конфликты бывают деструктивными и конструктивными. Деструктивным бывает тот конфликт, когда никем из оппонентов не принимается противоположное мнение, противоположная точка зрения, тем более что каждый оппонент проявляет стремление удержать и утвердить во что бы то ни стало свою точку зрения. О конструктивном конфликте можно говорить тогда, когда каждый оппонент отстаивает свое мнение и свою точку зрения, при этом выслушивая и принимая во внимание полностью или частично мнение другого. Конфликты, которые могут возникнуть в ходе взаимодействия педагога с студентом, сгруппированы следующим образом: конфликт целей; конфликт идей; конфликт настроек; конфликт поведения. Конфликтное поведение обычно появляется с

открытого недоверия, когда занижается значимость студента или педагога, когда указывается разница в социальном статусе не в пользу одного из членов коммуникации, нежелание признавать свои ошибки, преувеличение собственного вклада в общее дело, постоянное навязывание своей точки зрения, неумение понять точку зрения собеседника. Особо важным в данном случае является уровень конфликтологической культуры педагога. Д. Димитровым предлагается модель конфликтологической культуры:

- Информационный блок модели включает в себя знания о теории и практике конфликта, в том числе: о структуре и динамике конфликтной ситуации, конфликта; о типологии и виде производственных конфликтных ситуаций, конфликтов; о типологии оппонентов и „трудных людей”; о мотивации конфликта; об объективных и субъективных конфликтогенах; о конфликтогенности (саногенное мышление, знание о природе конфликтных эмоций, ценностные ориентации); о формах конфликта; об активных и пассивных конфликтных стратегиях; о стилях конфликтного поведения и их применимости в разных ситуациях; о способах и методах разрешения конфликтных ситуаций и конфликтов; о понятии страха, защитных механизмах и методах психологической защиты; о психотехнических способах регуляции психофизического состояния; знания о коммуникациях, о барьерах общения; о технологиях предупреждения конфликта, его преодоления, регулирования и разрешения; о теоретических и эмпирических методиках диагностики конфликта и его компонентов.

- Аксиологический блок модели представляет собой совокупность конфликтогенных профессионально важных свойств и качеств основных сфер индивидуальности специалиста.

- Операционный блок включает в себя конфликтогенные профессионально важные качества с точки зрения предметно-практической сферы, в том числе: конфликтологические умения, этическое поведение, способность оценить правильность своих действий, систему умений и навыков для разрешения вероятностных конфликтологических задач в связи с управлением конфликтом.

Класс вероятностных (возникающих в той или иной мере вероятности) профессиональных и конфликтологических задач состоит из пяти групп задач, обособленных с учетом логики управления конфликтом, в частности: конфликтологические задачи по диагностике, прогнозированию, моделированию целей, стимулированию, разрешению (преобразованию профессиональной конфликтогенной среды) конфликта. [2] В ходе профессионального общения следует избегать любых конфликтогенов, которыми принято называть слова, действия (или бездействие), приводящие к конфликту.

Н. Арутюнова выдвигает тезис проявления конфликтогенов следующим образом:

- Отношение когда хотят показать превосходство угрозами, в виде замечаний, издевательств, оценки с негативом, обвинениями и сарказмом;

- Отношение снисхождения, когда проявляется демонстрация уничижения с ласкательно-принижающей доброжелательностью;

- Безапелляционность, демонстрируемые проявлением излишней самоуверенности в своей правоте и непогрешимости, самоуверенности;

- Когда человек который хочет дать совет занимает превосходную позицию, навязывает свои советы;

- Игнорирование студента, повышение голоса и стремление показать, что свои мысли и рассуждения более значимы, более ценные, чем у остальных;

- Скрывание информации;

- Неумышленное или умышленное нарушение этики.

- Глумление или издевка;

- Перебрасывание ответственности на другого. [3]

В процессе профессионального общения педагога часто возникают барьеры логического и фонетического характера, а равно и барьеры, к которым

приводят отрицательные эмоции. В заключение, следует отметить, что умения педагога преодолевать возникающие в ходе взаимодействия конфликты и превращать их в коммуникативные ситуации, требующие проявления положительного потенциала студента, лежат в основе успешного профессионального взаимодействия, являясь обязательным элементом его профессионализма.

Литература

1. Бонева, М., Колев Г. Ценностная система социального работника, том 50, серия 6.2, 2011. с. 166-175.

2. Димитров Д. Конфликтология и конфликтологическая культура. бр. 4, 2005, с. 76-94.

3. Арутюнова Н. Д. Жанры общения. Человеческий фактор в языке. Коммуникативность, модальность, дейксис. – М.: Наука, 1992

Кудайбердиева Д. М.

старший преподаватель Кыргызского Национального
университета им. Жусупа Баласагына

ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ВОСПРИЯТИЯ ГОРОДА БИШКЕК ГОРОДСКИМИ И СЕЛЬСКИМИ СТУДЕНТАМИ

ШААРДЫК ЖАНА АЙЫЛДЫК СТУДЕНТТЕРДИН БИШКЕК ШААРЫН КАБЫЛ АЛУУСУНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮН ИЗИЛДӨӨ

THE STUDY OF THE PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE PERCEPTION OF THE CITY OF BISHKEK BY URBAN AND RURAL STUDENTS

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема восприятия городской среды студентами из города и сельской местности. Обозначены определения терминов «среда», «пространственная среда», «городская среда». Проведено экспериментальное сравнительное исследование особенностей восприятия города Бишкек городскими и сельскими студентами в количестве 50 человек. Статья содержит результаты проведенного анализа исследования. Выявлены различия и сходства в восприятии города Бишкек у студентов двух групп. В контексте восприятия города изучена неудовлетворенность прошлым и настоящим временем, трудности языкового барьера у студентов из сельской местности. Также было выявлено, что актуальной для студентов обеих групп является потребность в социальных контактах, общении, включенности в социум. Полученные результаты будут иметь пользу в проведении воспитательной работы со студентами из сельской местности, в оказании поддержки им в период адаптации с учетом особенностей восприятия города студентами.

Ключевые слова. среда, городская среда, восприятие пространства, городские студенты, сельские студенты, восприятие города Бишкек, неудовлетворенность прошлым и настоящим, языковой барьер, учеба в городе, сходства и различия в восприятии города.

Аннотация. Бул макалада шаардык жана айылдан келген студенттердин шаардык чөйрөнү кабыл алуу көйгөйү каралган. «Чөйрө», «мейкиндик чөйрө», «шаардык чөйрө» терминдеринин түшүнүктөрү келтирилген. 50 адамдан турган шаардык жана айылдык студенттердин Бишкек шаарын кабыл алуу өзгөчөлүктөрүнө эксперименталдык салыштырма изилдөө жүргүзүлгөн. Макалада изилдөөнүн анализ жыйынтыктары камтылган. Эки студенттик топторунун Бишкек шаарын кабыл алуусунун айырмачылыктары жана окшоштуктары белгиленген. Шаарды кабыл алуу контекстинде өткөн жана учур чактарга канагаттанбоо, тил барьеринин кыйынчылыктары изилденди. Ошондой эле студенттердин эки тобуна актуалдуу болуп социалдык катнаштарга, баарлашууга, коомго кошулуу муктаждыгы белгиленүүдө. Алынган жыйынтыктар студенттердин шаарды кабыл алуу өзгөчөлүктөрүн эске алып, айылдан келген студенттерге адаптация убагында колдоо көрсөтүү максатында тарбиялык иштерди жүргүзүүдө жардам берет.

Түйүндүү сөздөр. Чөйрө, шаардык чөйрө, мейкиндикти кабыл алуу, шаардык студенттер, айылдык студенттер, Бишкек шаарын кабыл алуу, өткөн жана учур чакка канагаттанбоо, тил барьер, шаарда окуу, шаарды кабыл алуусунун айырмачылыктары жана окшоштуктары.

Annotation. This article addresses the problem of perception of the urban environment by students from the city and countryside. The definitions of the terms "environment", "spatial environment", and "urban environment" are indicated. An experimental comparative study of the characteristics of the perception of the city of Bishkek by urban and rural students in the amount of 50 people was conducted. The article contains the results of the analysis of the study. The differences and similarities in the perception of the city of Bishkek among students of the two groups are revealed. In the context of the perception of the city, dissatisfaction with the past and the present has been studied, and the difficulties of the language barrier among students from rural areas. It was also revealed that the need for social contacts, communication, inclusion in society is relevant for students of both groups. The results will have the benefit of conducting educational work with students from rural areas, in providing support to them during the adaptation period, taking into account the peculiarities of the perception of the city by students.

Keywords. Environment, urban environment, space perception, urban students, rural students, perception of the city of Bishkek, dissatisfaction with the past and the present, language barrier, studying in the city, similarities and differences in the perception of the city.

Жизненная среда города – социальное, культурно – детерминированное пространство, где сосредоточена жизнедеятельность человека. [2] Но прежде чем приступить к исследованию городской среды, необходимо рассмотреть термин «среда».

Все определения понятия среды выражаются в следующих формулировках:

1. Среда – это люди, в данном определении на первый план выходит то, что, исследователи изучают средовые факторы, создающиеся самим человеком и на которые индивид в силах оказывать влияние;

2. Среда – это то, что окружает субъектов деятельности, все условия, влияющие на них. Данный подход более близок к биологическому пониманию формирующего фактора среды;

3. Среда – это определенный баланс между людьми и окружением;

4. Среда – это открытая система, которая связана с надсистемой. Между ними происходит обмен энергией, материей и информацией. [3]

Термином "пространственная среда" обозначается комплекс пространственно-предметных свойств и состояний окружающей среды, которые имеют естественно-природный (горы, поля, леса, моря, животные, растения) или антропогенный характер (городская среда, парковая зона, архитектурная среда, также виртуальная среда, представленная на экране компьютера) и пр. [2]

Городская среда представляет собой сложную субъектно-объектную общность, включающую в себя сплетение пространственно-функциональных и трудовых взаимодействий. [1] Она состоит из некой структуры, в которую включены объектные (территориальные, информационные, социально-групповые, организационные и др.) и субъектные (личностные знаки и смыслы, установки, мотивы и навыки и др.). Также элементы, состоящие из жизненных стратегий и биографий, создающие эссенцию сосуществования, коммуникации и взаимодействия. Удовлетворенность или неудовлетворенность жизнью в городской среде, эффективность или не эффективность самоопределения личности, жизненный баланс зависит от многих факторов, в том числе и от той среды обитания, в которой непосредственно находится человек, в

частности, от городской среды, создающейся эмоциями, мотивами, поступками, как проживающих на данной территории с детства, так и тех, кто приехал из сельской местности. [3]

В последние годы наблюдается преобразование и развитие города Бишкек: открываются новые большие торговые комплексы, появляются новые компании, строятся новые современные жилые комплексы. Однако подобное развитие города неоднозначно влияет на его чистоту и внешний облик в целом, также с увеличением информационных перегрузок претерпевает изменение психологическое и ролевое поведение проживающих в городской среде людей. В этом положении молодежь оказывается самой чувствительной ко всем переменам, происходящим в городе, а также она оказывается наиболее восприимчивой к среде города.

С целью изучения восприятия города Бишкек в исследовании участвовало 50 студентов Кыргызского национального университета в возрасте от 19 до 23 лет. Из них 36 студентов, приехавших из сельской местности или из других городов Кыргызстана, остальные коренные жители Бишкека.

Сравнивая различные взгляды на особенности восприятия города Бишкек студентов из городской и из сельской местности можно отметить общую тенденцию влияния именно городской среды на формирование особенностей восприятия молодежи. Данное восприятие у студентов из городской местности и студентов из сельской местности имеет ряд похожих характеристик, отличающихся по уровню выраженности. Сходства заключаются в восприятии города как меняющегося, непредсказуемого, а различия в удовлетворенности прошлым, настоящим и в степени целеустремленности. А именно, студенты из городской местности в большей степени показали целеустремленность и удовлетворенность прошлым и настоящим, студенты из сельской местности в меньшей степени целеустремленны и удовлетворены прошлым и настоящим. Были выявлены также сходства и различия в восприятии города Бишкек между студентами первого и пятого курсов. У студентов сходства проявляются в восприятии Бишкека как непредсказуемого, небезопасного, активного, обычного. Разли-

чия выразились в том, что на пятом курсе студенты из городской местности видят мир более нестабильным и тревожным, чем на первом курсе. Различия так же обозначены в том, что студенты пятого курса более проявляют упорство в постановке целей, больше удовлетворены своим настоящим и прошлым, чем студенты первого курса.

Из-за трудностей языкового барьера у студентов из сельской местности выражается неудовлетворенность прошлым и настоящим. В силу того факта, что обучение в ВУЗе проходит на русском языке, также и жизнь в городе часто требует владения русским языком.

У студентов двух групп является доминирующей потребностью в социальных контактах, быть включенным в социум, потребность в общении, что вполне соответствует ведущей деятельности на данном возрастном этапе жизни. Студентам, приехавшим из сельской местности требовалась более длительная адаптация к городу, обстановке вуза, включенности в студенческую группу и учебный процесс в целом.

Рисунок 1. Диаграмма восприятия города студентами, приехавшими из сельской местности

Особенности восприятия города Бишкек городскими студентами представлено на следующем рисунке:

Рисунок 2. Диаграмма восприятия города студентами из городской местности

Также следующие отличия восприятия города были отмечены у городских студентов и у приезжих студентов первого курса. Приезжий студент в среде города чувствует эмоциональный подъем, в предвкушении новых впечатлений, он не испытывает перегруженность эпизодически повторяющимися импульсами. Городской студент характеризует городскую среду как монотонность и обыденность, лишенную активных импульсов. Что касается городской среды для студентов из сельской местности, то это жизнь в первую очередь в переменных пространственных условиях. Она регистрируется с одной стороны большой пространственной концентрацией людей, с другой стороны все возрастающими пространственными распределениями их деятельности. Необходимость проявить свою индивидуальность, найти себя в этом городе, адаптация к городской среде вынуждает студентов из села искать различные пути реализации своего потенциала. В этой ситуации возникает вопрос: насколько наш город Бишкек удовлетворяет самые актуальные потребности молодых людей: потребности в коммуникации в самореализации, личностном и профессиональном становлении?

Процесс урбанизации в городе, влияет негативно и на сферу взаимоотношений индивидов. Растущее число виртуальных контактов между личностями, подрыв традиционных связей между индивидами, потеря традиционных соседских взаимоотношений, нарушения личного пространства человека в ситуации людской концентрации в городе. Городская среда с ее постоянно меняющейся архитектурной реальностью требует постоянного психологического приспособления от молодежи из сельской местности. Ведь от успешности взаимодействия Человек - Городская среда вытекает эффективность его учебы в городе и успешность его жизнедеятельности в целом.

Полученные сведения будут иметь пользу для практической деятельности руководителей вузов, в частности в реализации воспитательной работы со студентами из сельской местности, в оказании им психологической поддержки в период адаптации. Полученные результаты, возможно, будут способствовать лучшему совершенствованию методов и форм работы в ВУЗе с целью лучшего усвоения материала студентами с учетом особенностей восприятия города студентами, приехавшими из села.

Литература

1. Леонтьев А. Н. Образ мира / А. Н. Леонтьев. // Мир психологии. - 2003. - N 4.
2. Нартова-Бочавер С. К. Опросник «Суверенность психологического пространства» - новый метод диагностики личности // Психология. 2007. Т.25. №5.
3. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования: Описание, объяснение, понимание социальной реальности. - М., 2008.

УДК: 17:130.2:221.7.

Дононбаев А., профессор
Кыргызско-Российского Славянского
университета, доктор политических наук (г.Бишкек),
Сюй Лили, аспирант Бишкекского
Гуманитарного университета им. Карасаева

ЭТИКО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА «ЭТИКЕТНОСТИ»
И «ЕСТЕСТВЕННОСТИ» В МИРОВОЗЗРЕНИИ
КОНФУЦИЯ И ЯН ЧЖУ

КОНФУЦИЙДИН ЖАНА ЯН ЧЖУНУН КӨЗ КАРАШЫНДАГЫ
“ТАБЫХЫЙЛЫК” ЖАНА “ЭТИКЕТТИКТИН”
ЭТИКО-САЯСАТ МАДАНИЯТЫ

ETHICAL AND POLITICAL CULTURE "OF ETIQUETTE"
AND "NATURALNESS" IN THE WORLDVIEW OF CONFUCIUS
AND YAN ZHU

Аннотация: В данной статье анализируется этико-политическая культура в мировоззрении Конфуция и Ян Чжу. Проводится сопоставление учений двух философов, две важные составляющие мировоззренческая и этико-политическая. Данные два компонента в своем сочетании, создают определенное умонастроение времени, тем самым непосредственно формируя образ мышления и понимания действительности философами. Рассматриваются их противоположные концептуальные линиями мировоззренческой ориентации общественного сознания.

Ключевые слова: "этикетность", "естественность", общественно-политическое учение, этико-политическая культура.

Аннотация: Бул макалада Конфуцийдин жана Ян Чжунун көз караштарындагы этикалык жана саясий маданияты анализделген. Бул эки ойчулдардын окуулары, идеологиялык жана этикалык-саясий эки маанилүү компоненттерин салыштырат. Бул эки компоненттердин натыйжада адамдардын түздөн-түз чыныгы ой жүгүртүүсүн, түшүнүктүн жолун түзүү, убакыттын белгилүү бир маанай түзүү үчүн биригишин, коомдук сезимдин идеологиялык багытынын карама-каршылыгын жана алардын багыттары талкууланат.

Түйүндүү сөздөр: "этикеттик", "табигый", бир коомдук-саясий доктрина, ахлактык жана саясий маданият.

Abstract: This article analyzes the ethical-political culture in the worldview of Confucius and Yang Zhu. A comparison of the teachings of two philosophers, two important components of the worldview and ethical-political. These two components, in their combination, create a certain frame of mind, thereby directly shaping the way of thinking and understanding of reality by philosophers. Their opposite conceptual lines of the ideological orientation of social consciousness are considered.

Key words: "etiquette", "naturalness", social and political doctrine, ethical and political culture.

Целостный рисунок духовной сферы организуют две важные составляющие: мировоззренческая и этико-политическая. Данные два компонента в своем сочетании, создают определенное умонастроение времени, тем самым непосредственно формируя образ мышления и понимания действительности философом. Поэтому четкая интерпретация взглядов мыслителей в их сравнительном измерении оказывается невозможной без обращения к анализу мировоззренческого и нравственного смысла, который приобретает тем или иным этико-философским и общественно-политическим учением в духовно контексте определенной эпохи. При этом этот смысл, конечно, должен извлекаться из фактов текстуальных высказываний в «сопряжении» их с культурно-историческими обстоятельствами жизнедеятельности общества в период, когда философ жил и творил.

Система этических и политических воззрений мыслителя, вписанная в мировоззренческий и нравственно-психологический контекст исторического времени и места, предстает не как выпрямленное отражение самих по себе закономерных тенденций, а как сложное мозаичное полотно, в котором перемешались необходимые и случайные оттенки и краски всех сторон жизни международного сообщества.

Выбирая для сравнительного анализа концепций Конфуция и Ян Чжу, отправной точкой стала возможность совмещения в сконструированных ими «моделях» этико-политической культуры человека. В работах философов присутствуют противоположные типологические линии развития государственности и международных отношений в эпоху «Чуньцю-Чжаньго». Если мы сопоставляем, а вернее противопоставляем, личностные характеристики в их концепциях, то мы как будто приближаемся к полярным образам, которые отражают политико-культурологические качества человека и государства в их «очищенном» виде. А раз существуют модели политической культуры человека, противоположные по характеристике своих поведенческих ориентаций, то, вероятно, все иные типологические варианты можно построить вокруг них, с определенными отклонениями от этих «чистых» типов.

Конфуций (551–479 гг. до н.э.) – это европоезированное произношение «Кунфуцзы», в китайском языке «Кун-цзы», которое происходит из практически неизвестного аристократического рода царства Лу. Когда философ был еще совсем маленьким у него не стало отца, а в лет ушла из жизни его мать, и ему пришлось вести самостоятельную жизнь [1, 89–105].

В данный период времени на судьбу человека огромное влияние оказывало его происхождение. Все значимые должности в государстве занимали представители знатных аристократических родов. В тоже время не только знатность происхождения играет большую роль на сцене социальной жизни, но и богатство. У семьи Конфуция не было ни знатного происхождения, ни богатства. Поэтому он мог рассчитывать только на свое природное дарование и неумное трудолюбие. В течение нескольких лет он занимал мелкие и средние чиновничьи должности, которые не обеспечивали благополучия его семьи и, что было не менее значимо, не приносили ему удовлетворе-

ния. Но, одновременно, во все эти трудные годы его неизменной страстью оставалась любовь к знаниям. Это увлечение своей натуры он пронес через всю свою жизнь. Всегда и везде он упорно и настойчиво учился.

Необходимо отметить, что в 30 лет являлся одним из образованных и достаточно признанных людей на своей родине в царстве Лу. В 35 лет он считался знатоком в области системы управления государством. К его советам прислушивались правители царств. Промежуток времени с 30 до 50 лет он занимался не только образованием других, но и сам учился. К нему в школу приезжали люди из самых далеких уголков. Очень много его учеников после окончания обучения стали государственными деятелями в разных царствах. Его школа была известна во всей Поднебесной. [2, 363]

Одной из острых тем, которая волновала философов Китая на протяжении долгого времени, стала природа человека. Идея природного равенства привела Конфуция к предположению, что надлежащее образование решит социальные и политические проблемы. Правда, у Конфуция сложно найти однозначные оценки природы человека. Эта тема, по-видимому, уже после него становится предметом оживленных полемических размышлений и глубокомысленных дискуссий. «Природа людей объединяет, нравы разъединяют» – говорил Конфуций. [3, 334] Существует мнение, что Конфуций считал природу людей от рождения одинаковой и лишь грубые нравы и обычаи делают одних недобродетельными, а других нет. Видимо по этой причине Конфуций считал бесплодными рассуждения о природе человека. Для него важно было найти средства и способы, которые помогли отвратить природу человека от воздействия дурных нравов и направили ее развитие в русло добродетельности, милосердия и человечности.

Совершенно иной по своим параметрам образ человека с положительными качествами дает Ян Чжу. Он говорит о том, что основным принципом человеческого поведения должно быть стремление к «естественности» – «цзыжань». Этот тип поведения реализуется с наибольшей полнотой в неуклонном следовании нормам «себялюбия» – «вэйво» и «наслаждения» – «лэ». Эти три качества должны быть организующим центром личностного облика человека. [4, 174]

Уже простое эмпирическое сравнение этих двух моделей личности показывает, как будто бы, положительную социально-политическую направленность этического идеала Конфуция и, якобы, негативную направленность идеала Ян Чжу. В абстрактном морально-этическом смысле,

в эмпирическом обобщении это так и предстает. Но истинное в формально-логическом, абстрактном отношении, не всегда оказывается таковым конкретно-исторически. В системно-сравнительном контексте конкретного изучения эта, на первый взгляд, поверхностно изображенная картина при обретает уже иные, неоднозначно сложные краски.

Идея об этической первооснове вещей, человеческого бытия, своими мировоззренческими истоками уходит в древнекитайскую каноническую книгу «Ицзин». [5, 432] Уже говорилось, что китайцы мыслили мир в качестве живой, пульсирующей «организмиче-

ской структуры», континуума, где все коррелятивно связано, взаимообусловлено, подчинено универсальному ритму движения. Этот ритм движения подчиняется согласованию и рассогласованию между двумя сторонами организмической структуры: «инь» – «ян» («темной» – «светлой»). [6, 1-35]

Взаимодействие между людьми, людьми и вещами вводится в круг представлений о силе и интенсивности морально-этической добродетели. Чем выше этическая добродетельная сила индивидуума, тем интенсивнее и масштабнее влияние и изменение, производимое ею в мире. Морально этическая добродетель, таким образом, оказывается силой, контролирующей и созидающей внешнее окружение.

Учение Конфуция изложено полно, оно обширно, его трудно объять, но, может быть, потому легче понять. К тому же оно породило огромную комментирующую литературу, разбирая и сопоставляя которую, возможно осветить наиболее запутанные вопросы во взглядах Конфуция. Учение Конфуция все-таки целостно, оно охватывает важнейшие стороны социально-политического и этико-философского отношения мыслителя к действительности.

Напротив, учение Ян Чжу изложено фрагментарно. В третьем томе «Чжуцзы цзичэн» («Собрание сочинений философов»), которое посвящено даосским учениям, после «Лао-цзы» и «Чжуан-цзы», в сочинении «Ле-цзы» помещена небольшая глава «Ян Чжу» всего в десять страниц, излагающих основное содержание взглядов философа (Ле-цзы чжу, 1956). Это главный первоисточник в исследовании мировоззрения мыслителя. Разумеется, такой краткий текст легко объять, но трудно понять. Данное обстоятельство усугубляется лапидарно-афористическим, почти метафорическим, художественно-образным языком текста Ян Чжу. Тем не менее концепция личности Ян Чжу была предметом серьезного изучения и анализа во многих трудах, посвященных истории древнекитайской философии и идеологии.

Таким образом, текст высказываний Ян Чжу в связи с краткостью, апеллированием к здравому смыслу, эмпирическим характером изложения не дает возможности выявить все содержательные идеи мыслителя, основываясь лишь на анализе внутренней логики его строения. Здесь, видимо, значительную роль в адекватном интерпретировании смысла высказываний Ян Чжу и должно сыграть системное сравнение с противоположными концептуальными высказываниями Конфуция.

Если историчность фигуры Конфуция ни у кого не вызывает сомнений, то этого нельзя сказать о Ян Чжу. Мнения о его жизни весьма противоречивы. Известно даже точное время рождения и смерти мыслителя. Одни авторы, например Н.И.Конрад, указывают на 395–335 гг. до н.э., другие, например Ху Ши, указывают на 440–360 гг. до н.э., третьи останавливаются на 414–334 гг. до н.э. Но, пожалуй, для данного исследования важно то, на что указывает А.А. Петров в своей обстоятельной работе, а именно: Ян Чжу жил в промежутке между V и IV вв. до н.э. Мэн-цзы приписывают слова: «Высказывания Ян Чжу и Мо Ди заполонили Поднебесную. Если исходить из этих слов, то вытекает следующее.

Во-первых, либо Ян Чжу жил и творил в V–IV вв. до н.э., либо в IV в. до н.э., т.е. был старше или современником Мэн-цзы, годы жизни которого приблизительно охватывают в основном IV в. до н.э. Во-вторых, идеи Ян Чжу, по-видимому, являлись широко распространенными и глубоко проникшими в общественную среду принципами и нормами жизни людей. V–IV вв. до н.э. – это время, когда ожесточенное противостояние борющихся царств достигает наивысшего пика и кризисное состояние общества доходит до предела.

Хотя деятельность Ян Чжу развернулась примерно сто лет спустя после Конфуция, их можно считать современниками, поскольку перед ними стояли одни и те же общественные проблемы и искали они выход из одной и той же критической ситуации, сложившейся в эпоху «Чуньцю-Чжаньго». Единая социально-политическая и духовно-психологическая атмосфера, насыщенная острыми коллизиями, неудовлетворенность существующим положением вещей, характеризует весь полемический настрой учения и Конфуция, и Ян Чжу.

Правда, следует отметить, что если Ян Чжу направляет полемические стрелы непосредственно против учения самого Конфуция, то оппонентами Ян Чжу были последователи Конфуция, такие, как Мэн-цзы и другие. Очевидно, что Ян Чжу хорошо знал суть конфуциевского учения и видел плоды его «материализации». В период, когда развернулась его деятельность, конфуцианство уже было одним из самых распространенных и признанных учений древнего Китая. Видимо, учение, созданное им, столь основательно расшатывало, разрушало авторитет конфуцианских идей, что Мэн-цзы считал его наиболее опасным противником.

Однако, как видно из текста, критика Конфуция не была для Ян Чжу самоцелью. Он критикует не только и не столько само конфуцианское учение, сколько его социальное и мировоззренческое преломление в образе мыслей и поступков людей. Его можно назвать социальным и политическим критиком, так как, оспаривая взгляды конфуцианцев, он, главным образом, направляет острие критического задора против определенных сторон общественной жизни своего времени. Полемизируя, он выдвигал позитивный идеал социального и индивидуального устройства жизни. Характерные черты этого идеала более зримо и полно вырисовываются при противопоставлении именно этико-политических концепций личности Конфуция и Ян Чжу.

Лейтмотивом, проходящим через все рассуждения Ян Чжу о подлинно этической основе поведения человека, является положение о соотносительности в природе индивида естественного и искусственного начал. Стержневая идея, связывающая мысли Ян Чжу в один узел, как уже говорилось, заключена в принципе «цзыжань», что переводится как: «цзы» – «сам», «жань» – «такой», «таков», т.е. сам по себе таков, или иначе, «естественность». Необходимо отметить, что идея естественности вещей в их взаимодействии и взаимообусловленности в мировом круговороте была составной частью социокосмологических представлений древних китайцев.

Не отрицал роль естественности и сам Конфуций. Однако в конфуцианстве она получила своеобразное

преломление. Если в раннежоуской политико-космологической концепции деление людей по социальным рангам выводилось из естественного членения Поднебесной на соподчиненные и, следовательно, неравноценные, части, то Конфуций пытался обосновать социальное различие, исходя из неравенства морально-этической природы людей, якобы в неодинаковой степени постигающей естественный путь Неба. В понимании Конфуция естественное дао или путь Неба – одно и то же. Гармония и порядок, царившие в Поднебесной, когда правила совершенно мудрые, выражали путь Неба.

Анализируя текст высказываний Конфуция можно сделать вывод, что им вкладывался этический смысл в содержание понятия «естественность». Лишь обладающим добродетельным совершенством, этической полноценностью Небо открывает свой сокровенный путь. При этом само Небо молчит, но этическая сила добродетели «дэ», наполняющего совершенно мудрого, дает ему возможность узреть путь Неба. Познавшие сокровенную суть естественного дао совершенно мудрые своим этическим примером устанавливали гармонию и порядок в Поднебесной.

Совершенно иной смысл имеет понятие «естественность» в концепции Ян Чжу. Прежде всего, следует выяснить соотносительность понятий «естественности» и «искусственности», употребляемых Ян Чжу в контексте той точки зрения, которую он проводит через весь текст. На наш взгляд, Ян Чжу сопоставляет «естественное» и «искусственное» не как природное и социальное начала, что характерно для древнего даосизма. Разумеется, взгляды мыслителя своими корнями уходят к раннему даосизму. Можно даже сказать, что его идеи развиваются в русле даосского мировоззрения. Но если текст «Даодэцзина», традиционно приписываемый Лао-цзы, дает нам все-таки основание утверждать тождественность естественного начала в человеке с его природным бытием, то в тексте Ян Чжу больше моментов, подтверждающих тождественность естественного начала в человеке с его общественным бытием.

В раннем конфуцианском учении, напротив, социальное проецируется на природное, образ природной жизни уподобляется образу социальных отношений. Природные тела, Небо и Земля иерархически соподчиняются, приобретают социальные и моральные характеристики.

Эта конфуцианская точка зрения восходит к жоуской социокосмологической концепции. Правда, как уже отмечалось, в учении Конфуция идея нравственного начала становится определяющей основой для суждения о социокосмологических характеристиках жизни. Внимательное изучение текста Ян Чжу показывает, что и он не отрицает значимость моральных атрибутов бытия, но считает их, в конечном счете, определяемыми естественностью. Таким образом, нам представляется, что понятия «естественность» и «искусственность» в концепции Ян Чжу означают лишь характеристики человеческих взаимоотношений.

Ян Чжу разделяет мир людей, их поступков и отношений на две строго разграниченные сферы: естественную и искусственную. Когда из общества

(Поднебесной) исчезает изначальная истина «ши», в человеческой природе и деяниях берет верх искусственное начало. Искусственность в жизни людей мыслитель поясняет через различные значения термина «мин». «Мин» – имя, название, которое дается вещам, людям, их отношениям. Если Конфуций призывает, во-первых, «исправлять имена» для того, чтобы социальное положение вещей привести в соответствие с их этической сущностью, во-вторых, давать название социальным вещам, соответствующее их сути и тем самым выводящее за пределы ложной действительности, то Ян Чжу во-обще выражает мало почтения к «имени».

Конфуций полагает необходимым «выпрямление имен», чтобы название выражало сущность вещей, социальное положение обосновывалось этической природой, сущее подводилось под должное, ложная действительность сменялась истинной, т.е. гармонией и порядком. Ян Чжу же, видимо, отрицает роль «выпрямления имен», поскольку «имя» в его концепции противостоит «естественности».

Однако эти положения Ян Чжу казались бы отвлеченными рассуждениями вне контекста социально-политической критики. Именно как орудие полемических выпадов против конфуцианского учения они приобретают живую, конкретную плоть. Критикуя конфуцианскую концепцию личности, Ян Чжу исходит из убеждения, что культура «вэнь», ставшая основой воспитания, совершенствования, в действительности представляет систему установлений, не вытекающих из внутренней, естественной основы человеческого бытия. Не один раз он подчеркивает манерность, показной, приличествующий характер конфуцианских норм, обрядов и ритуалов. Культура, образованность в конфуцианстве, по его мнению, становятся лишь внешним, именем, репутацией. Когда ритуал вытесняет непосредственность и простоту, в человеческой природе берет верх неискренность, неистинность. Более того, человек лишается естественной основы, сводясь лишь к внешним приличиям.

Поэтому, исходя из «приличных» манер конфуцианца, нельзя вовсе судить о его истинной сути. Поступки конфуцианца нельзя измерять критерием этичности и моральности, поскольку они определены внешними обстоятельствами, а не вытекают из естественной основы. Конфуций и его последователи, по мнению Ян Чжу, создали своеобразный частокор правил, ограничивающих поведение столь жесткими рамками, что человек постоянно вращается в кругу искусственных действий. Причем эти искусственные действия вовсе не выражают подлинную суть человеческой природы. Логика рассуждений Ян Чжу подталкивает к мысли о том, что Конфуций, в стремлении победить зверя бескультурья в человеке, вытеснил из личности естественные человеческие основания и свел ее к системе искусственных действий, норм и ритуалов.

С особой энергией критикует Ян Чжу широко распространенный в его время культ предков. Он полагает неестественным обращаться к духам умерших людей. По его мнению, смерть и жизнь – это та граница, которая естественно разделяет людей. Сравнение текстов показывает, что сколь упорно Конфуций пытался

наделить Небо, древность, предков некоей одухотворяющей, созидательной силой, столь же упорно Ян Чжу доказывал тленность всего того прошедшего, ушедшего из жизни людей, которое покрылось мраком забвения и омертвения. Здесь можно наметить две линии обозначения способов взаимосвязи Неба, древности, духов предков, с одной стороны и человека, его дел, жизни, земных забот – с другой. Конфуций усматривал прямую связь между этими сторонами. Поэтому в решении вопросов общественной и человеческой жизни уповал на помощь Неба, древности и духов. Причем в его интерпретации эти «сверхчеловеческие силы» не обретают мистической окраски, а наполняются вполне рационализированным смыслом.

Иной подход обозначен в воззрениях Ян Чжу. Он не верит в некую постороннюю силу, способную изменить дела людей в Поднебесной. Исходя из этой установки, он и ищет источник преобразований в самом человеке. В тексте Конфуция почти не выражено отношения к человеческому разуму. Мыслитель искал различие между живыми существами не в разуме, а в этической природе, добродетелях, справедливости. Глубокая вера Конфуция в творческую силу Неба, древности, предков подталкивала философа к мысли о возможности устройства пути Поднебесной посредством воспроизведения ритуального этикета, якобы сосредоточившего в себе смысл этических деяний древности. Ян Чжу же уповает в решении общественных и индивидуальных вопросов на естественные проявления человеческого разума. Разум в его концепции предстает как образ единства знания и души. [4]

Делая некоторые выводы, можно сказать, что в концепции Ян Чжу естественность или иначе побуждения естественной природы человека образуют мотивационную сферу нормативно-ценностной ориентации личности. Иначе говоря, естественность представляет

собой определенный культурный феномен, способ регулирования человеческих взаимоотношений. В отличие от культуры «вэнь» Конфуция, которая целиком ритуализирует поведенческие ориентации, в культуре Ян Чжу личностно-образующий центр располагается во внутренней, естественной природе индивида. Культура естественности органично вытекает из побуждений человеческой природы, не сводясь в своей сущности к ней. Ведь по существу, Ян Чжу рассматривает не биологическую, а социальную природу человека. Естественность является определенным способом проявлений культуры человеческого сознания и поведения. Таким образом, естественность здесь предстает как органичный синтез природы и культуры.

Таким образом, мы сталкиваемся с двумя противоположными концептуальными линиями мировоззренческой ориентации общественного сознания. Эпоха «Чуньцю-Чжаньго» с ее мировоззренческими и этико-нравственными коллизиями породила различные тенденции развития общественного и индивидуального сознания. Специфическая логика противостояния концепций личности Конфуция и Ян Чжу как раз и отразила различие ведущих тенденций личностного развития.

Литература

1. Васильев Л.С. Конфуций // Вопросы истории. – 1989. – №3, 210с;
2. Ян Хун-Шун. Древнекитайская философия. – М., Т. 1–2, 1972, 589с;
3. Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. – М., 1981, 344с;
4. Петров А.А. Ян Чжу – вольнодумец Древнего Китая // Сов. китаеведение. 1940. №1, 65с;
5. Проблема человека в традиционных китайских учениях. М., 1983, 264с;
6. Needham J. History and Human Values: A Chinese Perspective for World Science and Technology // Centennial Review. – East Lansing (Mich.), 1976, 53с.

Мохаммад Исаак Шафак, аспирант
Бишкекский гуманитарный университет им. К.Карасаева

КОНСТИТУЦИЯ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И КОНСТИТУЦИОННЫЕ РЕФОРМЫ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУЦИЯСЫ ЖАНА КОНСТИТУЦИЯЛЫК РЕФОРМАЛАРЫ

THE CONSTITUTION OF KYRGYZ REPUBLIC AND ITS REFORMS

Аннотация. В настоящей статье рассматриваются изменения и поправки, внесенные в Конституцию Кыргызской Республики с начала независимости и до настоящего времени. В целом автор делает акцент на статьях Конституции, где прописываются полномочия Президента и Парламента (Жогорку Кенеш), а также статьи относительно разделения государственной власти. Тема конституционных реформ крайне актуальна для Кыргызстана, так как за 27 лет независимости государства Конституция была изменена более 10 раз. И несмотря на мораторий о внесении изменений от 2010 года в Конституцию вновь были внесены поправки в результате всенародного референдума в конце 2016 года.

Ключевые слова: государство, конституция, конституционные реформы, президент, парламент, форма правления, референдум, мораторий, полномочия.

Аннотация. Бул макалада көз карансыздыктын жарыяланганынан тартып азыркы убакка чейин Кыргыз Республикасынын Конституциясына киргизилген өзгөртүүлөр жана толуктоолор каралат. Жалпысынан алганда, автор Конституциядагы Президент менен Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктарын аныктаган жана мамлекеттик бийликти бөлүштүрүүнүн принциптерине тиешелүү болгон беренелерге басым кылат. Өлкөнүн эгемендүүлүгүнүн 27 жыл ичинде Баш мыйзамдын ондон ашык жолу өзгөртүлгөнү менен Кыргызстанда конституциялык реформалар темасы абдан актуалдуу тема болуп саналат. Ал эми 2010-жылы Конституцияны өзгөртүүгө мораторийдин жарыяланганына карабастан, 2016-жылы бүткүл элдик добушу менен Конституцияга жаңы өзгөртүүлөр киргизилет.

Түйүндүү сөздөр: мамлекет, конституция, конституциялык реформалар, президент, парламент, башкаруу формасы, референдум, мораторий, ыйгарым укуктар.

Abstract. In the present article the changes and amendments shall be considered, which were amended from the first day of the Kyrgyz Republic independence to the present day. In general, the writer emphasizes on constitution articles, where President's and parliament's (Jogorku Kenesh) authorities, and the articles about the division of governmental authorities are prescribed. The topic about constitutional reforms are highly relevant nowadays, because for the last 27 years of country's independence it has been changed more than 10 times. Despite the moratorium about changes from 2010, as a result of a national referendum at the end of 2016 the constitution was amended again.

Keywords: country, constitution, constitutional reforms, president, parliament, form of government, referendum, moratorium, authorities.

Введение. Со времен Древнего мира народы предпринимали попытки по урегулированию внутренних и внешних отношений. Именно тогда появились прообразы современных конституций – учредительные законы. Первой конституцией в современном понимании (документ, описывающий и устанавлива-

ющий разделение властей и компетенцию каждой из них) является Конституция США, принятая штатом Делавэр 7 декабря 1787 года.

В 1991 году с развалом Советского Союза на политической карте мира произошли глобальные изменения – бывшие советские республики стали не-

зависимыми и суверенными государствами. Таким образом, в 1993 году была ратифицирована первая Конституция уже независимой Кыргызской Республики. 31 августа 2019 года будет 28 лет независимости Кыргызстана, за этот период в Основной закон страны более десяти раз были внесены изменения и поправки. В 2017 году в результате общенародного референдума были внесены очередные поправки несмотря на мораторий от 2010 года, который запрещал какие-либо изменения Основного закона до 2020 года. Каждая новая редакция Конституции предполагала привнести стабильность в политическую жизнь страны и укрепить принципы демократии, и после очередных конституционных реформ снова появлялась необходимость дополнительных поправок и изменений. Конституционные реформы порождают дискуссии в политических кругах, некоторые эксперты уверены, что поправки не несут с собой никакого улучшения для народа Кыргызстана. Проблема конституционных реформ в Кыргызской Республике приобретает особую актуальность на современном этапе. Мамбеткулов А.Ш.¹ в своей статье «Режим конституционализма в Кыргызской Республике» пишет что, «высокая динамика конституционного реформирования, включающего не только принятие новых конституций, но и внесение изменений и дополнений в конституцию, уже сама по себе показывает, на то, что Основной закон не соответствует потребностям общества в его политико-правовом развитии». [13]

Конституция, является стабильным документом, который определяет основы политической и экономической систем страны. Эти нормы, описывающие порядок формирования и функционирования всех высших органов, их взаимоотношения с народом, права и обязанности граждан, – и есть фундамент развития государства. Согласно историческим данным разные государства по-разному подходили к созданию своего главного закона. Были случаи, что конституция страны претерпевала изменения сразу после смены власти в стране или по причине каких-либо политических волнений. Возьмем для примера Конституцию США, о которой говорилось выше. За все время ее существования были внесены 27 поправок, связанные с отменой рабства, избирательным правом и т.д. Конституционные реформы происходят и на сегодняшний день в разных странах мира. [16]

Конституция Кыргызской Республики. Нередко считают, что первая Конституция в истории Кыргызской Республики была ратифицирована 5 мая 1993 года. Однако обратившись к более ранним источникам, становится ясно, что самая первая Конституция в Кыргызстане была принята еще во времена Советского Союза, а точнее в 1929 году. До вступления в силу данной Конституции Кыргызстан носил статус автономной области, не имеющей своей Конституции. Было очевидно, что подобная форма политического управления не соответствовала реалиям времени. Так как Кыргызстан имел все признаки для определения себя республикой. Разработки проекта первой Конституции длились почти 3 года, и 30 апреля 1929

года он был принят на Всекиргизском съезде Советов. Первая Конституция включала 97 статей, закрепляла принцип диктатуры пролетариата, и лишала отдельные категории граждан избирательных прав. Вторая Конституция Кыргызстана советского периода была принята 23 марта 1937 года, она была более демократичной, чем ее предшественница, и имела первые признаки парламентаризма. Вторая Конституция отменила ограничения в избирательном праве, которые были заложены в первой Конституции, и закрепила принцип общего, равного и прямого избирательного права при тайном голосовании. Конституция от 1937 года действовала почти 40 лет, за этот достаточно длительный период времени политическая и общественная сферы жизни Советского Союза претерпели существенные изменения. И в начале 1970-х годов стало очевидно, что Конституция морально устарела и не соответствует сложившейся в стране действительности. В апреле 1978 года Верховный Совет Киргизской ССР ратифицировал новую Конституцию, которая расширила трудовые и гражданские права и ответственность населения. [3]

На момент обретения Кыргызстаном независимости действовала Конституция от 1978 года, которая уже не отвечала вызовам нового времени. Кыргызстан стал суверенным государством. Вся власть сосредоточилась в «руках» Верховного Совета (далее переименованного в Жогорку Кенеш). Иными словами, политически независимый Кыргызстан начал свое существование как парламентская республика. [9] Главной функцией первой Конституции независимой Кыргызской Республики, принятой 5 мая 1993 г., является учредительная функция. Потому что именно она оформила на законодательном уровне появление на политической карте мира нового независимого и суверенного государства – Кыргызской Республики. Конституция от 1993 г. заложила фундамент кыргызской государственности, закрепила общечеловеческие демократические ценности, стала стабилизирующим фактором в общественной и политической жизни страны и обеспечила граждан и государственную власть цивилизованными формами разрешения различных конфликтов и противоречий между ветвями власти. При этом не стоит забывать о том, что именно в 1992-1993 гг. на территории бывшего СССР происходили серьезные политические, такие как гражданская война в Молдавии и Таджикистане, перевороты в Азербайджане и Грузии. [11]

Данная конституция заложила основы для перехода государства к либерально-демократической системе западного типа. В статье конституции было указано о разделении власти: «разделения государственной власти на законодательную, исполнительную, судебную ветви, их согласованного функционирования и взаимодействия», что является основным принципом западной либерально-демократической системы. [7, глава 7-я] Первая Конституция независимого Кыргызстана действовала до 2003 года. Во время президентства Аскара Акаева Основной закон страны меняли пять раз. Каждое последующая конституционная реформа вела к усилению президентских полномочий. Первые поправки в Конституцию были внесены 22 октября 1994 года — тогда в главном законе страны прописали,

¹ Д.ю.н., и.о. профессора кафедры конституционного и муниципального права КГЮА

что впредь изменения могут быть внесены в Конституцию на основании результатов референдума. Помимо этого, было указано, что законы будет создавать двухпалатный Жогорку Кенеш. Вторая редакция Конституции состоялась 10 февраля 1996 года. В результате данной редакции правительство становилось подконтрольным президенту. Парламент не мог отправить все правительство в отставку, но имел право предъявления вотум недоверия премьер-министру. Но дело в том, что членам правительства приходилось уходить, если премьер-министр уходил в отставку. Президент государства получил полномочия по назначению министров и глав местных администраций. Из-за такого усиления президентских полномочий парламент практически не имел возможности влияния на решения главы государства, хотя мог рассмотреть вопрос отрешения президента от власти. Президент же имел право распустить парламент. Следующие изменения в Конституцию были внесены 17 октября 1998 года, их главным пунктом стала частная собственность. В главном законе прописали то, что земля может находиться в частной собственности, а государство обязуется ее защищать. Нижний возрастной порог для депутатства снизили до 25 лет, а будущий член парламента уже не был обязан прожить пять лет в Кыргызстане до избрания. Поправки Конституции за 18 февраля 2003 касались самого государства, прав и свобод граждан, президентской власти, полномочий депутатов, прокуратуры и судов. Президент получил право переизбрания более двух раз подряд. Таким образом, А. Акаев смог сохранить за собой право на еще один президентский срок. Согласно новой редакции главного закона, президент определял структуру правительства, назначал премьер-министра и мог назначить или упразднить Службу национальной безопасности. Конституционные реформы от 2003 года стали причиной обвинения президента в узурпации власти. [14] Стоит также отметить, что 53-я статья данной конституции гарантировала экс-президентам уголовную и административную неприкосновенность и иные привилегии. [4, статья 53-я]

После «тюльпановой революции», которая произошла 24 марта 2005 года, народ ожидал от правительства Курманбека Бакиева внесения изменений в действующую конституцию, но реформ не последовало. Таким образом, в ноябре 2006 года оппозиция вышла на митинг с лозунгом «За реформы!», в результате которого К. Бакиевым была подписана новая конституция. Новая Конституция резко ограничивала власть и полномочия президента страны. В политической жизни страны случился серьезный кризис, так как согласно новой конституции ни президент, ни парламент не имели полномочий по созданию правительства государства. Поэтому 30 декабря 2006 года Основной закон страны снова был изменен, президент вернул себе утраченные полномочия по созыву правительства, назначению руководителей областных и районных администраций. [1, 268-270]

В ноябре и декабре 2006 года были приняты два варианта Конституции, но они были лишены силы 14 сентября 2007 года. В силу вступила Конституция редакции 2003 года. 23 октября 2007 года, в период президентства К. Бакиева была принята Конституция образца 1993 года, но с новыми поправками. Проект

был подготовлен Д. Нарымбаевым. Согласно новой редакции Конституции президент избирался сроком на пять лет и не имел права быть переизбранным дважды. А в парламенте можно было пройти только по партийным спискам.

27 июня 2010 года уже после свержения режима Бакиева, главой временного правительства страны и первой женщиной-президентом в истории Кыргызстана стала Роза Отунбаева, ею была подписана новая Конституция. Форма правления сменилась с президентской на парламентскую. Президентский срок составил шесть лет без права быть переизбранным. Количество депутатских кресел возросло, но был установлен запрет на создание партий на религиозной или этнической основе. Особое место в новой Конституции было уделено, был введен мораторий на смертную казнь. Венецианская комиссия совета Европы даже отметила, что новый проект Конституции Кыргызской Республики «заслуживает похвалы». Вместе с новой Конституцией был объявлен мораторий на внесение в нее изменений до 2020 года. К тому же в пятой статье Конституции было указано, что «Никакая часть народа, никакое объединение, никакое отдельное лицо не вправе присваивать власть в государстве. Узурпация государственной власти является особо тяжким преступлением». Президентский срок составил 6 лет без права быть переизбранным дважды. [6, статья 61-я]

Однако, как показывает история, мораторий не помешал провести референдум и внести изменения в Конституцию 11 декабря 2016 года. Главной целью поправок были заявлены такие пункты, как укрепление суверенитета и парламентаризма, уточнение принципов взаимодействия между законодательной и исполнительной ветвями государственной власти. Также поправки должны усовершенствовать конституционную основу для продолжения судебной реформы и проведения реформы правоохранительных органов. Еще одним нововведением Конституции являются изменения в статье 87, согласно которым со дня первого заседания Жогорку Кенеша нового созыва правительство страны считается ушедшим в отставку. Премьер-министр теперь наделяется правом освободить члена правительства от занимаемой должности своим решением после консультаций с лидерами фракций парламентского большинства, но в случае, если в течение 5 рабочих дней президент не уволил члена правительства по ранее поданному премьер-министром представлению. Представители власти поясняли, что эти поправки позволяют расширить полномочия Жогорку Кенеша и правительства, создавая условия для развития парламентаризма в стране. [17]

Стоит напомнить, что в Кыргызстане подготовлен новый законопроект о конституционной реформе, референдум по которому предлагается провести 24 ноября 2019 года. В проекте особое место занимают такие пункты: «Обновление Конституции», «Выбор формы государственного управления», «Определение системы по выбору депутатов Жогорку Кенеша», «Административно-территориальная реформа» и так далее. [18]

Заключение. За определённый период времени в общественной и политической жизни того или иного

государства могут произойти значительные изменения, которые зачастую становятся причиной необходимости внесения дополнений или полной смены конституции государства. Своевременная реакция правительства в данной ситуации имеет большое значение для гармоничного развития и реализации государства в области внутренних и внешних отношений. Но при этом важно сохранить ценность конституции как основного закона страны. В противном случае «обесценивание» конституции в глазах населения может отрицательно сказаться на восприятии и ее реализуемости. [13]

Литература:

1. Cengiz Buyar (editör) *Kırgızistan: Tarih – Toplum – Ekonomi – Siyaset*, Bıřkek: 2017.
2. řeref İba, *Kırgızistan'ın Anayasa Serüveni ve Jogorku Keneř. Avrasya Etüdlr* 36/2009-2 (47-62). <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/421933>
3. История кыргызской Конституции: от пролетариата до НПО. Электронная версия газеты «Вечерний Бишкек»: https://www.vb.kg/doc/339245_istoriia_kyrgyzskoy_konstitucii_ot_proletariata_do_npo.html
4. Конституция Кыргызской Республики от 18 февраля 2003 года. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1164>
5. Конституция Кыргызской Республики от 27 июня 2010 года (с учетом изменений, внесенных референдумом 11 декабря 2016 года): издательство Академия, 2018.
6. Конституция Кыргызской Республики от 27 июня 2010 года: издательство Академия, 2013.
7. Конституция Кыргызской Республики от 5 мая 1993 года. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1>
8. Ланцов С. А, Ачкасов В. А. *Мировая политика и международные отношения: Учебное пособие*. – СПб.: Питер, 2009.
9. Осмоналиева А.Т. Формирование парламентских основ Кыргызской Республики с момента обретения суверенитета. http://kghistory.akipress.org/unews/un_post:1812
10. Электронный ресурс: [/ru.sputnik.kg/society/20180505/1039001808/den-konstitucii-kyrgyzstan.html](http://ru.sputnik.kg/society/20180505/1039001808/den-konstitucii-kyrgyzstan.html)
11. Электронный ресурс: <http://center.kg/article/190>
12. Электронный ресурс: <http://www.bilgesam.org/incele/180/-kirgizistan%E2%80%99in-siyasi-yapisi-ve-anayasal-sistemi/#.Xlt83SgzaUl>
13. Электронный ресурс: http://www.ksla.kg/upload/file/vestnik/vestnik_2015_1/mambetkulov_a_sh.pdf
14. Электронный ресурс: <https://kloop.kg/blog/2017/05/05/kak-prezidenty-kyrgyzstana-menyalik-konstitutsiyu-hronologiya/>
15. Электронный ресурс: <https://works.doklad.ru/view/1KnXMgmQ8C8.html>
16. Электронный ресурс: https://forbes.kz/stats/predelyi-sovershenstva_1506930425/
17. Электронный ресурс: <https://rus.azattyk.org/a/28889686.html>
18. Электронный ресурс: <https://knews.kg/2019/01/15/iz-konstitutsii-kr-predlagayut-ubrat-normu-ob-ofitsialnom-statuse-russkogo-yazyka/>

Дононбаев А., профессор
Кыргызско-Российского Славянского
университета, доктор политических наук (г. Бишкек),
Сюй Лили, аспирант Бишкекского
Гуманитарного университета им. К. Карасаева

ЖИЗНЬ И ИДЕИ КОНФУЦИЯ В КОНТЕКСТЕ ЭТИКО-ПОЛИТИЧЕСКОГО УЧЕНИЯ

АХЛАКТЫК ЖАНА САЯСИЙ ОКУУ КОНТЕКСТИНДЕГИ КОНФУЦИЙДИН ЖАШООСУ ЖАНА ИДЕЯЛАРЫ

LIFE AND IDEAS CONFUCION IN THE CONTEXT OF ETHICAL-POLITICAL DOCTRINE

Аннотация: Конфуцианство - это учение, возникшее в Древнем Китае, которое затронуло не только политику, но также и этические и политические нормы правления государством. Именно это учение оказало невероятное влияние на развитие не только политической жизни, но также и на общественный строй и духовную культуру Китая, на протяжении периода становления страны, как отдельного государства. Данная статья рассматривает не только личную жизнь Конфуция, но и период становления его, как духовного лидера, а также рассказывает о том, какие преграды ему пришлось преодолеть, для того, чтобы его работа и навыки, которые были предложены им, были воплощены в реальность.

Ключевые слова: Конфуций, этико-политическое учение, философия, этика, политика, идеология, общество.

Аннотация: Конфуций илими Байыркы Кытайда пайда болгон бир гана саясатты эмес ошондой эле мамлекеттик бийликтин этикалык жана саясий ченемдерине таасирин тийгизген окуу. Бул доктрина гана саясий эмес, иштеп чыгуу боюнча укмуштуудай таасирин тийгизген, ошондой эле өзүнчө мамлекет катары өлкөнүн калыптануу мезгилинде коомдук тартипти жана Кытай рухий маданиятына жатат.

Бул макала Конфуцийдин жеке жашоосун гана эмес анын руханий лидер катары мөөнөтүн, ошондой эле бул иш үчүн, ал кандай тоскоолдуктарды жоюусу айтылат, ал сунушталган көндүмдөр, чындыгында жашоодо колдонулган.

Түйүндүү сөздөр: Конфуций, этикалык жана саясий доктрина, философия, этика, саясат, идеология, коом.

Abstract: Confucianism is a doctrine that emerged in ancient China, which affected not only politics, but also ethical and political norms of government. His doctrines had an incredible impact on the development of not only political life, but also the social structure and spiritual culture of China, during the period of the country's emergence as a separate state. This article considers not only the private life of Confucius, but also the period of its formation as a spiritual leader, and also tells about the obstacles that he had to overcome in order for his work and the skills that were offered to them to be realized.

Keywords: Confucius, ethical and political doctrine, philosophy, ethics, politics, ideology, society.

Конфуций (551-479 гг. до н.э.), - это европозеированное произношение “Кунфуцзы”, в китайском языке “Кун-цзы” - происходил из захудалого аристократического рода царства Лу. Уже в раннем возрасте он лишился отца, а в 17 лет умерла его мать и он начал свою самостоятельную жизнь. В тот период судьба человека все еще определялась происхождением.

Представители знатных аристократических родов занимали все значительные административные посты в государстве. Кроме знатности происхождения все большую роль на сцене социальной жизни начинает играть и богатство. Но семья Конфуция не отличалась ни знатностью, ни богатством. Поэтому юноше приходилось уповать только на свое природное дарование и

неуемное трудолюбие. В течение ряда лет он занимает мелкие и средние чиновничьи должности, которые не обеспечивают благополучия его семьи и, что было не менее значимо, не приносят ему удовлетворения. Но, одновременно, все эти трудные годы взросления его неизменной страстью оставалась любовь к знаниям. Эту страсть своей натуры он пронес через всю свою жизнь. Всегда и везде он упорно и настойчиво учился. В 30 лет он был, по-видимому, одним из образованных и достаточно признанных людей на своей родине в царстве Лу. “В тридцать лет встал на ноги” – говорил он о себе. Это позволило ему открыть свою частную школу, где сам и преподавал. В 35 лет он считался знатоком в области системы управления государством. К его советам прислушивались правители царств. “В сорок лет, – отмечал Конфуций, – я перестал сомневаться”. Начиная с этого возраста и до пятидесяти лет он непрерывно учит других и сам учится. К нему в школу приезжают люди из самых отдаленных уголков. Многие его ученики после окончания школы становятся государственными деятелями в разных царствах. Слава о его школе расходится по всей Поднебесной. Он имел право сказать: “В пятьдесят я проникся повелением Неба”. [1, 13] Это высказывание, видимо, следует понимать в том смысле, что Конфуций в этом возрасте постиг не просто внешний ход, а саму внутреннюю суть, если можно выразиться законосообразность, системы межгосударственных политических событий и механизмов управления в Поднебесной.

Как любой мыслитель-теоретик до и после него, внимательно наблюдавший окружающий его мир и имевший свою точку зрения по вопросам управления государством, он мечтал увидеть воплощение своих идей на практике. Поэтому Конфуций, когда ему исполнилось 51 год, решает вновь попытаться счастья на административном поприще. Чтобы проверить его, правитель Лу дал ему в управление небольшую территорию. В течение года Конфуций там наводит образцовый порядок. После этого он назначается на один из высших государственных постов и через несколько лет ему поручают одновременно выполнение функции первого советника правителя. И как всегда бывает в такие моменты жизни у него появляются завистники, которые строят против него козни и интриги. К тому же, в соседнем царстве Ци были слишком обеспокоены растущим влиянием Конфуция в делах луского государства. “Люди царства Ци, – отмечал Сыма Цянь, – услышав о деяниях Конфуция, опасливо говорили: “Поскольку Кун цзы правит, то царство Лу непременно станет гегемоном. Став гегемоном, обратит взоры на наши земли, как самые близкие, и мы станем первой жертвой”. [2, 62] Придумывается хитроумная интрига, которая должна ослабить позиции Конфуция при дворе и рассорить его с луским правителем. При этом тщательно учитываются психологические и моральные черты, присущие характеру, как Конфуция, так и луского государя. В царстве Ци отобрали 80 юных красавиц, обучили специальным танцам, облачили в шелковые одеяния и присоединив 30 лошадей, запряженных в колесницы, отправили в дар лускому царю. Луский царь вначале отказывался от столь щедрого подарка, но после просьб и советов согласился. Как повествует Сыма Цянь, вскоре царь увлекся тан-

цовщицами и забросил все государственные дела. По-видимому, Конфуций неоднократно пытался уговорить государя вернуться к делам, но безуспешно. И тогда, оскорбленный легкомысленным поведением правителя, Конфуций оставляет свой пост и покидает пределы Лу. В течение 13 лет он вместе с ближайшими учениками странствовал, переходя из одного царства в другое, предлагая свои услуги по управлению государством. Но нигде не имел успеха. Возвратившись в Лу, он продолжает преподавать и умирает, когда достигает 73 лет.

Конечно, по меркам обыденных, житейских представлений, нельзя, по-видимому, сказать, что жизнь Конфуция сложилась удачно. Но считать его неудачником также неверно. И, разумеется, сам по себе, такой подход к оценке жизни и деятельности философа неправомерен. Есть некие высшие критерии, по которым можно судить о наполненности жизни, удовлетворенности судьбой, испытываемым отдельно взятым человеком. Внешне неброская жизнь Конфуция сложилась весьма драматично. Как человек эпохи “Чуньцю – Чжаньго” Конфуций всецело находится в социально-политическом пространстве и духовно-ментальной атмосфере своего сложного времени. По своему складу характера это человек, который не мог, а главное не хотел, уходить от тяжелых забот и мучительных страданий, переживаемых его соотечественниками и современниками. Трагическая ситуация, сложившаяся в стране, расколотой на враждующие царства, которые все больше отделялись друг от друга, с народом, мучительно страдающим от бесконечных войн и испытаний, стала его личной жизненной драмой. Он решает посвятить жизнь нахождению пути выхода из этой сложной и трудной ситуации. В своем этико-политическом учении он дает концептуальную модель выхода из кризиса. Действенность этой модели нужно было проверить на практике. Поэтому Конфуций ищет пути к административной карьере. [3, 45] И здесь приходит в противоречие сама человеческая натура мыслителя и морально-психологическая атмосфера, господствовавшая в то время в административно-чиновничьей среде царств. Жуткая обстановка непрерывных междоусобиц требовала прагматичных людей, способных преодолеть угрызения совести, умеющих применять на практике правила “меры” и “расчета”. Но как раз-то по своему характеру и этическим убеждениям Конфуций не относился к категории людей “меры” и “расчета”. Изворотливость, плутовство, интриганство и другие политические свойства, широко распространенные в те времена во взаимоотношениях лиц, находившихся во власти, Конфуцию были чужды и неприемлемы. Если бы он принадлежал к людям “меры” и “расчета”, то не оскорбился, а напротив, радовался тому, что луский правитель увлекся танцовщицами. Это открывало ему как первому советнику дорогу к полной власти, следовательно, возможности проверить свои идеи на практике. Как пишет В.М.Алексеев, с точки зрения Конфуция, историк, обладающий качествами “благородного мужа”, т.е. не боящийся идти наперекор общепринятому мнению и сложившейся реальности во имя утверждения исторической правды, “человек чести и благородства”. “Его путь есть вечный путь, ве-

личина постоянная, а не эфемерное приспособление”. [4, 151-15] Сам Конфуций был именно таким человеком, не желавшим и не способным приспособливаться к преходящей и переменчивой ситуации ради выгоды, карьеры или благополучия. Поэтому в сознании многих поколений китайцев Конфуций сохранился в образе Учителя. Учителя с большой буквы и сильным духом. Очевидно, прав Б.Шварц, называя Конфуция подлинным родоначальником китайской философии, которого в его роли учителя можно уподобить Сократу. [5, 67]

Однако описание внешней стороны событий жизни Конфуция, к сожалению, не передает всего внутреннего состояния, переживаемого философом. Реальность, которая окружала его, была не просто безрадостной, но невыносимо тяжкой. И потому служила источником душевной боли и духовного страдания. В период, когда жил Конфуций, застарелые военно-политические конфликты укрупнились и на общественной арене сталкивались уже не отдельные царства и княжества, а целые феодальные коалиции и союзы. Война приводила к массовой деморализации и росту преступности: убийства и грабежи, насилия и истязания входят в “плоть и кровь” народного организма. Кажется, все основы мироустройства и порядка были окончательно расшатаны на протяжении этого многовекового потрясения, исчезло всякое уважение к человеческим устоям, потерял всякий смысл страх перед этическими нормами, сгинула вера в справедливое решение любых жизненных вопросов и лишь одна голая сила и корыстный расчет царили во взаимоотношениях людей. Пышно разрослись под покровом анархии и беззакония все человеческие пороки, люди одичали в своем пределе. Никакое положение не удерживало необузданного своеволия, никакое достоинство не могло спасти от нужды или алчности. Хуже всего в этих долговечных войнах было то, что карты в них до того оказывались перемешанными, что не было никакой определенной метки, по которой можно было бы признать своего настоящего и будущего друга или врага. Сегодняшний союзник и друг завтра внезапно превращался в заклятого противника и врага. Военно-политическая интрига стала определяющей формой исторического действия. Усилия правителей царств и их сановников направляются на то, чтобы завязывать потуже узел политических интриг, с целью завлечь в них своих противников. Правители и сановники царств и княжеств заняты бесконечным распутыванием хитроумных козней соседей и завязыванием все новых изощренных узлов интриг, направленных против предполагаемых врагов. Важнейшим качеством правителей становится обладание искусством притворства и одурачивания. При этом вовсе не обязательно иметь добродетели, важно показывать вид, что обладаешь ими. Притворство, обман, интрига получают всеобщее распространение. Сами суждения людей того времени как будто свихнулись, следуя за общей порчей нравов. Конфуций отмечает: “В древности люди имели три вида недостатков. Ныне даже этих недостатков, кажется, уже нет. В древности безнравственные все же умели сдерживать себя. Ныне безнравственные ведут себя разнузданно. В древности сдержанные люди не выражали открыто своих

чувств. Ныне же сдержанные люди гnevаются и плачут. В древности даже глупцы отличались прямоотой. Ныне творят обман”. С горечью он напоминает, что нынче умы изощряются в том, чтобы затемнить славу прекрасных и благородных деяний древности, давая им какое-нибудь низменное толкование и подыскивая для их объяснения суетные поводы и причины. В развращенности времени каждый принимает то или иное участие: одни вносят свою лепту предательством, другие бесчестностью, насилием, алчностью, жестокостью; короче говоря, каждый тем, в чем он сильнее всего преуспел; самые же слабые добавляют к этому глупость, суетность, праздность. Освобождая своекорыстие от уз этического начала, низводя мораль до уровня публичного притворства, эпоха военно-политической междоусобицы одновременно приводит к массовому столкновению своекорыстных интересов и порождает ситуацию, в которой ни один прагматический расчет не является надежным. Сила разбивается о хитрость, а последняя - о еще большую хитрость; обладатель богатства чувствует себя под угрозой ограбления, грабитель - под угрозой истощения богатств; притворщик рискует быть обманутым другим притворщиком, превосходящим его в искусстве лицедейства.

Конфуций прекрасно понимал, что затяжная война - усобица, которая расшатала и опрокинула все жизненные устои и опоры, доводит людей до согласия с любым объединением и миром в Поднебесной, даже таким, который учреждается под эгидой деспотической, но зато уж единой и централизованной власти. В приют деспотизма гонит всеобщий страх расправы и смерти. Поэтому Конфуций, предвидя возможный ход такого исторического разворота, который может привести к господству деспотического государства, ставит перед собой задачу концептуального формирования модели “этического государства”.

Обозревая бесконечное переплетение межгосударственных конфликтов, а также современное ему общество, Конфуций делает однозначный вывод, что оно больно и его надобно лечить. Но прежде всего, подобно лечащему, он должен был определить причину болезни, а затем предлагать способ лечения. Текст “Лунь юя”, главного сочинения, в котором в концентрированном виде нашли отражение основные мысли философа, ясно показывает, что для Конфуция сложившаяся ситуация бесконечных войн, непрерывных несчастий и мучительных страданий разделенных царств, в целом страны и народа, являлась предметом долгих и глубоких размышлений. Перебирая звено за звеном всю цепочку причинно-следственных связей происходящих событий и явлений, он приходит к пониманию самой сути трагической ситуации. С его точки зрения сердцевиной всех проблем, вставших на пути “умиротворения и спокойствия Поднебесной”, является вопрос о природе человека и способе воздействия на нее в благоприятном направлении. На другом конце цивилизованного мира, в античной Греции, в совершенно иной политической ситуации, примерно в то же время к такому же выводу приходит другой мудрец - Сократ.

На всем протяжении истории Китая философы безуспешно спорили о природе человека. Одни счи-

тали ее изначально доброй, другие - злой. Д.Мэнро, давая детальный анализ различий в подходе конфуцианства и даосизма к трактовке природы человека, пишет: "Сутью древнекитайской мысли является идея того, что люди по природе равны. Эта доктрина философски более важна, чем известные китайские верования в необходимости социальных иерархий и неодинаковых моральных достоинств людей... Идея природного равенства привела Конфуция к предположению, что надлежащее образование решит социальные и политические проблемы". [6, 1] Правда, Конфуций избегает однозначных оценок о природе человека. Эта тема, по-видимому, уже после него становится предметом оживленных полемических размышлений и глубокомысленных дискуссий. Один из учеников философа Цзы Гун говорил: "Сочинения и суждения Учителя о культуре ("вэнь") можно достать и услышать. Суждения же Учителя о природе человека ("син") и пути Неба невозможно достать и услышать". Конечно, его, так же как и других философов эпохи "Чуньцю-Чжаньго", не могли не поражать неожиданные проявления и всплески человеческой природы. "Перед изумленным взором интеллектуалов древнего Китая, - пишет Л.С. Переломов, - раскрылись новые, неизвестные ранее грани человеческого характера и поведения". [2, 67] "Природа людей объединяет, нравы разъединяют" - говорил Конфуций. Высказывалось мнение, что Конфуций считал природу людей от рождения одинаковой и лишь грубые нравы и обычаи делают одних недобродетельными, а других нет. Учитель хотел поселиться среди варваров. Кто-то сказал: "Там грубые нравы. Как вы можете так поступать?". Учитель ответил: "Если благородный муж поселится там, будут ли там грубые нравы?" [7, 157] Поэтому Конфуций, видимо, считал бесплодными рассуждения о природе человека. Для него было важно найти средства и способы, которые помогли отвратить природу человека от воздействия дурных нравов и направили ее развитие в русло добродетельности, милосердия и человечности. Жизненный опыт и многолетнее общение с разными людьми позволили Конфуцию сделать заключение: "Богатство и знатность - вот к чему стремятся все люди. Если не установить для них Дао в достижении этого, то они этого и не получают. Бедность и презренность - вот что ненавидят люди. Если не установить для них Дао в избавлении от этого, то они от этого так и не избавятся". Эти побуждения заставляют людей вступать на путь ожесточенного соперничества, борьбы и войн. В этом состоянии "войны всех против всех", или иначе, в китайских понятиях, общества, потерявшего свой "Путь-Дао", когда Небо давно уже молчит. Конфуций считал неперменным долгом истинного человека брать пример с великого Неба. Поэтому он воскликнул: "Я хотел бы не произносить слова". Цзы-гун сказал: "О, учитель, если слова не будут произнесены, то, что наши ученики передадут?" Учитель сказал: "Какие слова произносит Небо? Идут, сменяя друг друга, времена года, порождаются вещи. Какие слова произносит Небо?" [1, 19] «Совершенно-мудрые правители не появляются, а реально действующий чжоуский ван не обладает небесной благодатью "дэ", люди, отличающиеся благородством, мудростью и честностью, должны брать дело "умиротворения и

спокойствия Поднебесной" в свои руки». Конфуций возлагает надежду именно на таких людей, которых называет "благородными мужами" - "цзюньцзы".

В целом же он дает модель личности "веерообразного" характера, двумя крайними выражениями которого являются типы "цзюньцзы" - "благородный муж" и "сяожэнь" - "мелкий человек". Эти термины означают: "цзюнь" - "правитель", "цзы" - "сын", "сяо" - "мелкий", "ничтожный", "маленький" и т.д., "жэнь" - "человек". Конфуций выделил еще один - "средний" тип человека, о котором мало что говорил, но, по-видимому, понимал о его жизненной распространенности. Этический облик личности цзюньцзы характеризуется следующими позитивными качествами: "жэнь" - "гуманностью", "и" - "справедливостью" и "долгом", "сяо" - "почтительностью". Именно эти качества, в их взаимосвязи, по мнению Конфуция, образуют важнейшие структурные блоки системы этикета "ли". Б. Шварц считает понятие ритуала или этикета "ли" центральным в учении Конфуция, по содержанию означая "объективные предписания поведения". Этикет - внутренняя основа этико-политической культуры. Стержнем человеческого поведения должно быть следование трем указанным основополагающим принципам, с точки зрения Конфуция, составляющим основу всей системы этикетно-ритуальных норм "ли". Все другие нормативные понятия группируются вокруг них. Отклоняющееся от этих принципов поведение по логике вещей стремится от позитивного образца цзюньцзы к негативному образцу сяожэнь. [8, 303] Таким образом, эта бесхитростная схема рисует образ человека, исходя всего из нескольких функциональных качеств, вырабатывая которые в своей культуре, он приближается к этическому идеалу нравственно и политически полноценной личности. Совершенно иной по своим параметрам образ человека с положительными качествами дает Ян Чжу. В его понимании основным принципом человеческого поведения должно быть стремление к "естественности" - "цзыжань". Этот тип поведения реализуется с наибольшей полнотой в неуклонном следовании нормам "себялюбия" - "вэйво" и "наслаждения" - "лэ". Организующим центром личностного облика человека должны быть эти три качества. [9, 137]

Уже простое эмпирическое сравнение этих двух моделей личности показывает, как будто бы, положительную социально-политическую направленность этического идеала Конфуция и, якобы, негативную направленность идеала Ян Чжу. В абстрактном морально-этическом смысле, в эмпирическом обобщении это так и предстает. Но истинное в формально-логическом, абстрактном отношении, не всегда оказывается таковым конкретно-исторически. В системно-сравнительном контексте конкретного изучения эта, на первый взгляд, поверхностно изображенная картина приобретает уже иные, неоднозначно сложные краски.

Но, вначале, рассмотрим характерные отличия цзюньцзы. С точки зрения Конфуция это, прежде всего не социально-политическая, а морально-этическая категория. Этико-нравственное лицо цзюньцзы определено не социальным статусом, политическим рангом, а наоборот, его положение коррелируется

превосходящей этико-нравственной природой его качеств. Благородство “благородного мужа” не есть прирожденная данность, наследуемое социальное качество, достоинство, приобретенное вместе с политическим рангом, а напротив, способность личностного самоопределения следовать в мыслях и поступках этической добродетели вне зависимости от политической обстановки. Добродетель сосредотачивается в культуре “вэнь” и ее воплощениях. Здесь важно подчеркнуть два момента: во-первых, по-видимому, Конфуций был первым китайским мыслителем, осознавшим и теоретически выразившим противоположность между социальностью, культурностью и дикостью, варварством; во-вторых, он же разграничил и выделил сферу этико-морального из социального и политического контекста, определил нравственность как абсолютный признак культуры вэнь. Но поскольку, он называл себя не “творцом”, а “передающим” заветы древних мудрецов, то считал первым, кто начал вводить вэнь в жизнь народа Гуань Чжуна (Гуан-цзы), являвшегося в V в. до н.э. главным министром в царстве Ци. Учитель говорил: “Если бы не Гуань Чжун, мы ходили бы с растрепанными волосами и одеждой, застегнутой на левую сторону”. Известно, что многие кочевники, с которыми общались древние китайцы, застегивались на левую сторону. Из четырех истин в которых наставлял Учитель, первое место им отводилось “вэнь”, а затем шли: благое знание, преданность, достоинство. Сфера “человеческого” в противоположность “нечеловеческому” концентрируется в этико-нравственной культуре индивида. Поэтому цзюньцзы - это этическая личность, т.е. первый в полном смысле человек, социально-политическое существо. Говоря по-другому, Конфуций развил дальше ту линию древнекитайской традиции, в которой свойства и признаки, отличающие человека от иных существ, оцениваются главным образом через призму этических характеристик. Сяожэнь же в таком сравнении имеет внешность человека, но внутри себя, в сердце своем, все еще зверь. Звериный, дикий нрав сяожэнь вовсе не признак слитности с природой, а совершенное отсутствие этико-нравственной основы. Следовательно, по Конфуцию, цзюньцзы - этически совершенный человек, а сяожэнь - этически низкий, мелкий человек. Как известно, эта идея, восходящая к древнекитайским мировоззренческим представлениям, в корне отличается от европейского понимания социального и природного, культуры и натуры. Если в первом случае критерием выделения оказывается признак этики и нравственности, то во втором - признак цивилизованности. Свободный эллин, римлянин всегда противопоставлялся варвару, облик которого воплощал необузданные черты стихии природы, удаленности от норм цивилизованной культуры. Сяожэнь же представлял морально-этическую категорию, объединяющую индивидов разных социальных и культурных слоев: воров, убийц, варваров. Основной стержень вэнь заключается в этической основе, т.е. гуманности, справедливости, долге, почтительности. В концепции Конфуция варвар оказался сродни с категорией людей типа сяожэнь потому, что лишен этических добродетелей. В европейском представлении человек нравственен по причине своей принадлежно-

сти к цивилизованному кругу, тогда как в китайском восприятии, наоборот, цивилизованность, культурность становится следствием распространения этических добродетелей. В первом случае культура создает возможность для выделения нравственных свойств человека, во втором, напротив, нравственно-этический фундамент позволяет воздвигнуть здание культуры вэнь.

Идея об этической первооснове вещей, человеческого бытия, своими мировоззренческими истоками уходит в древнекитайскую каноническую книгу “Ицзин” (“Книга Перемен”). Уже говорилось, что китайцы мыслили мир в качестве живой, пульсирующей “организмической структуры”, континуума, где все коррелятивно связано, взаимообусловлено, подчинено универсальному ритму движения. Этот ритм движения подчиняется согласованию и рассогласованию между двумя сторонами организмической структуры: “инь” - “ян” (“темной” - “светлой”). [10, 12] Космические и социальные изменения раскрываются в “Ицзин” как чередование ситуаций, обусловленных взаимообратимостью “инь” и “ян”. Различные состояния взаимодействий “темного” - “светлого” начал в мироздании утверждали то гармонию, порядок, расцвет, то дисгармонию, беспорядок, упадок. Эти ситуации с определенным типом взаимодействия “инь” - “ян” создавали цикл развития. Шел постоянный процесс смены одной ситуации другой, их обновления и чередования. Причем в круговороте движения “инь” - “ян” представляли как согласующиеся или не согласующиеся, но не как исключаящие друг друга начала. Если в европейской концепции сознания мысль и тело, дух и плоть изначально, в субстанциальной основе, исключают друг друга, то инь и ян, представляя противоположные, но не исключаящие, а взаимно предполагающие стороны целостного социокосмического организма, имеют единую субстанциальную основу. [11, 349-354] В этой связи “инь” и “ян” как “темное” и “светлое” начала не могли не порождать борьбу добра и зла, истинного и ложного, хорошего и плохого. Этико-нравственный мотив, как видим, прямо вытекает из самой структуры данного типа мировоззрения.

Ассоциативное мышление, исторически характеризующая специфику традиционно-китайского способа восприятия и понимания вещей, создавало образ мира как некоей космической целостности в которой предметы уподоблялись друг другу по принципу “лэй” - “булэй” (“того же рода” - “не того же рода”), что вело к представлению о законе взаимодействия тел к резонансным, а не к причинно-следственным связям. В отличие от древнегреческой мысли, которая уже в своих исходных позициях шла в тенденции к объяснению мира как механически взаимодействующих тел, китайская мысль устремилась к концептуальному образу социокосмического мира, части которого взаимодействуют по принципу резонирующих объектов. В этой концепции мир предстает перед взором как нерасчлененное единство сторон и, соответственно, окружающие человека физические объекты мыслятся как продолжение его потенций. Естественно, в системе такого понимания познавательное усилие концентрируется на раскрытии и овладении способами управления человеческим поведением, оставляя

в тени познание сущностных характеристик человеческого и физического мира. Взаимодействие между людьми, людьми и вещами вводится в круг представлений о силе и интенсивности морально-этической добродетели. Чем выше этическая добродетельная сила индивидуума, тем интенсивнее и масштабнее влияние и изменение, производимое ею в мире. Морально-этическая добродетель, таким образом, оказывается силой, контролирующей и созидающей внешнее окружение.

Уподобление отношений вещей акустическому резонансу привело к появлению представления о нравственном воздействии людей друг на друга как связи между звуком и вторящим ему эхом. Каков характер звука, таково неизменно возвращающееся к нему эхо. [12, 6] Именно от этого истока логика древнекитайского мышления пошла по пути обоснования идеи этико-нравственного примера. Согласно ей эффективное социальное и политическое правление в стране, в конечном счете, зависело от силы добродетели благородного мужа цзюньцзы, личным этическим примером определяющего направление в развитии сознания и поведения человеческой массы. Идеальный образец как бы материализовывался в массе. Таким образом, цзюньцзы был прежде всего этическим примером, образцом подражания. Цзюньцзы буквально означающий “сын правителя” (“цзюнь” – “правитель”, “цзы” – “сын”) в таком контексте приобретает качественно новое этическое звучание. В представлении Конфуция цзюньцзы действительно правитель, но способ его “правления” не напоминает образ социально-политических методов, традиционно сложившийся в европейском сознании. Цзюньцзы – это личность, управляющая окружающим миром прежде всего и главным образом силой добродетельного примера. Здесь, как видно, Конфуций расчленяет социально-политическое и этико-нравственное содержание человеческой природы. Если в этикетно-ритуалистическом типе сознания и социальные, и кровнородственные, и престижно-нормативные, и культурно-психологические соответствия были как бы спрессованы в клановом статусе, поскольку в жизни трудно проводились грани между различными связями и одни не мыслились без других, то цзюньцзы предстает как носитель сознания, в котором эти функции четко выделились.

С развитием вещных связей клановый статус постепенно терял материальную основу. В эпоху “Чуньцю – Чжаньго” явно снижается его роль как символа ранга и престижа, как объединяющего начала. Усиливается расщепление статуса на составляющие его элементы. Причем эти элементы приобретали самостоятельное значение и жизнь. Если ритуальная позиция менялась крайне медленно, то социальное положение подвергалось более быстрым изменениям. Статусная связь между членами клана как бы выходила из круга основных, жизненно важных, материальных интересов человека, отходила на второй план, ограничивалась религиозно-культовым содержанием. Этот исторический процесс индивидуализации социально-политического облика личности не прямо, а косвенно отражается в образе цзюньцзы. Разумеется, цзюньцзы нес в своем содержании заряд более общих

социальных и политических тенденций, чем кажется на первый взгляд, с точки зрения классовых антагонизмов, выражал потребности и интересы глобального исторического масштаба. И очевидно, что Конфуций вовсе не собирался превратить образ цзюньцзы в выразителя каких-то узких социально-классовых интересов. Становление нового исторического типа личности, этико-нравственная суть которой воплотилась в самоопределении, самоназвании цзюньцзы, ясно показывает, что образ человека, созданный даром философа, косвенно выстрадан общеисторическим народным движением. Исторически совершавшийся процесс социального расслоения, четко дифференцируя функции индивида, вел к формированию “стратного” сознания. Конфуций ясно осознавал пагубность этого социального явления и пытался воплотить в образе цзюньцзы черты, которые бы способствовали интеграции древнекитайского расколотого общества. Поэтому он выдвигал на передний план не какой-то социальный, а этический идеал, достижение которого “снимают” противоречия, существующие между людьми, соответственно, государствами. Как трезвый мыслитель Конфуций прекрасно разбирался в той свинцовой межгосударственной реальности, которая окружала его. Межгосударственные отношения того времени, в котором живет Конфуций, это жестокая повседневность «сражающихся царств». И в этих ужасающих условиях бесконечной конфронтационности и конфликтности сражающихся царств, он выдвигает на передний план, казалось бы, идеал «несбыточной мечты». Именно в этом надо видеть парадоксальность творческого мышления философа.

Вся система риторических, метафорических, логических и иных средств, используемых Конфуцием в традиционно приписываемом ему основном произведении “Лунь юй” (“Беседы и суждения”), в своем итоге преследует цель тщательного обоснования и основания идеи этико-нравственного примера. Конфуций так строит композицию своих бесед и суждений, чтобы показать как следует, доложить о вести человеку, стремящемуся соответствовать идеалу благородного мужа, олицетворяющего этико-нравственный пример. Так как идеал есть мечта о будущем и критика настоящего, то цзюньцзы в своей деятельности устремлен к преодолению сущего и утверждению должного.

Разбирая специфику учения Конфуция, В.А. Рубин отмечает его политическую направленность. Правда в его основе была этическая идея, имеющая политический выход. Данный политический выход опровергает версию Т. Манна, согласно которой только в Европе создавалось учение, имеющее целью преобразовать жизнь. «Загадочным фактом, – подчеркивает В.А. Рубин, – в истории конфуцианства является то, что конфуцианство оказалось таким сильным течением, несмотря на свою видимую слабость. Когда читаешь о попытках Конфуция и Мэн-цзы убедить прошедших огонь и воду правителей идти путем гуманности, когда представляешь себе эти разговоры, когда Конфуций, например, убеждает прожженного политика, что для того, чтобы справиться с воровством, нужны не карательные меры, а самоусовершенствование – увидя хороший пример в лице правителя, люди сами перестанут воровать, – и когда Мэн-цзы убеждает пра-

вителей в том, что объединить Поднебесную можно, разлив в себе отвращение к убийству людей – тогда народ враждебных государств перейдет на его сторону, – поражает наивность, трогательная, а подчас и смехотворная, наивность всех этих попыток. И кажется, что люди, которые верили в то, что подобные наивные уговоры имеют хоть какой-то смысл, были просто чудаками, которых и принимать-то всерьез не стоит. Но когда подумаешь о том, что произведения, в которых все эти наивные разговоры записаны, сохранились и через полторы тысячи лет приобрели статус канона, а наивные чудаки рассматривались как духовные вожди сотнями миллионов людей на протяжении многих столетий, то приходишь к выводу, что их наивная, беспомощная и безоружная вера не так была уж смешна и бессмысленна». [13, 112]

Тенденции к интеграции, объединению страны, преодолению как будто вечно длящегося состояния распада межгосударственной и социально-политической жизни, и одновременно, жажда обновления, прорыва к новым формам организации общества, самым причудливым, противоречивым образом отразились и выразились в личностных чертах цзюньцзы. С одной стороны, он нес в своем этико-нравственном содержании мятежный дух. В нем нет ни грана апологетики существующего порядка. Это тип личности, появившийся в период когда, по образному замечанию Гегеля, сделанное, правда, по другому случаю, “единичное сознание отделяется, как самостоятельное, от всеобщего духа и становится для себя”. “Налично всеобщее”, “непосредственное”, общепринятая форма поведения начинает здесь подвергаться критике со стороны индивидуального этико-нравственного сознания, которое испытывает “неуверенность в сущем законе”, “требует от последнего, чтобы оно узаконило себя перед ним”. Этот исторический момент в индивидуальном развитии китайской личности прекрасно иллюстрируется на следующем примере. В.М. Алексеев, размышляя о мужестве философского отношения к миру, рассказывает как должны трактоваться исторические факты историком – цзюньцзы в понимании Конфуция. По причине бессилия законного правителя – вана, Сына Неба, некоторые князья присвоили себе титул “вана”. Боясь их могущества, другие князья величают их “ванами”, и, следовательно, “ван” есть факт. Однако для историка, судящего факты в историческом свидетельстве, этот факт есть факт в кавычках, факт, не имеющий истинную основу, не подлежащий нравственному оправданию. [4, 156] Урок, данный Конфуцием, пишет далее В.М. Алексеев, людям своей страны в отношении того, как надо писать историю состоял в том, что взяв сухую хронику, перечислявшую визиты одного князя к другому, затмения Солнца и Луны, войны, убийства, свадьбы князей и прочий скучный репертуар сведений и внимательно рассмотрев буквально каждое слово этой сухой регистрауры, он придал ему “значение рокового приговора над поступком человека”. Это значит, присущая древнекитайской исторической летописи безличная хроника событий наполняется в трактовке Конфуция этическим содержанием. Каждое историческое действие пропускается через призму морально-этического критерия, оценивается по шка-

ле нравственности. Безличные фигуры исторических событий приобретают свой человеческий облик. Их действия становятся выражением глубинной сути личности, тем, как сказал Гегель, что “ряд поступков субъекта – это и есть он сам”. С точки зрения цзюньцзы индивид может быть прав, поступая вопреки общепринятой норме, и он может оказаться виновен, даже если во всем следует диктату заведенного порядка. Роль этического сознания личности цзюньцзы заключается в том, что оно улавливает историческую необходимость общественного развития до того, как эта необходимость становится действительностью, и тем самым способствует ее осуществлению. Объективно необходимое состояние общества, то есть то, что составляет содержание общественного прогресса приобретает в сознании цзюньцзы форму должного. Конкретным же механизмом осуществления данного состояния общества, в рассуждениях Конфуция, оказывается “выпрямление имен”. “Имя” – знак социального различия между вещами, людьми. Это, приобретаемое во мнении окружающих, значение далеко не всегда адекватно отражает их подлинную суть. Конфуций показывает, что “выпрямление” (“чжэн”) означает вложить в “имя” истинное содержание. “Если имена неправильны, слово не соответствует (сути вещей). Если слово не соответствует (сути вещей), то дела не (могут) вершиться успешно.

В контексте выдвигаемого Конфуцием этико-нравственного идеала о преодолении сущего должным, принцип “выпрямления” имен понимается как приведение эфемерной социально-политической действительности, далекой от гармонии и порядка, в соответствие с подлинным смыслом ее изначальной сути. Поскольку сама существующая действительность неистинна в своей этической и нравственной основе, то Конфуций видит сущность этого принципа в реализации идеального, должного порядка. Следовательно, дело вовсе не ограничивается тем, чтобы привести “имя” в соответствие с действительностью, а напротив, привести действительность в соответствие с истинной сутью “имени”. “Выпрямление имен” оказывается выпрямлением, изменением, преобразованием сущего в соответствии с требованиями должного. По мнению Конфуция “имена” потеряли свое истинное содержание, наполнились ложным значением, стали призрачными явлениями. Между тем каждое имя имеет свое изначальное содержание, неизменное в своей сущности. Предназначение цзюньцзы как раз и состоит в том, чтобы приводить в соответствие “имя” с изначальной сутью вещей и людей. [14, 74] При этом должен изменяться не только смысл “имени” во мнении людей, но и значение самих вещей, т.е. должна изменяться ложная действительность. Часто цитируемое и толкуемое в литературе изречение Конфуция: “Правитель должен быть правителем, сановник – сановником, отец – отцом, сын – сыном”, в данной концепции приобретает смысл морально-этического императива, требующего соответствия социальных лиц и фигур их изначальной сущности. Следовательно, выпрямление имен, искривленных ложными обстоятельствами жизни, свидетельствует, что в понимании Конфуция именно цзюньцзы представляет фигуру, идущую абсолютно прямым путем, воплощая

истину в своей деятельности: “Неправильные имена приводят к утере основ. Утеря основ приводит к неверным делам, - подчеркивает Конфуций, беседуя со своим учеником Цзы-лу о методах правления. - Благородный муж должен правильно давать имя, а что дано правильно, осуществлять”. Называя вещи тем, чем они являются в призме этического восприятия, то есть правильно определяя их сущность, цзюньцзы, по мнению Конфуция, утверждает истину в любых делах, в том числе и в сфере правления. “Править - поступать правильно” - указывает Конфуций. Цзюньцзы как бы воплощал истину в этико-нравственном примере, доказывая правильными деяниями необходимость изменения ложных жизненных обстоятельств. Здесь мерилом истинности становится правильное моральное поведение. Итак, путь, которым идет цзюньцзы, есть величина постоянная, а не эфемерное приспособление к переменной ситуации. Именно неуклонное следование абсолютному пути делает цзюньцзы этически самодостаточной личностью.

Рассматривая в исторической эволюции идеал цзюньцзы можно убедиться, что он был “воспитывающей” основой различных, порой противоположных, в типологическом отношении личностей. Сохраняя постоянную форму, он наполнялся не всегда одним и тем же социально-политическим содержанием. Истории известны немало примеров честных конфуцианцев, боровшихся против жестокостей общественного порядка и деспотического правления. В известной степени идеал цзюньцзы мог выступать вдохновляющим началом и в деятельности вождей крестьянских восстаний. Действительно, критическое отношение к ложной действительности, стремление воплотить этико-нравственный идеал, неуемная жажда преодоления сущего должным, определяли мятежный дух цзюньцзы. С другой стороны, будучи самым мятежным, цзюньцзы мог быть и самым неревольюционным. И здесь мы переходим к противоречивым чертам в характере цзюньцзы, которые, в конкретно-исторических условиях традиционного древнекитайского общества, развиваясь в определенных социально-политических рамках, привели к нарастанию в этой фигуре консервативных тенденций. Здесь цзюньцзы рассматривался как субъект нравственного примера. Теперь же предстоит анализ нормативного содержания цзюньцзы, обеспечивающего реализацию в практике человеческих взаимоотношений требований нравственного идеала. Самодостаточность поведения цзюньцзы Конфуций выводит из трех уже указанных нормативных принципов: “жэнь-и-сяо”. Выше отмечалось, что связующей основой данных норм является “ли” - этикет, ритуал. Анализ показывает, что стержнем единства истинного и этического в поведении личности, в представлениях Конфуция, является “жэнь”. Что есть гуманность? Конфуций, хотя этот термин используется в тексте “Лунь юй” 107 раз, нигде не дает логического определения самого внутреннего содержания понятия “жэнь”. Оно строится им путем суммирования внешних по отношению к содержанию понятия значений. Так, содержание “жэнь” сводится к значениям “и” и “сяо”. Содержание “и” сводится к значениям “сяо”. Что же

касается “ли”, то его содержание оказывается суммой значений “жэнь”, “и”, “сяо”. Нужно отметить, что в тексте “Лунь юй” логические определения предмета не выводятся последовательно одно из другого, не составляют единую цепь непротиворечивых доказательств и умозаключений. Определения понятия выстраиваются в один сплошной ряд эмпирических обобщений признаков и свойств предметов. Причем понятие о предмете составляется исходя не из его внутренних признаков, а свойств, принадлежащих другим предметам и, каким-то образом, коррелирующихся со свойствами определяемого предмета. Понятие строится не путем обнаружения существенных признаков собственного содержания предмета, а ассоциативными обобщениями сходных черт других, соотносящихся предметов. Вместо исследования элементов, характеризующих внутреннюю структуру предмета, мысль устремляется к поискам внешних аналогий, ассоциативных образов и коррелирующихся понятий. Поэтому логическое определение предмета предстает как иерархическая цепочка с нисходящими звеньями объяснения. К сожалению, такой способ логического объяснения не ориентирует мысль к поискам критериев внутренней определенности предмета. Вследствие чего, такого рода логические обобщения позволяют бесконечно варьировать комбинирующиеся фигуры понятий. Очевидно, что в таком способе иерархические ступеньки социально-политической статусной лестницы как бы проецируются в общественном и индивидуальном сознании в качестве своеобразного “теоретического зеркала” объяснения сущностных связей вещей.

Однако на каком основании можно предположить, что Конфуций выводит “жэнь” из характеристик “и” и “сяо”? Разве не могли быть другие комбинации? Если внимательно вчитаться не в отдельные положения, фрагменты, а в целостный текст “Лунь юй”, все время имея в виду исторический контекст его создания, то возникает уверенность, что в понимании Конфуция “жэнь” представляет специфическую линию поведения индивида в обществе. “Жэнь” является не вообще каким-то абстрактным принципом гуманности, человеколюбия. Гуманным Конфуций считает поведение, соответствующее определенной системе правил, норм. Таковыми в его концепции оказываются нормы “и” и “сяо”. Термин и, одновременно означающий понятия долга и справедливости, следует рассматривать как внутреннее ядро “жэнь”. Гуманно то, что должно. Должное - суть справедливости. Почитание древности - первый долг цзюньцзы. И здесь мы сталкиваемся со следующим любопытным обстоятельством. “Сяо”, т.е. сыновняя почтительность, означающий неразрывность норм преемственных связей поколений, в тексте “Лунь юй” имеет более широкий смысл. “Сяо” - это не только морально-этическая норма поведения, но и мировоззренческий принцип сознания. Дело в том, что Конфуций ведет речь не только о сыновней почтительности перед старшими поколениями, но и перед древностью. Почитать, следовательно, подражать, преемствовать, сохранять. Главную задачу цзюньцзы Конфуций видит именно в сохранении и неуклонном воспроизведении в качестве этического идеала древних образцов жизни. Обвиняя современное состояние общественных поряд-

ков, Конфуций страстно призывает вернуться к незамутненной изначальной сути древности.

Конечно, было бы наивным полагать, что призывы Конфуция были вызваны эмоционально-психологической реакцией воспоминаний детства, ностальгией по прошлому. Речь идет не о прошлом как таковом, а о древности как специфическом образе жизнедеятельности, когда Поднебесной правили совершенномудрые. В апологии древности Конфуцием ясно обнаруживается мировоззренческая позиция мыслителя. Он ищет выход из возникшего в эпоху “Чуньцю - Чжаньго” кризиса и находит идеальную модель будущего в возвращении к древним обычаям, ритуалу, этикету. Разумеется, эта ценностная ориентация сознания имеет глубокие мировоззренческие основания. Мировоззренческая концепция, согласно которой Китай является единой Поднебесной, как уже было сказано, управляемой одним властителем, сыном Неба, заставляла рассматривать социальную и политическую раздробленность, войны и разрушения, сопровождавшие ее, как аномалию, отпадение от правильного социокосмического порядка и, следовательно, явление временное, переходное, представляющее собой ступень к новому единству, гармонии. Движение в этой концепции мыслилось как циклическое возвращение в будущем к древним идеальным образцам. С данной точки зрения положение, сложившееся в эпоху “Чуньцю - Чжаньго”, предстает как аномальное, требующее своего преодоления. И действительно, текст “Лунь юя” насыщен моральными сентенциями по поводу утери гуманных основ во взаимоотношениях людей, необходимости радикально изменить взгляды и поведение человека. Эта мысль сквозная в рассуждениях Конфуция. Принцип “жэнь” воплощается в поведении лишь при постоянной заботе должного исполнения ритуала, этикета. Таким образом, суть гуманности - восстановление этикета древних, способ ее осуществления - воспроизведение ритуала. Конфуций не устает повторять, что люди забыли о должном, идеальном поведении, присущем древним, следствием чего и явилась утеря гуманности в отношениях людей. Роль цзюньцзы состоит в том, чтобы соответствовать древним образцам и вернуть в общественную жизнь состояние гармонии и порядка.

В практике человеческой деятельности образ отношений личности и социума, отразившийся в нравственном облике цзюньцзы, вел к своеобразному способу воспроизводства и накопления связей между индивидами. Цзюньцзы - это идеально-типичная фигура, запрограммированная в своей деятельности на воспроизведение установлений древности, т.е. традиций. Новации же в общем разрушают древний порядок, ведут к превращению отклоняющегося от древности поведения в норму. Цзюньцзы становится борцом всякий раз, когда социальный порядок разрушает установления древности. Напротив, сяожэнь - тип человека, вносящий своим поведением “возмущающие импульсы” во внутреннюю гармонию отношений социума и личности. В самой действительности могло быть так, и не раз, когда сяожэнь олицетворял социально-политический порядок, а цзюньцзы, наоборот, представлял отклоняющееся

от общепринятых норм поведение. Но в таком случае имя не соответствует истине. Социально-политический порядок, в котором сяожэнь становится доминирующей фигурой в обществе, по истинной сути есть не порядок, а беспорядок. И здесь мы замечаем уязвимые характеристики в типологической структуре цзюньцзы. Это наиболее подходящий, более того, удачно вписывающийся в структуру традиционалистского общества тип личности. Он хорошо воспроизводится в системе функционирования, эволюции, но становится неприемлемым в системе развития, революции. Для его деятельности характерна постоянная регенерация древних традиционалистских отношений в настоящем и будущем. Такая личность социально-этически ориентирована на потребности, которые вызываются необходимостью сохранения преемственных связей. Мотив ее деятельности - это цели, полностью определяемые нормами функционирования традиционалистской структуры в общественной жизни Китая. Собственно, цзюньцзы не против перемен, новаций, но только если они восстанавливают облик и содержание древности. Причем не всякое прошлое есть древность, а лишь то, что относится к образу жизни китайцев во времена первых совершенномудрых правителей. Цзюньцзы может быть сторонником настоящего, если сохраняется древность в высоком смысле. Следовательно, в подходе к древности Конфуций избирает не обычный исторический, а морально-ценностный критерий оценки. Как полагает Конфуций для цзюньцзы ритуал, этикет не самоцель, а средство удержания общественного и человеческого порядка в рамках идеалов древности. Таким образом, цзюньцзы в своей ценностно-нормативной направленности был социальной и политической фигурой, в деятельности которой наиболее адекватно воплощалась система функциональных отношений древнекитайского традиционного общества. Он являлся персонификацией древнейших, следовательно, истинных, по мнению Конфуция, человеческих отношений. Его индивидуальное “я” как бы сведено к нормативной сущности этикетной культуры. Деятель как бы личностно сливается с действием. Это значит, что типологические характеристики цзюньцзы - роли, ценности, качества - могут быть объяснены лишь через призму рассмотрения системы закономерностей функционирования традиционалистских связей древнего общества.

Притягательная сила конфуцианского идеала цзюньцзы состояла в его общечеловеческом значении в истории функционирования традиционного механизма издревле сложившегося образа жизни, поведения и сознания, поскольку ориентировала на выработку соответствующих этому идеалу человеческих качеств и черт. Конечно, в представлении Конфуция, лишь немногие, совершенствуясь, достигают цзюньцзы, но он типичен, потому что несет в своем содержании ростки необходимо должного. Ему противопоставлено лишь одно - движение по восходящей линии, развитие в сторону индивидуального самовыражения личных интересов. И здесь, естественно, возникает вопрос: каким образом возможно совмещение в лице цзюньцзы несоединимого - суверенности этико-нравственного самоопределения сознания, ин-

дивидуализации личностного мотива и ценностной ориентации поведения и воспроизведение этикета, ритуализация смыслового значения индивидуально-поступка? Конфуций неоднократно сетует на то, что именно забвение древних ритуалов приводит к нарастанию в обществе антигуманных тенденций. Цзюньцзы постольку гуманен, поскольку являет собой этико-нравственный пример неуклонного следования ритуальным церемониям древности. Почитание древности закодировано в неуклонном следовании этикетной культуре. Ритуал завещан совершеннымудрыми и исполнение этикетных правил приближает к идеальному образу жизни древних. Четыре четких правила предписывает Конфуций тому, кто стремится к гуманности: “Не замечать того, что удаляет от ритуала, не слышать того, что удаляет от ритуала, не произносить того, что удаляет от ритуала, не делать того, что удаляет от ритуала”.

Но, в таком случае, не возвращается ли Конфуций к пройденному в чжоуское время ритуалистическому типу сознания и поведения?

Положение здесь довольно противоречивое. С одной стороны, в концепции Конфуция есть идеал и действительность, разрыв между которыми характеризует нормативную и мотивационно-ценностную ориентацию цзюньцзы. Мотив поведения цзюньцзы определяется идеалом будущего. С другой же стороны, идеал будущего оказывается в прошлом, лучшее будущее мыслится в образе древности. Причем эта древность воспроизводится как ритуальность отношений людей, как этикетная программа. Как известно, осознание идеала с необходимостью выдвигает перед личностью задачу нормативности, созидание новых принципов, отражающих изменившиеся условия жизнедеятельности. Но поскольку, в понимании Конфуция движение вперед есть восхождение к древности, постольку наперед заданная программа деятельности в ее деталях становится мерилom этико-нравственного сознания и поведения цзюньцзы. Однако, по-видимому, было бы неверным представлять цзюньцзы “копиистическим” отражением ритуала, этикета. В ритуалистическом типе сознания правила этикета не имеют субъективно-личностного смысла, не становятся индивидуально одобряемой формой поведения. Поэтому совпадение этикета и этики здесь носит внешний, внеличностный характер. [15, 98] Индивид в ритуально-этикетной культуре оказывается носителем, но не субъектом этико-нравственного сознания и поведения. Цзюньцзы же, внутри себя обладает центром своего собственного выбора линии поведения. Он индивидуально-личностно самоопределен. Он противостоит внешним силам и обстоятельствам, сколь бы они ни были могучими и трудно преодолимыми. Они не могут сломить его волю. Но, в отличие, например, от мировоззренческих озарений античной личности в концепции Сократа, цзюньцзы Конфуция не обладает способностью “субъективизировать”, “автономизировать” свое объективное отношение к процессу познания окружающей действительности. Мерилom истинности суждений и умозаключений античной личности выступает она сама, ее сознание и познающий разум. Мерилom же истинности суждений и

умозаключений цзюньцзы, несмотря на его отважный ум и независимое от мнения окружающих мышление, все же остается находящаяся вне человека сила - Небо, ритуально-этикетная культура, созданная совершенномудрыми правителями древности. Поэтому цзюньцзы исходит из того, что внутренним мотивом всякого морально-нравственного поступка считает следование этикетной культуре. Деятельность постольку нравственна, поскольку приближается к ритуальным правилам. Мерой этического становится поведение, ассоциирующееся с этикетной культурой. Этикетная культура в таком понимании как бы изнутри озаряется светом этического осознания. Конфуций признает правомочность индивидуального этико-нравственного суждения об общественных делах. Но критерий истинности самого суждения выводит из совокупности правил древности. Поэтому, как мне кажется, есть достаточная доля истины в словах С.Георгиевского, который писал о Конфуции как о новаторе “с характером поборника старины и консерватизма”, поясняя это следующим образом: “Конфуций понимал, что масса враждебна всякого рода новаторству, что она поклоняется авторитетам, и любит все освященное временем. Ввиду этого Конфуций находил необходимым вливать свое учение в старые формы...”.

Таким образом, этическая самоопределенность цзюньцзы в изложении Конфуция внутренне противоречива. В различных исторических обстоятельствах она порождала противоположные социально-этические типы личности. Наполняясь противоположным содержанием, этический образ цзюньцзы служил различным социальным целям. Историческая высота и, напротив, чрезвычайная ограниченность цзюньцзы на разных этапах жизни китайского общества отражали внутреннюю противоречивость концепции личности Конфуция. Но одно остается несомненным: это этикетность культуры сознания и поведения цзюньцзы. Этикетная культура ли связывает нормы-принципы жэнь-и-сяо в единое целое, дает им направление. В свою очередь, жэнь-и-сяо, конкретизируя этикетную программу, выступает основой своеобразной “искусственности” этико-политического сознания и поведения цзюньцзы. Цзюньцзы не развертывает свое этическое самосознание как творческую программу деятельности, что свидетельствует об этикетности, искусственности его поведенческих мотивов. Творческий потенциал моральных деяний цзюньцзы ограничен рамками этикета и, сколь бы глубинные пласты этической рефлексии здесь не обнаруживались, его типологическая характеристика обращается в ритуально-искусственном кругу сознания и поведения.

Вместе с тем, учение Конфуция упало на благодатную почву. Уже через одно-два поколения конфуцианство было широко распространенной, разветвленной школой. Несмотря на противодействие всего хода общественной жизни, оно овладевало умами людей, становилось действенным фактором истории и культуры. По-видимому, именно это обстоятельство заставляло и даосизм, и моизм, и легизм считать конфуцианство главным своим противником и искать соответствующие орудия его критики.

Литература

1. Ян Боцзюнь. Лунь юй и чжу. (Беседы и суждения с переводом на современный язык и комментариями). - Шанхай, 1958. - 189 с;
2. Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. - М., 1981. - 110 с;
3. Васильев Л.С. Конфуций// Вопросы истории. - М., 1989, № 3, - 51 с;
4. Алексеев В.М. Китайская история в Китае и в Европе// Проблемы Дальнего Востока. - М., 1975, № . - 166 с;
5. Schwarts B.I. The World of thought in ancient China. - Cambridge (Mass.) - London, 1985, 210 p;
6. Munro D.J. The Concept of Man in Early China. - Stanford, California, 1969, 78 p;
7. Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. Том 1. - М., 1972. - 252 с;
8. Люй Чжэньюй. Чжунго чжэнчжи сысян ши. (История политической мысли Китая). т.1, - Пекин, 1962. - 358 с;
9. Хоу Вайлу, Чжао Цзибинь, Ду Госян. Чжунго сысян тунши. Гудай сысян. (История идеологии Китая. Древняя идеология). т.1. - Пекин, 1957. - 325с;
10. Needham J. History and Human Values: A Chinese Perspective for World Science and Technology// Centennial Review, East Lansing (Mich.), 1976, vol.20, №1, 35 p;
11. Зелинский А.Н. "Колесо времени" в циклической хронологии Китая. - Сб.: Четвертая научная конференция: "Общество и государство в Китае". Тезисы и доклады. Вып.2. -М., 1973. - 412 с;
12. Кроль Ю.Л. Древнекитайская концепция образа (и - бiao)//Народы Азии и Африки. - М., 1973, №1. - 125 с;
13. Рубин В.А. Об истории и культуре Китая (страницы дневника)//Восток. - М., - 1991. - № 2. - 150 с;
14. Фэн Юлань. Чжунго чжэсюэ ши (История китайской философии). Новое изд. - Пекин, 1964. - 194 с.

Mustafa BIYIKLI, Doç. Dr.

Şeyda ÇEVİKEL

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

ÇİN'İN ORTA ASYA YAKLAŞIMI

CHINA'S APPROACH TO CENTRAL ASIA

КЫТАЙДЫН БОРБОРДУК АЗИЯГА КАРАТА
БОЛГОН МАМИЛЕСИКИТАЙСКИЙ
ПОДХОД К ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Özet. Çin, gücünü muhafaza etme adına iç istikrarını da koruma çabası içindedir. 11 Eylül 2001'den sonra dünyada güvenlik endişeleri artmıştır. Bu durum Çin için de önemli olmuştur. Çünkü Çin'in baskı rejimi uyguladığı Müslüman Uygur halkın yaşadığı Sincan Uygur Bölgesi'nde, Çin'in deyimiyle bağımsızlık yanlısı ayrılıkçı faaliyetler söz konusu olmuştur. Bu sebepten kendi çıkarlarını koruma adına Orta Asya'dan Sincan bölgesine desteği engellemek ve bölge ülkeleriyle çeşitli ekonomik, stratejik ve güvenlik işbirlikleri yapmak vb. politikalar Çin'in Orta Asya'ya yaklaşımını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Çin, Uygurlar, Sincan-Uygur Özerk Bölgesi

Abstract: China is in an effort to preserve its internal stability in order to maintain its power. After September 11, 2001, terrorism was on the agenda and security concerns increased. This is also important for China. Because in the Xinjiang Uighur region, where the Muslim Uighur people live under the Chinese pressure regime, the pro-independence separatist activities are taking place according to China. For this reason, in order to protect China's interests and to prevent from Central Asia support to the Xinjiang region, it makes various economic, strategic and security cooperation with the region countries. These collaborations show China's approach to Central Asia.

Key Words: Central Asia, China, Uighurs, Xinjiang-Uighur Autonomous Region.

Аннотация: Кытай өз бийлигин сактап калуу үчүн, ички туруктуулукту сактоого маани берет. 11-сентябрь 2001-жылдан кийин, террорго каршы күн тартибине келген жана коопсуздук маселелерди жогорулаган. Бул Кытай үчүн маанилүү болду. Себеби Кытайдын репрессиячыл режими өткөрүлгөн Мусулман уйгур жашап жаткан СУАРда, Кытайдын айтымына караганда көз карандысыздыгы каалаган сепаратисттик иш-чаралар болгон. Ушул себептен, Борбор Азиянын СУАРга жардамына тоскоол болуу үчүн региондогу өлкөлөр менен экономикалык, стратегиялык жана коопсуздук кызматташуу кылат. Бул болсо Кытайдын Борбордук Азияга мамилесин көрсөтөт.

Түйүндүү сөздөр: Борбордук Азия, Кытай, уйгур, Синьцзян-Уйгур автоном району.

Аннотация: Китай стремится сохранить свою внутреннюю стабильность, чтобы сохранить свою власть. После 11 сентября 2001 года терроризм был в повестке дня, и проблемы безопасности усилились. Это также важно для Китая. Потому что в Синьцзян-Уйгурском регионе, где живут мусульманские уйгуры под давлением китайского режима, сепаратистская деятельность, направленная на независимость, происходит в соответствии с Китаем. По этой причине, чтобы защитить интересы Китая и не допустить поддержки Центральной Азии в регионе Синьцзян, Китай осуществляет различное экономическое и стратегическое сотрудничество и сотрудничество в области безопасности со странами региона. Это сотрудничество демонстрирует подход Китая к Центральной Азии.

Ключевые слова: Центральная Азия, Китай, Уйгуры, Синьцзян-Уйгурский автономный район.

1. Giriş

Orta Asya konum itibariyle dünyadaki üç büyük güç (Great Powers) olan ABD, Rusya ve Çin'in her zaman hakim olmak istediği bölgeler listesinde yer almıştır. Bu konuyla ilgili literatürü incelediğimizde, "Yeni Büyük Oyun", "Daha Büyük Orta Asya"¹ gibi konseptler geliştirilerek büyük güçlerin, Orta Asya coğrafyasında etkili olma çabaları ele alınmıştır. Bu bağlamda Orta Asya coğrafyasına konum itibariyle sınırdaş olan Çin, sınırdaş bölge ile yakınlaşma konusunda ABD'ye göre avantajlı görünmektedir. Rusya ise tarihsel ortak geçmiş, dil ve nüfus açısından bölgede etkili olabilen diğer aktördür. Çin'in Orta Asya'da var olma çabaları ise çeşitlidir. Fakat en önemlileri ekonomi, enerji, strateji ve güvenlik alanlarındaki çıkarlarıdır. Bu hedefler doğrultusunda Orta Asya ülkelerine çeşitli yardımlarda bulunmakta ve yatırımlar yapmaktadır. Şanghay İşbirliği Örgütü de bölgesel anlamda gösterilen böyle bir birliktelik çabalarının ürünü olarak gösterilebilir.

Özetle bu kısa çalışmada Çin'in Orta Asya'da kendi çıkarları doğrultusunda uyguladığı politikalar ve yaklaşımlara dikkat çekilmektedir.

2. Orta Asya'nın Önemi

Orta Asya kavramı, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ı kapsamaktadır. Fakat farklı kaynaklara göre farklı tanımlar mevcuttur. Orta Asya kavramının yanında Merkez Asya ve İç Asya² tanımı da bu bölgeyi belirtmek için kullanılmıştır (Nogayeva, 2011 s. 97-98). Mackinder' a göre Orta Asya, dünyanın en önemli kısmı/kalbidir. Brzezinski'ye göre de Orta Asya'yı da kapsayan Avrasya büyük oyuncuların rekabet ettiği bir sahra tahtası gibidir (Nogayeva, 2011 s. 95). Bahsedilen bu tanımların akabinde Orta Asya petrol ve doğalgaz gibi enerjilerin hammaddeleri yönünden zengin bir coğrafya olması ve ulaşım-enerji hatları güzergahı sebebiyle önem teşkil etmektedir. Bölgenin denizlere kapalı olması enerji akışının sağlanacağı güzergâhlar, yani geçeceği ülkeler açısından çeşitli avantajlar da doğurmuştur. Ayrıca bölge kültürler, uygarlıklar çatışması ile karşılaşılacak bir coğrafyadır. Çünkü bölge, Rusya, Çin, Güney Asya gibi güçlerin arasında sıkışmış vaziyette görünmektedir (Nogayeva, 2011 s. 100-101). Bu bağlamda Orta Asya hem rekabet, hem enerji ve hem de güvenlik açısından stratejik bir bölge olarak dikkatleri üzerine çekmektedir.

3. Çin'in Orta Asya Yaklaşımı

Çin'in kalkınma sürecinde ihtiyaç duyduğu en önemli stratejik ham madde petroldür. Petrole yüzde elliden fazla bağımlılığa sahip olan Çin; Ortadoğu, Afrika, Rusya ve Orta Asya'dan petrol ithal etmektedir. Petrol açısından bol kaynaklara sahip Kazakistan ve dünyanın dördüncü büyük doğalgaz rezervlerinin sahibi Türkmenistan, Çin'in oldukça fazla ilgisini çekmekte ve iyi ilişkiler kurmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bunun akabinde Çin, bölge ülkeleriyle enerji anlaşmaları imzalamış ve enerji taşıma hatları inşa etmiştir. Bunlar Kazakistan-Çin petrol ve doğal gaz boru hattı, Türkmenistan-Çin doğalgaz boru hattı ve Özbekistan-Çin doğalgaz boru hattıdır. Ayrıca bu enerji akışının sorunsuz sağlanabilmesi de önemli olduğundan Çin, bölgedeki güvenlik ve istikrar konularına da önem vermektedir (Gülşen, 2013).

Çin devlet başkanı Şi'nin 2013'teki Kırgızistan ziyaretinde, Hükümetler Arası Teknik ve Ekonomik İşbirliği

Anlaşması, Şanghay İşbirliği Örgütü Zirvesi ile ilgili organizasyonu desteklemek amacıyla, Türkmenistan'dan doğalgaz ihraç etmek için inşa edilecek doğalgaz boru hattının Kırgızistan'dan geçmesini öngören boru hattının inşası ve işletilmesi konusunda işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Geleneksel Çin tıbbi alanında mutabakat, Sovyetler döneminde inşa edilen Bişkek Isıtma Merkezi'nin onarımını öngören anlaşma, ülkede güney ile kuzeyi bağlayan ikinci bir karayolunun inşaatı için uzun vadeli düşük faizli 400 milyon dolarlık kredi anlaşması, çeşitli yatırımlara 10 milyon dolarlık kredi anlaşması gibi anlaşmalara imza atılmıştır. (Anadolu Ajansı, 2013).

Bununla birlikte Çin, Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nin durumunun istikrara kavuşmasını sağlamak için de Orta Asya'ya yardım ve sermaye şeklinde milyonlarca dolar yatırmaktadır (Uluslararası Politika Akademisi, 2013). Yani bu açıdan baktığımızda Çin birçok alanda Orta Asya ülkeleriyle işbirliği içinde olmak için çabalamakta ve ilişkiler kurmaktadır. Kendi ihtiyaçlarını bu ülkelerden karşılamak için fırsatlar oluştururken; Orta Asya ülkelerine de yatırımlar aracılığıyla fırsatlar sunmaktadır. Çin yatırımları genelde memnuniyetle karşılanırsa da, Çin'in bölgedeki siyasi, stratejik ve güvenlik etkilerini artırma girişimleri her zaman iyi karşılanmamaktadır. Nitekim Çin'e karşı yaygın güvensizlik göz önüne alındığında, Orta Asya ülkeleri, daha önceki Rus egemenliğini ve hegemonyasını Çin versiyonuyla değiştirmeye taraftar görünmemektedir. (Berkofsky, 2012 s. 1). Çin'in yayımlacı geçmişi bunu gelecekte de sürdürebileceği düşüncesini çağrıştırmaktadır. Fakat diğer yandan da Çin, ABD gibi bu ülkelerin iç ilişkilerine karışmadığından ve hükümetlerin eylemlerini sorgulamadığından da Batı'dan daha güvenilir bulunmaktadır. Çin, özellikle Müslüman Türk halkların, çoğunlukla Uygurların yaşadığı Sincan bölgesinin Çin'den kopmaması için de Orta Asya ülkeleriyle yakınlaşmaya ve iş birliğine isteklidir (Swanström, 2005 s. 571). Böylece Çin, Orta Asya ülkelerinin de Sincan Uygur bölgesindeki olaylarda Uygurların destekçisi olarak hareket etmelerini engellemeye, karşılıklı iç politikalara karışmama durumunu korumaya çalışmaktadır. Çin ayrıca yumuşak gücünü, kamu diplomasisi ile Orta Asya'ya kültürel ve eğitimsel değişimler yoluyla da ihraç etmeye çalışmakta ve ticaret imkânlarını kullanarak Çin'den Orta Asya'ya göçe zemin hazırlamaktadır (Berkofsky, 2012 s. 2-3).

Çin'in, Orta Asya'daki ekonomi politikaları ve özellikle son yıllarda stratejik, ekonomik ve teknik yatırımları ve yardımları, kısmen Pekin'in bölgedeki "3 kötü" ³ olarak adlandırdığı "terörizm", "ayrılıkçılık" ve "aşırı cılık" ile ortak mücadele için bölgenin desteğini sağlama amacından ve politikasından kaynaklanmaktadır. (Berkofsky, 2012 s. 2).

4. Sincan-Uygur Özerk Bölgesi, Çin ve Orta Asya

Çin'in güvenlikle ilgili sağlamak istedikleri, ülkenin istikrarlı bir durumda olması ve sınır güvenliğini sağlamak iken; bölgede ABD'nin askeri varlığı da Çin için bir sorun olarak değerlendirilmiştir. (Nogayeva, 2011 s. 259). Bunun yanında, daha önce de bahsedildiği gibi Çin, Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Müslüman Türk, Uygur nüfusun varlığı ve Orta Asya devletlerinden alacağı destekle Çin'in çıkarlarına aykırı hareket edip sonrasında da bağımsızlık elde etmeleri endişesine sahiptir.

Çin'in Sincan-Uygur Özerk Bölgesi olarak adlandırdığı Doğu Türkistan, 1933 ile 1944 yıllarında kısa süreli de olsa

1 "New Great Game" ve "Greater Central Asia".

2 "Central Asia" ve "Inner Asia".

3 "3 evils".

özgürlüğünü elde etmiş; 1949 yılında da Çin, Doğu Türkistan'ı hâkimiyeti altına almıştır. Bu bölgenin nüfusu olan Uygurlar, Kazaklar, Kırgızlar yani Türk soylu halklardan oluşmaktadır. Hem Çin, hem de Uygurlar, bu bölgenin hep kendilerine ait olduğunu savunmaktadır. (Dağcı, ve diğerleri, 2013 s. 12). Bu sebepten de bağımsızlık yanlısı Uygurların talepleri ve gösterileri Çin tarafından hoş karşılanmamıştır. 1990'lı yılların sonlarından itibaren hükümet ve ayrılıkçı olarak nitelenen Uygurlar arasındaki çatışmalarda artış gözükse de; aslında bu tarz olaylar Doğu Türkistan'ın Çin hâkimiyetine girmesinden itibaren sürmektedir (Bovingdon, 2010 s. 112). Çünkü 1953 yılında Sincan'da yaşayan Han Çinliler, bölge nüfusunun % 6,1'ni oluştururken; Uygurlar, bölge nüfusunun %74,7'sini oluşturmaktaydı. Bu oranlar, 1941'de ise %5 Han Çinli, %80 Uygur şeklindeydi. 1982 yılına gelindiğinde ise oranlarda dikkat çekici bir değişim dikkati çekmekte; Sincan'daki Han Çinli sayısı, nüfusun artık %40,4'üne ulaşırken; Uygurlar, nüfusun %45,8'i kadarını temsil etmekteydi. Alimcan İneyet, 1950'li yıllarda Uygurları azınlık konumuna düşürme amaçlı Han Çinli nüfusun bilinçli olarak bölgeye göç ettirildiğini savunmaktadır. Çince eğitim, dini ibadetlere kısıtlatma/yasaklama, alfabe değişikliği gibi bölgede uygulanan politikalar ile de bölge, Çinliler lehine uygulamaların geliştiği bir yer olmuştur (İneyet, 2010 s. 17-20). Bu durum da Uygurların hoşnutsuzluklarını, eylemlerini ve çatışmaları beraberinde getirmiştir. Çin hükümeti, 1990 ile 2001 yılları arasında sadece bu bölgede 162'si ölümlerle sonuçlanan 200 militan eylemin gerçekleştiğini ileri sürmüştür (Rudelson, ve diğerleri, 2004 s. 316).

1990'lı yılların en bilinen olayı, 5 Nisan 1990'da Baren'de başlamıştır. Çin kaynakları, ayaklanmanın Baren ilçesinde Çin paramiliter kuvvetlerine saldırın 200 Uygur militanı tarafından başlatıldığını belirtmiştir. Çin tarafına göre; Afgan militanlar tarafından eğitildiği düşünülen kişiler, Baren kasabası camilerinde, yerel Uygur halkını, cihadı överek “Çin baskısına karşı bağımsız bir Uygur İslam devleti kurma yolunda çalışmaya” çağırıştır. Buna cevaben de Çin hükümet güçleri, üç gün boyunca ayaklanmayı bastırmaya çalıştığını savunmuştur. Uygurlara göre ise Baren'deki olay, bir camide küçük bir Uygur öğrenci topluluğunun, Çin'in Uygurlara uyguladığı dini kısıtlamalarına yönelik barışçıl bir protesto olarak başlamıştır. Bununla ilgili ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından Ağustos 2002'de yayınlanan bir rapora göre ise Baren olayı, Uygur nüfusu üzerindeki küresel cihadçı ideolojik etkinin sonucunda gerçekleşmiş ve olaya mahal veren kişiler de Pakistan'a kaçarak El-Kaide ile bağlantılı olan “Doğu Türkistan İslami Hareketini” kurmuştur. Bahsedilen rapora göre bu grubun amacı da Orta Asya'da Çin işgalcilerine karşı cihad yapmak olarak tanımlanmıştır (Patrick, 2010 s. 27-28). Farklı tarafların farklı görüşleri mevcut olduğundan bu olayın çıkma nedeni üzerine net bir değerlendirme yapmak zordur. Fakat Çin, bu bölgenin istikrarı için her yolu denediği görülmektedir.

Dünya gündeminde 11 Eylül saldırıları yer almadan çok önce Çin, Orta Asya ülkelerini, Sincan'daki isyancıları destekleme, koruma veya eğitmeye karşı uyarmıştır. Çünkü Orta Asya'nın, Çin'in taleplerini reddetme durumunda, Çin'in Orta Asya'daki yatırımları ve karşılıklı ticareti tehlikeye girecektir. Bu sebepten bu uyarılar, Orta Asya ülkeleri için önemli bir etkiye sahiptir. 11 Eylül saldırıları ile bağdaştırdığı Afganistan'ın durumundan dolayı bölgeye gelen ABD, bölgeye komşu Çin tarafından olumsuz karşılanırsa

da; güvenlik politikaları, bugün bölgede illegal örgüt olarak sınıflandırılacak herhangi bir örgütü desteklemeye cesaret edebilecek hiçbir hükümetin olmamasıyla sonuçlanmıştır. Laik Orta Asya cumhuriyetleri de bu duruma oldukça muhalif görünmektedir. Bu durum da, Çin hükümetinin Sincan'daki militan ya da militan olmayan “İslamcı” olarak atfedilen gruplar üzerindeki baskılarını meşrulaştırmak için kullanılmıştır (Swanström, 2005 s. 572-573).

11 Eylül 2001'de ABD'de gerçekleşen saldırıdan sonra Orta Asya'nın, Batı için stratejik önemi ve Çin'e sunduğu yeni mücadele ile politik ve ekonomik çıkarlar, bölgenin değerini daha da öne çıkarmıştır (Nam, Spring 2010 s. 159). Sincan'daki durumla ilgili güvenlik sorunlarıyla başa çıkmak için birkaç bölgesel girişim olmuştur. Bunlardan en önemlisi, Temmuz 2000'de Şanghay Beşlisinin üyeleri (Rusya, Çin, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan) tarafından Tacikistan'ın Duşanbe şehrinde imzalanan Duşanbe Deklarasyonudur. Bu bildirge, Çin ve Orta Asya'daki Afgan tehdidi ve ayrılıkçılığıyla ilgilidir. Bildiride, “ayrılıkçılık, terörizm ve aşırılık”ın Afganistan'dan Orta Asya ve Çin'e yayılmasının önlenmesi amaçlanmakta, aynı zamanda ulusal hükümetlere, yerel gruplara yönelik sıkı önlemler almada gerekçe oluşturmaktadır. Bu anlaşmanın bir sonucu olarak da, Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te bir güvenlik merkezi kurulmuştur (Swanström, 2005 s. 574). 11 Eylül olaylarından sonra Çin, Sincan'daki grupları şiddete meyilli, ya da barışçıl diye hiç ayırıma tabi tutmadan, ABD'nin izlediği militan gruplarla, milliyetçi Uygurları birbiriyle ilişkilendirmeye ve böylece kendi eylemlerini, terörizm karşıtı olarak göstererek meşrulaştırmaya çalışmıştır (Ong, 2006).

Pekin, ABD'nin yurtiçinde ve yurtdışında yaptığı gibi, topraklarında yabancı destekli teröristler olarak gördükleri grupları ele alma konusunda Washington'dan, tam yetki beklese de; Bush yönetimi Çin'deki ve başka yerlerdeki ayrılıkçılara karşı ülke içinde güvenlik çatlağı oluşturanlarla; küresel çapta mücadeleyi bir tutmamış ve bunu açıkça belirtmiştir (Chung, 2002 s. 11). Bu durum da, Çin'in bu konuda ABD'nin desteğini alamadığını göstermektedir. Fakat yine de Afganistan'daki Taliban ve El-Kaide'ye karşı yapılan savaş, Çin'in Sincan'daki “3 kötü” ile mücadele amaçlı geliştirdiği “Sert Vuruş, Maksimum Baskı”⁴ olarak Türkçeleştirebileceğimiz kampanyasını önemli ölçüde genişletmesini sağlamıştır. Akabinde 2002 yılında Çin, Sincan'da ve Çin'de faaliyet gösteren ve terörist olarak nitelendirdiği sekiz Uygur grubun⁵ adını paylaşmıştır (Rudelson, ve diğerleri, 2004 s. 316).

Çin, son yıllarda Sincan-Uygur Bölgesi'nde kendi istikrarını sağlama adına “3 kötü” ile mücadele etme düşüncesini öne sürerek bölgedeki Müslüman halka baskıları artırmıştır. 2009 yılının Temmuz ayında iş hayatında yapılan ayrımcılıklara, Han Çinlilerinden daha aşağı muamele görme sebebiyle Urumçi'de çıkan ve sert bir şekilde bastırılan ayaklanmanın ardından, Müslümanlara yönelik sıkı tedbirler artırılmıştır (Hicazi, 2010 s. 64). Özellikle son yıllarda medyada tepkilere yola açan “eğitim kampları” adı altında Uygurları ve o bölgede yaşayan Kırgızlar ve Kazakları, Çin'in kamplara toplaması ve hapse atması sık sık gündeme gelmiştir. Hatta oradaki halk için Orta Asya ülkelerindeki akrabalarıyla görüşmek bile bir suç unsuru olarak gösterilm-

4 “Strike Hard, Maximum Pressure”.

5 “Şok Tugayı” ve İslami Kutsal Savaşçılar. Doğu Türkistan Uluslararası Hareketi, Doğu Türkistan Kurtuluş Örgütü ve Uygur Kurtuluş Örgütü.

iştir. Kazakistan vatandaşı olduğu halde 2000 kadar Kazak, bölgedeki akrabalarını ziyaret etmeye geldikleri sırada tutuklanıp hapse atılmış; Kazakistan hükümeti vatandaşlarını geri isteyerek kurtarmıştır (Kırım Haber Ajansı, 2018). Bunun dışında Çin, Müslüman halkın giyim kuşamına karışmak, ibadetlerini sınırlamak ve yasaklamak gibi çeşitli zorluklar da ortaya çıkarmıştır (Gracie, 2015).

Daha önce de bahsedildiği gibi Çin, Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nin, Çin'in aleyhine Orta Asya Müslümanlarından destek göreceği endişesi içerisinde. Bu durumun gerçekleşmesi halinde Çin'de istikrarın bozulacağını düşünmesi; Çin hükümetinin, Orta Asya ülkeleriyle iyi ilişkiler kurmanın çeşitli yollarını denemesine sebep olmuştur. Şanghay İşbirliği Örgütü'nde varılan anlaşmalar uyarınca Orta Asya hükümetleri, birbirlerinin iç işlerine karışamayacağından; Çin'in Sincan Uygur Özerk bölgesinde yaptıklarına ses çıkarılmamaktadır. Fakat Orta Asya halkları akrabalık ilişkilerinden dolayı ve özellikle en az üç yüz bin kişiden oluşan Kazakistan ve Kırgızistan'daki Uygur diasporaları (Peyrouse, 2018) aracılığıyla Çin'in yaptıklarına karşı ses çıkarmakta ve Kırgızistan'da ve Kazakistan'da Kırgızlar ve Kazaklar da mitingler ve toplantılar düzenlemektedir (Azattık Ünalğısı, 2018). Fakat Orta Asya devletlerinden Çin'e resmi anlamda bir kınama gelmemekte; Çin'in iç meselesi olarak değerlendirildiğinden, Çin'in bu durumu kendi içinde, insan hakları çerçevesinde çözmesi beklenmektedir (Ala Too 24, 2018).

Sonuç

Çoğunluğu Uygurlar ve diğer Müslüman Türk toplulukların yaşadığı söz konusu özerk bölgenin Orta Asya Müslümanlarından destek görmesi, Çin'de istikrarın bozulacağı düşüncesini doğurduğundan; Çin Orta Asya ülkeleriyle iyi ilişkiler kurmanın çeşitli yollarını denemiştir. Şanghay İşbirliği Örgütü'nün kurulmasına öncülük eden Çin, hem kendi iç istikrarını sağlamanın, hem de Orta Asya'daki çıkarlarını gerçekleştirmenin meşru yolunu da elde etmiştir. Bu sayede Çin, kendi topraklarında yaşayan Türk kökenli halkların faaliyetlerine ya da yaşadıkları olumsuz koşullardan kurtulma adına Orta Asya ülkelerinden gelebilecek destekleri baştan engelleyerek; kendi durumunu sağlama almıştır. Stratejik, ekonomik ve güvenlik açısından çıkarlarını Orta Asya ülkeleri ile işbirliğiyle gerçekleştirmeye çalışan Çin, bu ülkelerin güvenliğini çeşitli alanlardaki altyapı yardımlarıyla kazanmakta ve iç işlerine karışmayarak; kendi ülkesine dâhil olan Müslüman halk ile, bu ülkelerdeki soydaşlarının iş birliği yapma imkanlarını da ortadan kaldırdığı fark edilmiştir. Kısacası Çin, "birbirimizin iç işlerine karışmayalım" mesajını vermektedir. Fakat kendi yöntemleriyle güvenlik krizini çözmeye çalışan Çin'in, ayrılıkçı, terörist ya da radikal olarak nitelendiği grupların üyelerini cezalandırırken; bu gruplarla ilgisi olmayan çoğunluğu Uygur olan Müslüman Türk kökenli kişileri de "eğitim" adı altında toplama kamplarında hapsedtiği bilinmektedir. Bu durum da Çin'in, bu halka baskı uygulayarak ve asimile etmeye çalışarak bölgedeki uzun vadeli stratejik, ekonomik ve kültürel çıkarlarını koruma politikası güttüğünü, aynı zamanda kendi güvenlik endişelerini bastırdığını göstermektedir. Aynı zamanda bu baskıların sonucunda yeni bir insani hareketin ve bağımsızlık yolunda bir başkaldırının zemininin oluşması da bir ihtimal olarak gözükmektedir. Bu yüzden bölgede barışık ve paylaşımcı bir huzur ikliminin ve farklılıkları, kültürel zenginlikleriyle bir arada insanca yaşama kültürünün oluşturulmasında; dolayısıyla âdil istikrarın sağlanmasında Çin ve müttefiklerine büyük görevler düşmektedir.

Kaynakça

1. Ala Too 24 Prezident Sooronbay Jeenbekovdun jıl jıyntığı boyunça maalımat jıyını. - 19 Aralık 2018. - Canlı Yayın.
2. Anadolu Ajansı Çin devlet başkanı Şi Kırgızistan'da [Çevrimiçi]. - 10 Eylül 2013. - 1 Haziran 2018. - <https://www.haberler.com/cin-devlet-baskani-si-kirgizistan-da-5046809-haberi/>.
3. Azattık Ünalğısı Kitaydın Bişkektegi elçiliginin altında aksiya ötöt [Çevrimiçi]. - Dekabr 20 2018. - <https://www.azattyk.org/a/29666427.html> (20.12.2018).
4. Berkofsky Axel China's Strategic Involvement in Central Asia-Strategies, Results and Obstacles [Rapor]. - [basım yeri bilinmiyor] : ISPI Analysis, 2012. - s. 1-7. - 128.
5. Bovingdon Gardner The Uyghurs: Strangers in Their Own Land [Kitap]. - New York : Columbia University Press, 2010.
6. Chung Chien-peng China's "War on Terror": September 11 and Uighur Separatism [Dergi] // Foreign Affairs. - [basım yeri bilinmiyor] : Council on Foreign Relations, July/August 2002. - 81 : Cilt 4. - s. 8-12.
7. Dağcı Kenan ve Keskin Mustafa Çin'in Doğu Türkistan Politikası ve Azınlık Hakları Bağlamında Hak İhlalleri [Dergi] // Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi. - 2013. - 2 : Cilt 1. - s. 11-29.
8. Gracie Carrie Xinjiang: Has China's crackdown on 'terrorism' worked? [Çevrimiçi]. - 2 January 2015. - 11 Kasım 2018. - <https://www.bbc.com/news/world-asia-30373877>.
9. Gülşen Halit Çin'den Orta Asya Hamlesi [Çevrimiçi]. - 12 Eylül 2013. - 1 Haziran 2018. - <https://www.haberler.com/cin-den-orta-asya-hamlesi-5050178-haberi/>.
10. Hicazi Ekrem Soğuk Savaş ve 11 Eylül Sonrası Doğu Türkistan - Çin Tezleri ve Politikalarına Yönelik Eleştirel Bir Araştırma [Kitap Bölümü] // Hür Doğu Türkistan Sempozyumu / dü. Özkan Ümmühan, Göktuğ Sabircan ve Kandur Jane Louise / çev. Kasimant Yusuf. - İstanbul : Mavi Ofset, 2010.
11. İnayet Alimcan [Kitap Bölümü] // Hür Doğu Türkistan Sempozyumu / kitap yaz. Birimi İHH Araştırma Yayınları / dü. Özkan Ümmühan, Göktuğ Sabircan ve Kandur Jane Louise. - İstanbul : Mavi Ofset, 2010.
12. Kırım Haber Ajansı Kazakistan girişimde bulundu, Çin'in alıkoyduğu 2000 vatandaşı kurtardı [Çevrimiçi]. - 11 Aralık 2018. - <http://old.qha.com.ua/tr/turk-dunyasi/kazakistan-girisimde-bulundu-cin-in-alikoydugu-2000-vatandasini-kurtardi/175512/?fbclid=IwAR13a8nIpR-uUoS7IyFOXpe0dfOjHckeAF2SQhyzoJ5lKocTMB>.
13. Nam Park Sang China's Emergence as a Key Player in the Global Order and its impacts on Geopolitics in Central Asia [Dergi] // International Area Review. - Spring 2010. - 1 : Cilt 13. - s. 155-165.
14. Nagayeva Ainur Orta Asya'da ABD, Rusya ve Çin Stratejik Denge Arayışları [Kitap]. - Ankara : USAK Yayınları, 2011.
15. Ong Russell China's security interests in Central Asia [Dergi] // Central Asian Survey. - 2006. - 4 : Cilt 24. - s. 425-439.
16. Patrick MAJ Shawn M. The Uyghur Movement: China's Insurgency in Xinjiang [Rapor] : SAMS Monograph / School of Advanced Military Studies United States Army Command and General Staff College. - Fort Leavenworth, Kansas : [yazarı bilinmiyor], 2010.
17. Peyrouse Sebastien Central Asia's paradoxical role in Chinese foreign policy [Çevrimiçi]. - 17 August 2018. - <http://www.eastasiaforum.org/2018/08/17/central-asias-paradoxical-role-in-chinese-foreign-policy/>.
18. Rudelson Justin ve Jankowiak William Acculturation and Resistance: Xinjiang Identities in Flux [Kitap Bölümü] // In Xinjiang: China's Muslim Borderland / dü. Starr S. Frederick. - New York : M.E. Sharpe, 2004.
19. Swanström Niklas China and Central Asia: a new Great Game or traditional vassal relations? [Dergi] // Journal of Contemporary China. - November 2005. - 45 : Cilt 14. - s. 569-584.
20. Uluslararası Politika Akademisi Çin Orta Asya'da: Jeopolitik Sorunlar Artıyor [Çevrimiçi]. - 4 Mayıs 2013. - 1 Haziran 2018. - <http://politikaakademisi.org/2013/05/04/cin-orta-asyada-jeopolitik-sorunlar-artiyor/>.

Мохаммад Исаак Шафак

Бишкекский гуманитарный университет им. К.Карасаева

ЭПОХА НУРСУЛТАНА НАЗАРБАЕВА ЗАКОНЧИЛАСЬ ИЛИ ПРОСТО СМЕНИЛИСЬ ЛИЦА?

НУРСУЛТАН НАЗАРБАЕВДИН ДООРУ БҮТТҮБҮ ЖЕ ЖӨН ЭЛЕ КИШИЛЕР АЛМАШТЫБЫ?

HAS THE ERA OF NURSULTAN NAZARBAEV ENDED OR ONLY PERSONS IN POLITICS HAVE BEEN REPLACED?

Аннотация. Статья посвящена исследованию причин ухода Нурсултана Назарбаева с поста Президента Республики Казахстан и перспектив развития Казахстана после смены власти. Н. Назарбаев создал уникальный прецедент транзита власти для центральноазиатских государств. Исполняющим обязанности Президента Республики Казахстан вплоть до выборов 2020 года, назначен Касым-Жомарт Токаев – известный политик с отличной репутацией и международным признанием. Назарбаев же остался председателем Совета безопасности республики. Изучив расстановку сил в Казахстане, полномочия государственных органов, политическую конъюнктуру и экспертные оценки, автор приходит к выводу, что эпоха Нурсултана Назарбаева не закончилась, уход с поста президента не означает ухода из политики и говорит лишь о смене должностей. Следовательно, вектор развития Казахстана в ближайшее время изменен не будет.

Ключевые слова: Казахстан, Нурсултан Назарбаев, Касым-Жоомарт Токаев, Президент, преемник, транзит власти.

Аннотация. Бул макалада Казакстан Республикасынын экс-президенти Нурсултан Назарбаевдин президенттик кызматтан кетишинин себептери менен бийлик алмашкандан кийин Казакстандын келечеги каралат. Н. Назарбаевдин ишке ашырган бийликтин транзити Борбордук Азия өлкөлөрүндө уникалдуу президент болду. Ошондой эле, 2020-жылы шайлоого чейин Казакстан Республикасынын президентинин милдетин аткаруучу катары Касым-Жоомарт Токаев болуп дайындалды. Ал мыкты абройго ээ болгон жана дүйнөгө таанылган белгилүү саясатчы. Назарбаев болсо республиканын Коопсуздук кеңешинин төрагасы болуп калды. Автор Казакстандагы бийликтин балансын, мамлекеттик органдардын ыйгарым укуктарын, саясий абал менен адистердин ой-пикирлерин изилдеп Нурсултан Назарбаевдин доору бүтө элек деген жыйынтыкка келет. Назарбаевдин президенттик кызматтан кетүүсү саясаттан да кетишин билдирбейт. Анын жалаң гана башка кызматка өтүп кеткени байкалат. Ошондуктан, жакын арада Казакстандын өнүгүү багыты өзгөрүлбөйт.

Түйүндүү сөздөр: Казакстан, Нурсултан Назарбаев, Касым-Жоомарт Токаев, Президент, ордунбасуучу, бийликтин транзити.

Abstract. The article is devoted to the study of the reasons for the resigning of Nursultan Nazarbayev from the post of President of the Republic of Kazakhstan and the prospects for the development of Kazakhstan after the change of power. N. Nazarbayev's transition of power is a unique precedent for the Central Asian states. Acting President of the Republic of Kazakhstan until the elections of 2020, was appointed Kassym-Zhomart Tokayev - a well-known politician with an excellent reputation and international recognition. Nazarbayev also remained the chairman of the republic's Security Council. Having studied the alignment of forces in Kazakhstan, the powers of state agencies, political conjuncture and expert assessments, the author comes to the conclusion that the era of Nursultan Nazarbayev is not over, leaving the presidency does not mean leaving politics and only talks about changing positions. Consequently, the vector of development of Kazakhstan will not be changed in the near future.

Keywords: Kazakhstan Nursultan Nazarbayev, Kasym-Joomart Tokayev, President, successor, power transit.

19 марта 2019 года стало знаковым не только для народа Казахстана, но и для всей Центральной Азии, постсоветского пространства и далеко за его пределами. Бессменный лидер Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев подал в отставку. Нурсултан Назарбаев занимал должность главы государства 29 лет, переизбирался на 5 сроков и является абсолютным рекордсменом по длительности пребывания у власти на постсоветском пространстве. Он является одним из последних крупных политиков, которые у остались у власти со времен перестройки. Назарбаев фактически создал Казахстан в том виде, в котором он находится сейчас.

Биографию Назарбаева называют образцовым примером биографии политика «из низов». Назарбаев прошел весь путь – от члена ячейки комсомола до Первого секретаря ЦК Компартии Казахстана, впоследствии стал первым Президентом Республики Казахстан.

За период президентства Назарбаева объем экономики вырос в 15 раз, доходы населения увеличились в 9 раз, уровень бедности снизился в 10 раз. Кроме того, Казахстан может похвастаться развитой инфраструктурой. [10]

Помимо этого, к достижениям Назарбаева можно причислить признание страны на международном уровне, успешный переход к рыночной экономике, формирование стабильной политической системы, успешная межконфессиональная и межэтническая политика внутри государства и закрытие ядерного полигона в Семипалатинске.

Обратившись с заявлением к народу Казахстана 19 марта, Назарбаев отметил, что основной своей целью видел эффективное развитие экономики: «...если мы будем сильны, с нами будут считаться... Нашей триединой задачей стало построение рыночной экономики, демонтаж тоталитарной идеологической системы и модернизация всех институтов общества. И это мы делали во имя создания современного демократического государства – Республики Казахстан». [6] В целом, можно отметить, что Назарбаев со своей задачей справился как нельзя лучше, достигнув всех поставленных целей. Казахстан – самое развитое государство Центральной Азии. ВВП Казахстана составляет свыше 24 000 долл США на душу населения. В то время как в России, к примеру – 24 766 долл США на человека. [8]

На посту Президента республики Нурсултан Назарбаев показал себя как сильный лидер, дальновидный политик. Одной из многочисленных заслуг Назарбаева, по мнению экспертов, является тот факт, что сложные 1990-е годы Казахстан пережил практически без конфликтов и потерь. А амбициозная стратегия «Казахстан-2030», направленная на вхождение Казахстана в число 50 развитых государств мира считается достаточно удачной.

30 лет независимого развития вывели Казахстан на позиции крупнейшего регионального актера, а на международной арене Казахстан рассматривается как игрок влиятельный и договороспособный. Наличие огромной территории (Казахстан занимает 9-е место по площади среди государств мира), большого количества природных ресурсов существенно повышает международный политический рейтинг государства.

Чтобы увековечить имя Первого Президента, исполняющий обязанности президента К.-Ж. Токаев предложил переименовать столицу Астану и назвать город в честь Назарбаева. С этой целью 20 марта 2019 года парламент Казахстана принял поправки в Конституцию Казахстана, в соответствии с которыми переименование городов может быть реализовано без проведения референдума. А затем новый президент РК Касым-Жомарт Токаев подписал указ о переименовании столицы Астаны в Нур-Султан.

Своим уходом Назарбаев создал уникальный прецедент транзита власти для центральноазиатских государств. Зачастую в республиках Центральной Азии транзит власти происходил либо спонтанно, в результате государственного переворота, чем вынуждал бывшего лидера покидать страну (как в случае с Кыргызстаном и Аскармом Акаевым), либо в результате смерти лидера (как в случае с Туркменистаном и Узбекистаном). Назарбаев же тщательно подготовился к собственному уходу, проведя ряд реформ, чтобы избежать дестабилизации ситуации в республике.

Так, накануне отставки, в феврале 2019 года Нурсултан Назарбаев отправил действующее правительство в отставку и сменил премьер-министра. Новым премьер-министром назначен бывший заместитель председателя правительства и бывший аким Астаны. Кроме того, в начале марта Президент обратился к Конституционному суду с просьбой разъяснить возможность добровольного сложения полномочий президентом и при каких обстоятельствах это является возможным, так как в Конституции Казахстана такое положение отсутствует.

Вопрос о назначении преемника также был решен конституционно. Согласно основного закона, исполнять обязанности президента государства должен спикер Сената Казахстана (верхней палаты парламента). Так, Касым-Жомарт Токаев назначен исполняющим обязанности Президента РК вплоть до 2020 года, когда в стране должны пройти очередные выборы Президента республики. Вариант проведения досрочных выборов не рассматривался, о чем подчеркнул сам Нурсултан Назарбаев.

Можно предположить, что такое положение, при котором К.-Ж. Токаев будет назначен исполняющим обязанности Президента, готовилось и прорабатывалось заранее, так как некоторое время назад Токаев оговорился, что в 2020 году Назарбаев, вероятно, баллотироваться не будет, чем впоследствии спровоцировал ряд обсуждений. Однако, тут же поспешил поправиться, что это только его личное мнение. Тем не менее, общественность расценила это как намек, что такой сценарий вполне вероятен. [5]

Интересен тот факт, что несколько лет назад в СМИ Казахстана тиражировалось суждение о том, что приемником Нурсултана Назарбаева будет Карим Масимов, на тот момент занимавший пост премьер-министра Казахстана. Масимов пользовался особым доверием Назарбаева, показал себя как системный и дальновидный политик, негромкий, но опытный аппаратный стратег, достойно вышел из большого числа кулуарных конфликтов. Кроме того, полагали, что он способен продолжить курс Н. Назарбаева, направленный на укрепление сотрудничества с Россией и

усиления взаимодействий в рамках интеграционных объединений. [1] Тем не менее, как показала практика, данному прогнозу сбыться было не суждено. Однако, Карим Масимов впоследствии был назначен главой Комитета национальной безопасности Казахстана.

Весной 2018 года был принят новый закон РК о Совете безопасности, согласно которого первый президент республики имеет право пожизненно возглавлять Совбез «в качестве председателя» «в силу его исторической миссии», [2] тем самым Назарбаеву был обеспечен пост главы Совбеза страны, что представляет собой нахождение в руках Назарбаева более чем серьезных рычагов влияния. Данный факт еще более интересен, если рассмотреть его в контексте назначения К. Масимова на пост КНБ РК. В силу того, что Масимов – личность, крайне приближенная к Назарбаеву (ему даже пророчили место преемника), можно полагать, что Назарбаев сосредотачивает в своих руках влияние на все силовые структуры.

Кроме того, в 2017 году были перераспределены полномочия между ветвями власти, ослабив президентскую власть в пользу законодательной, тем самым расширив полномочия парламента Казахстана. Следовательно, оставаясь на посту главы партии «НурОтан», которая является партий власти и занимает большинство мест в парламенте, Назарбаев сохраняет свое политическое влияние, по крайней мере до следующих парламентских выборов. В добавок, Назарбаев обладает личным, при этом официально закрепленным, статусом лидера нации и первого президента государства.

Косвенно намерение Назарбаева остаться в политике подтверждается фразой, прозвучавшей в обращении: «То есть остаюсь с вами. Заботы страны и народа - это по-прежнему мои заботы». [6]

Причина ухода Назарбаева с поста Президента, по мнению экспертов, в том, чтобы обеспечить надежный конституционный транзит власти, не введя страну в состояние хаоса, сохранив стабильность. Назарбаеву необходимо сохранить политический вектор развития Казахстана в том виде, в каком он его сформировал. Для этого, оставляя пост главы республики, он остается на посту председателя Совета безопасности, полномочия которого на данный момент шире, чем полномочия Президента страны. [5]

Кроме того, эксперты отмечают, что в связи с транзитом власти и назначением Касым-Жомарта Токаева трансформации внешнеполитических ориентиров не предвидится. К.-Ж. Токаев - опытный политик, профессиональный дипломат, выпускник МГИМО. На протяжении многих лет Токаев работал в системе МИД - сначала на посту посла СССР в Сингапуре и Пекине, затем на посту министра иностранных дел Республики Казахстан.

В 1999 году К.-Ж. Токаев был назначен на пост премьер-министра Казахстана, а в 2013 году возглавил Сенат. На посту главы Сената Токаев пробыл вплоть до отставки Назарбаева и назначения его исполняющим обязанности Президента.

В 2008 году К.-Ж. Токаев получил должность вице-президента Парламентской ассамблеи ОБСЕ, а в 2011 - заместителя Генерального секретаря Организации Объединенных Наций и личного представите-

ля Генсека на конференции по разоружению, а также главы женевского отделения ООН. Таким образом, Касым-Жомарт Токаев - личность известная, с отличной репутацией и международным признанием.

Представляя К.-Ж. Токаева в качестве нового главы государства, Нурсултан Назарбаев отметил: «Рядом со мной он работает с первых дней независимости Казахстана. Я хорошо его знаю. Он человек честный, ответственный и обязательный. Поддерживает всецело проводимую политику внутри страны и вовне. (...) Я верю, что Токаев именно тот человек, кому мы можем доверить управление Казахстаном». [5]

Ербол Едилов, политолог из Казахстана считает, что К.Ж. Токаев – идеальная кандидатура, наиболее приемлемая фигура для президента транзитного периода, в силу отличной репутации в Европе и США, а также в силу сильного характера. [3]

Кроме того, преимуществом Токаева является и тот факт, что он не принадлежит ни к одному из господствующих в стране кланов. Назначение Токаева на пост премьер-министра уже тогда называли успешным политическим решением Нурсултана Назарбаева.

Интересно мнение Шибутова М., казахстанского политолога, который полагает, что Нурсултану Назарбаеву «надоело» пребывание на посту Президента и он решил передать власть, однако не всю и не сразу. Оставив за собой пост председателя Совета безопасности, он оставляет возможность контролировать силовиков – ключевую и самую дееспособную часть государственного аппарата. То есть Назарбаев сохраняет за собой полноту власти, отказавшись лишь от политической ответственности. [7]

Очень меткое замечание сделал казахский журналист Амиржан Коссан: «Назарбаев де-юре покинул должность президента, но де-факто остается самой влиятельной личностью политики Казахстана!». [9]

Уход Назарбаева заинтересовал не только политические, научные и около политические круги Казахстана, но и далеко за его пределами. Так, свои комментарии БиБиСи сделала эксперт PRISM (британское политическое консультационное агентство) Кейт Маллисон. Она считает, что Назарбаев не уходит из политики, и продолжить править неформально, уравнивая интересы основных политиков, представителей элиты и бизнес групп (по аналогии с Ли Куан Ю, первого премьер-министра Сингапура, «министра-учителя»). Кроме того, Назарбаев будет активно участвовать в управлении взаимосвязями с внешнеполитическими партнерами, причем не только с центральноазиатскими государствами, но и с Россией и Китаем. Касым-Жомарта Токаева эксперт назвала безопасным посредником, в силу того, что она сподвижник Назарбаева. К. Маллисон не исключает, что после выборов Токаев сохранит пост Президента. Однако, она не исключает некоторые риски, связанные с таким «промежуточным» президентом, так как существует ряд внутренних и внешних факторов, способных повлиять на положение дел в Казахстане, таких как борьба элит, цены на нефть. Кроме того, существуют и внешние игроки, которые попытаются использовать относительный вакуум власти в своих интересах. Тем не менее, она полагает, что, в конечном

счете, правление «Корпорации Назарбаевых» продолжится. [9]

Однако, существуют и противоположные мнения. Так, казахстанский политолог Калиев Т. полагает, что со сменой власти правление Назарбаева окончено. Он отметил это в своем комментарии: «Эпоха первого Президента Республики Казахстан ушла в историю. Нурсултан Назарбаев ушел в отставку». [11]

Бывший премьер-министр Республики Казахстан Акежан Кажегельдин отметил, что отставка Нурсултана Назарбаева - решение и событие ожидаемое. Он полагает, что времена Назарбаева нужно оставить в истории как правление одной личности и одной семьи, с уходом Назарбаева необходимо поставить точку на такого рода реализации власти. Оппозиционный политик считает, что власть следует вернуть народу, изменить форму правления, создать новое государство. Казахстан А. Кажегельдин видит в форме парламентской республики, где власть подчинена только населению. По мнению политика, это - единственный путь к сохранению единства, безопасности и возвращению справедливости. [8]

Существует и мнение, что в силу того, что Назарбаев - человек очень сложный, Казахстан после его ухода ждут непростые времена. [4]

Итак, говоря о перспективе развития Казахстана после смены руководства, можно с большой долей вероятности отметить, что кардинальной смены вектора развития не предвидится. Внутриполитический и внешнеполитический курс Казахстана сохранится. Во многом это объясняется тем, что Нурсултан Назарбаев сохраняет руководство Советом безопасности Казахстана. Кроме того, год назад были приняты поправки в законодательство Казахстана, согласно которым, данному органу были переданы ключевые полномочия в определении политики государства. Так, Совет безопасности республики на сегодняшний день является ключевым органом принятия решений, опережая по полномочиям и парламент, и аппарата президента. То есть, Назарбаев, фактически, сохраняет власть, меняется только должность. Кроме того, Президент – это должность уязвимая в силу выборности. Председатель же Совета безопасности может находиться на посту неопределенное количество времени.

Таким образом, причина ухода Назарбаева с поста Президента в том, чтобы обеспечить надежный конституционный транзит власти. Однако, учитывая современную расстановку власти в Казахстане, политическую конъюнктуру и экспертные оценки, можно прийти к выводу, что уход Назарбаева с поста президента не означает его ухода из политики и говорит лишь о смене должностей. Следовательно, вектор развития Казахстана в ближайшее время изменен не будет.

Литература

1. В Казахстане составили рейтинг вероятных преемников Назарбаева // <http://www.nur.kz/338431.html> (04.04.2019)
2. Закон Республики Казахстан «О Совете Безопасности Республики Казахстан» № 178-VI от 5 июля 2018 года.
3. Как в Казахстане отреагировали на решение Назарбаева уйти в отставку // <https://www.rbc.ru/society/19/03/2019/5c9101ba9a79474076b1cb7f> (04.04.2019)
4. Как отреагировали политики и эксперты на конец тридцатилетней «эпохи Назарбаева» // <https://riafan.ru/1162141-kak-otreagirovali-politiki-i-eksperty-na-konec-tridcatiletnei-epokhi-nazarbaeva> (04.04.2019)
5. «Назарбаев по-прежнему будет держать руку на пульсе страны» // <http://www.bfm-nn.ru/news/politics/57364-nazarbaev-po-prezhnemu-budet-derzhat-ruku-na-pulse-strany/> (04.04.2019)
6. Обращение Назарбаева к народу Казахстана — полный текст // <https://sputnik.by/politics/20190319/1040538762/Obraschenie-Nazarbaeva-k-narodu-Kazakhstana--polnyy-tekst.html> (04.04.2019)
7. Подольская Д. Нурсултан Назарбаев. Когда добровольно уходит эпоха // https://24.kg/vlast/112388_nursultan_nazarbaev_kogda_dobrovolno_uhodit_epoha/ (04.04.2019)
8. Поляковская Е., Шимов Я. "Потрясений пока не будет". Нурсултан Назарбаев ушел в отставку // <https://www.svoboda.org/a/29830119.html> (04.04.2019)
9. Почему Назарбаев ушел и что это значит для страны? Эксперты об отставке президента Казахстана // <https://www.bbc.com/russian/features-47628102> (04.04.2019)
10. Приемская Е. Отец и основатель: чем запомнится Казахстану эпоха Нурсултана Назарбаева // <https://iz.ru/858398/evgeniia-priemskaja/otec-i-osnovatel-chem-zapomnitsia-kazakhstanu-epokha-nursultana-nazarbaeva> (06.04.2019)
11. Эпоха первого президента Казахстана ушла в историю – политолог // <https://ru.sputniknews.kz/politics/20190319/9614066/kazakhstan-pervyy-prezident-epokha-istoriya.html> (04.04.2019)

Ч.А. Джумалиева,
 Кыргыз Республикасынын Президентине
 караштуу башкаруу академиясынын аспиранты,
 тел. (tel.): 0708 43 79 97
 djumalievacholpon@gmail.com

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МААЛЫМАТ КООПСУЗДУГУН КАМСЫЗДООДОГУ МАССАЛЫК МААЛЫМАТ КАРАЖАТТАРЫНЫН РОЛУ

РОЛЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

THE ROLE OF THE MEDIA IN ENSURING INFORMATION SECURITY OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Аннотация: Бул илимий макалада маалымат технологиялар өнүккөн ааламдаштыруу шартында ар бир жарандын, коомдун жана мамлекеттин маалымат коопсуздугун сактоо маселеси курч бойдон калууда. Кыргызстанда жарандардын, коомдун, мамлекеттин кызыкчылыктарынан турган улуттук кызыкчылыктарды коргоо максатында ченемдик-укруктук документтер кабыл алынып, концепция долбоорлору коомдук талкууга коюлууда. Маалымат коопсуздугун 2019-жылдын 1-февралында Кыргыз Республикасынын маалымат коопсуздугун камсыз кылуу багытында Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитети Кыргыз Республикасынын 2019-2023-жылга карай маалымат коопсуздугу Коопсуздук долбоорун коомдук талкууга алып чыкты. Долбоордо КР улуттук стратегиялык приоритеттерин эске алуу менен бирге маалымат коопсуздугун камсыз кылуунун негизги багыттары жана максаттары аныкталган. Маалымат коопсуздугун камсыздоодо массалык маалымат каражаттары коомдук туруктуулукка жетишүүнүн, жалпы улуттук, мамлекеттик өнүгүү стратегияны калкка жеткирүүчү, моралдык жана руханий баалуулуктарды таркатуучу маанилүү каражат болуп саналат.

Түйүндүү сөздөр: масс-медиа, маалымат, маалымат коопсуздугу, гезит, журнал, теле берүү, радиоуктуруу, интернет, сөз эркиндиги, мамлекеттик саясат, глобалдаштыруу, маалыматтык-психологиялык коопсуздук.

Аннотация: В данной статье речь идет о глобальной информатизации и новых информационных технологиях, открывающих небывалые возможности во всех сферах человеческой деятельности, порождающие новые проблемы, связанные с информационной безопасностью личности, общества и государства. Становится все более очевидным, что и общественный прогресс, и развитие каждого человека сопровождаются и даже в значительной степени определяются развитием их информационной сферы. Информационная безопасность страны напрямую зависит от защиты интересов каждого гражданина, общества и в целом страны. Большое внимание уделяется обеспечению информационной безопасности и противодействие новым вызовам и угрозам в этой сфере. Государственный комитет национальной безопасности разработал концепцию информационной безопасности Кыргызстана на 2019-2023 годы. Цель концепции-разработки стратегий действий по защите интересов личности, общества и государства в информационной сфере и создание эффективной системы обеспечения информационной безопасности Кыргызстана.

Ключевые слова: информация, информационная безопасность, информационная технология, средства массовой информации, масс-медиа, газета, журнал, телевидение, радио, интернет, государственная политика.

Annotation: In each country, the issue of information security gets the huge priority at the global level. During the processes of globalisation is important to tight information security in order to maintain the country's sovereignty, in preservation of national values and culture of our people. Information security of the country directly depends on the protection of the interests of all citizens, society and the country as a whole. Preservation of national interests of the country, the integrity and preservation of patriotic feelings and the consent of the citizens is one of the fundamental duties of the State in providing information security. The international process of globalization, the introduction of new information technologies and the information society all underline the significance of information security as an element of national security.

Keywords: information, globalization, mass media, information security, information technology, strategy, concept, psychology, communication, information, concept, threats, information society, information sphere, information and telecommunication system.

Учурда дүйнө коомчулугунун жашоосун маалыматсыз элестетүүгө болбойт. Илим менен техника, технология өнүккөн шартта адам баласы маалымат менен ар дайым камсыз болуп турууга муктаж. “Ким маалыматка ээ болсо, ал дүйнөнү башкарат”-деп, XX-кылымдын улуу саясатчысы Уинстон Черчилль айткандай, маалыматтык технологиялардын өнүгүүсү менен маалыматтын маанилүүлүгү артууда. Эл аралык деңгээлде, демократиялык өлкөдө маалымат алуу жарандардын бирден-бир укугу болуп саналат. 1948-жылдын 10-декабрында Бириккен Улуттар Уюмунун Башкы Ассамблеясында кабыл алынган, жарандардын жана адамдардын укуктары тууралуу жалпы декларацияда бекитилгендей, ар бир жаран маалыматты эркин издөөгө, кабыл алууга жана мамлекеттик чек араларга карабастан бардык маалымдоо каражаттары аркылуу таркатууга укуктуу [1]. Кыргыз Республикасынын Конституциясында да көрсөтүлгөндөй, ар бир жаран жана журналист “маалыматты эркин чогултканга, сактаганга, колдонгонго жана аны оозеки, жазуу ж.б. түрдө таркатууга укуктуу” (КР 1993-жылдын 5-майындагы Конституциясынын 16-беренеси, 2003-жылдын 18-февралындагы №40 КР Мыйзамынын редакциясы). Маалымат таркатуучу жалпыга белгилүү маалымдоо каражаттары гезит-журналдар, радио, телеберүү жана интернет тармагындагы маалымат булактары. Аталган массалык маалымат каражаттар (ММК) эл менен бийликтин, мамлекеттин ортосунда байланыш түзүп, коомдук пикир жаратууга таасирин тийгизет. Заманбап коомдо, коомдун-саясий жашоосунда маалымдоо каражаттарынын ролу күн санап өсүп, ММК бирден-бир маанилүү социалдык институт катары өнүгүүдө. Маалымдоо каражаттары “төртүнчү бийлик” аталган идеологиялык ролду ишке ашыруу менен заманбап коомдун идеяларынын кыймылдаткыч күчү болуп саналат. Бүгүнкү күндө окумуштуулар массалык маалымат каражаттарын бийликтин маанилүү булагы, ал эми саясий түзүмдү маалыматтык мейкиндикке чулганган объект катары карашат. Мисалы, М. Маклюэн билдиргендей, «Масс-медиа-бул коом менен мамлекеттин ортосундагы башкы арачы, жана бул алардын негизги өзгөчөлүгү болуп саналат» [2]. Анткени, ММК мамлекеттик мажбурлоо күчүнө, экономикалык кысым көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес. Анын ыйгарым укуктары идеоло-

гиялык таасир берүү чөйрөсүнө багытталган. Бүгүнкү күндө өлкөнүн заманбап маалымат инфраструктурасы калыптануу деңгээлинде туруп, андагы маалыматтык түзүмдөр ачык байланыш тармагына чыга албайт. Массалык маалымат каражаттары багытындагы толук иштелип чыга элек нормативдик-укуктук жөнгө салуу өлкө аймагында конкуренцияга туруштук бере алган маалымат агенттиктерин жана ММК калыптанышын кыйындатууда. Кыргыз Республикасынын улуттук маалымат мейкиндигин калыптандыруу жана коргоо, массалык маалымат түзүмүн өнүктүрүү, эл аралык маалымат алмашууну уюштуруу багытында конкреттүү мамлекеттик саясаты жокко эсе. Улуттук маалымат мейкиндигинин ачыктыгы коомчулуктун аң сезимине терс таасирин тийгизип, коом үчүн өзгөчө социалдык коркунуч жаратат. «Маалымат мейкиндиги-маалыматты түзүү, өзгөртүү, таркатуу, колдонуу, сактоо менен байланышып, жеке жана коомчулуктун аң сезимине, маалыматтык инфраструктурага жана маалыматка таасирин тийгизген чөйрөсү». [3]

Кыргыз Республикасындагы глобалдуу маалымат мейкиндигинин калыптаныш өзгөчөлүктөрүнө токтолсок, 1990-жылдарда Кыргызстандын дүйнөлүк, аймактык саясатка келиши, бир катар эл аралык уюмдарга кабыл алынышы жана өлкөнүн тышкы байланышы тууралуу маалымдоо жана эл аралык маалыматтар кеңири мейкиндикти элей баштаган. Ата мекендик маалымдоо каражаттарынын Кыргызстандагы маалыматтарды жана «дүйнөнүн горизонтторун» чыгылдырууга мамилеси өзгөрүп турган. Кыргызстан эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында эле аймактык стратегиялык геосаясий абалын пайдалануу менен дүйнө алдында өз салмагын жогорулатуу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү табуу аракетин көргөн. Бирок, тилекке каршы бул аракеттер жетишсиз болгон. Кыргыз Республикасынын маалыматты сактоо мамлекеттик түзүмү 1973-жылы уюшулган. Кыргыз Республикасы эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин маалымат коопсуздугун сактоо чөйрөсүндө көптөгөн өзгөрүүлөр болуп, маалымат айдыны корголбогон абалда калган. 2001-жылга чейин Кыргыз Республикасынын мыйзам чыгаруусунда коопсуздук түшүнүгүнө аныктама берилген эмес, өлкөнүн Улуттук коопсуздук концепциясын кабыл алуу менен бул түшүнүккө нормативдик аныктама берилген. КР улуттук коопсуздук концеп-

циясы бул – жарандарды, коомду жана мамлекетти узак мөөнөттө бардык тармактардагы тышкы жана ички коркунучтарынан сактоо боюнча расмий кабыл алынган көз караштардын, идеялардын жана принциптердин системасы.

Өлкөдө акыркы жылдары гана маалымат коопсуздугун сактоо максатында Маалыматтык ресурстар, технология жана байланыш улуттук агенттиги 2006-жылы; Маалымат коопсуздугу боюнча мекемелер аралык комиссия 2007-жылы; Кыргыз Республикасынын өкмөтүнө караштуу мамлекеттик байланыш агенттигинин консультативдик кеңеши 2010-жылы; Маданият, маалымат жана туризм министрлигинин маалымат саясаты боюнча кеңеши 2014-жылы уюшулган.

Кыргызстандын Советтер союзу таркагандан кийинки мезгилдеги маалымат мейкиндигинин өнүгүү деңгээлин 5 этапка бөлүп кароого болот:

- Биринчи: 1991-1992-жылдары Басма сөз эркиндигин жарыялоо.
- Экинчи: 1993-1995-жылдары Мамлекеттик бийликтен алыстоо, ММК функциясы жана ролу тууралуу өз көз карашын иштеп чыгуу.
- Үчүнчү: 1996-1999-жылдары Бийлик менен акыркы бөлүштүрүү.
- Төртүнчү: 1999-2005-ж. Медиа-холдингдерди түзүү жолу менен менчик медиаларды бөлүштүрүү жана топтоо.
- Бешинчи: 2005-жылдан ушул убакытка чейин менчик формадагы медиа тармактарын кайра бөлүштүрүү жана бир негизге, колго бириктирүү менен медиа-холдингдердин таасирин жогорулатуу [4].

Учурда маалымат мейкиндигинин кеңейүүсү менен бирге улуттук коопсуздуктун бир багыты болгон маалымат коопсуздугу маселеси жаралууда. Кыргызстанда маалымат коопсуздугу маселесинин жаралышына дүйнөлүк терроризм, экстремизм көйгөйү, акыркы жылдардагы өлкөдөгү саясий туруксуздук, техника жана заманбап технологиянын өнүгүүсү өз таасирин тийгизүүдө. Бул жагдайларды чагылдырган, массалык маалымат каражаттары: гезит, журнал, радио, телекөрсөтүү жана интернет тармагынын таасири күч алып, маалымат коопсуздугун сактоо маселеси жаралууда. Демократиялык өлкөлөрдүн катарына кирген Кыргыз Республикасында Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине мүчө өлкөлөргө салыштырмалуу сөз эркиндиги толук кандуу сакталган. Өлкөдө жарандар маалымат алуу, таркатуу укугуна толук ээ. Бирок сөз эркиндиги менен бирге өлкөнүн маалымат коопсуздугун сактоо да маанилүү. Анткени, Кыргызстанда башка бир тараптын каржылоосу менен ишмердүүлүк кылып, ошол тараптын кызыкчылыгын көздөгөн маалымдоо каражаттары көбөйүүдө. Бул көрүнүш өлкөнүн маалымат коопсуздугуна, бүтүндүгүнө терс таасирин тийгизет. Маалымдоо каражаттарына чет элдик жарандардын толук ээлик кылуусуна каршы “Массалык маалымат каражаттар жөнүндө” мыйзамга өзгөртүүлөрдү киргизүү маселеси бир топ талаш-тартыштарды жаратты. Көп учурларда журналисттер каржылык көз карандылыктан улам, кесиптик жоопкерчилигинен баш тартуу менен сөз эркиндигине таянып, тиешелүү мыйзамдарды толук сакташпайт. Демократиялык коомдун белгиси болгон сөз эркиндиги менен ар бир жарандын, коомдун жана мамлекеттин маалымат

коопсуздугун сактоонун чегин аныктоо журналисттер үчүн маанилүү. Бул шартта өлкө эгемендүүлүгүн, улуттук кызыкчылыктарды сактоо, саясий, экономикалык жана аскердик туруктуулукту чыңдоо максатында маалымат коопсуздугунун Концепциясын түзүү зарылчылыгы турат.

Кыргызстанда маалыматтык-байланыш чөйрөсүн жакшыртуу, маалымат коопсуздугун камсыздоо жана өлкөнүн бирдиктүү маалымат саясатын жүргүзүүнү шарттаган КР маалымат коопсуздугу Концепция долбоору талкууга чыгарылды. 2019-жылдын 1-февралында Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитети КР 2019–2023-жылга карай маалымат коопсуздугу Коцепциясынын долбоорун коомдук талкууга алып чыкты. Аталган долбоордо КР улуттук стратегиялык приоритеттерин эске алуу менен бирге маалымат коопсуздугун камсыз кылуунун негизги багыттары жана максаттары аныкталган. Концепциянын негизги максаты маалымат тармагында жарандардын, коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыгын коргоодогу стратегиялык иш-аракеттер жана КР маалымат коопсуздугун камсыздоодо аталган чөйрөдө мамлекеттин саясатын ишке ашырууда укуктук, уюштуруучулук жана экономикалык ыкмалардын биримдигин көрсөткөн натыйжалуу системаны түзүү. Маалымат коопсуздугу Коцепциясынын долбоорунда көрсөтүлгөндөй, бул Концепциянын укуктук негизин КР Конституциясы, ченемдик-укуктук актылар жана КР катышкан эл аралык келишимдер түзөт. Ошондой эле, аталган Концепция Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук түзүмүнүн бир бөлүгү болуп саналат. Кыргыз Республикасынын 2019–2023-жылга карай маалымат коопсуздугу Коцепциясынын долбоорунда маалымат коопсуздугу тармагындагы улуттук кызыкчылыктар катары төмөнкүлөр белгиленген:

- маалымат алуу жана колдонуу тармагында адамдардын жана жарандардын эркиндиги менен укугун сактоо, Кыргызстан элдеринин руханий өнүгүүсүн камсыздоо, коомдун моралдык баалуулуктарын, мекенчилдик салттар менен гуманизмди, өлкөнүн маданий жана илимий мүмкүнчүлүгүн сактоо жана чыңдоо;

- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик саясатын маалыматтык камсыздоо өлкөнүн мамлекеттик саясаты тууралуу так маалыматты улуттук жана эл аралык коомчулукка жеткирүү, ички мамлекеттик жана эл аралык деңгээлдеги социалдык маанилүү окуяларга карата ачык мамлекеттик маалымат ресурстарына жарандардын маалымат алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу сыяктуу өлкөнүн расмий көз караштары менен байланыштуу. [5] Бирок, Борбор Азия өлкөлөрүнүн катарында Кыргызстан үчүн бул иш аракеттер кеч жүргүзүлүүдө: мисалы, маалымат коопсуздугу концепциясы Казакстанда эчак иштелип чыгып, 2016-жылга чейин эле кабыл алынган, ал эми Тажикстанда 2003-жылдан чейин кабыл алган. Бийлик менен коомдун ортосундагы өз ара начар аракеттенүү байкалган кырдаал, Кыргызстандын маалымат саясатын түзүүнүн негизи болгон маалымат коопсуздугунун концепциясы жок экендигин айгинелейт”,- дейт саясатчы Наргиза Мураталиева [6]. Кыргыз Республикасынын маалымат коопсуздугун камсыздоо багытындагы мамлекеттик саясаты төмөнкү ченемдик-укуктук документтерге не-

гизделет. Кыргыз Республикасынын Конституциясы, Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук концепциясы (2012-ж. 9-июнь №120), Кыргыз Республикасынын маалымат коопсуздугунун концепция долбоору (2008-ж. 11-июль №372). Андан кийин, Жарандык кодекс, Кылмыш кодекси, эл аралык келишимдер жана бир катар мыйзамдар: “Маалыматташтыруу тууралуу”, “Массалык маалымат каражаттары тууралуу”, “Кепилдик жана маалымат алуу эркиндиги тууралуу”, “Байланыш тууралуу”, “Автордук жана чектеш укуктар тууралуу”, “Документтердин көчүрмөсү тууралуу”, “КР мамлекеттик сырларын сактоо тууралуу”, “Улуттук архив фонду тууралуу”, “Электр жана почта байланышы тууралуу”, “Электрондук санариптик кол коюу”, КР президентинин указдары, КР өкмөтүнүн токтомдору, министрлик жана мекемелердин, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын ж.б. укуктук-ченемдик актылары кирет. Бирок, бүгүнкү күндө маалымат коопсуздугунун абалы көрсөткөндөй, учурдагы мыйзам базасы жетишсиз, көптөгөн суроолор тиешелүү мыйзамдык жөнгө салууга ээ эмес жана улуттук маалымат мейкиндигин түзүү маселеси карала элек. Учурда маалымат коопсуздугу боюнча Кыргыз Республикасында бирдиктүү орган түзүү жана бул багытта атайын адистерди даярдоо учурдун талабы. Кыргызстанда маалымат коопсуздугу чөйрөсүндө калктын аң сезимине жана өлкөнүн мамлекеттик институттарына терс маалыматтык-психологиялык таасир берүү маселеси, ошондой эле жарандардын, коомдун жана мамлекеттин маалыматтык-психологиялык коопсуздугун тышкы жана ички коркунучтардан сактоо механизми каралган эмес. Маалыматтык-психологиялык коопсуздукка болгон коркунучтарга каршы аракеттенүү чөйрөсүндөгү КР мыйзамдарын жакшыртуу максатында маалыматтык-психологиялык коопсуздук жана аны ишке ашыруу механизмдеринин Концепциясын иштеп чыгуу маанилүү экендигин Р.М. Токсоналиева белгилеген [7].

Жарандардын маалыматтык-психологиялык коопсуздугун сактоодо телекөрсөтүүнүн мааниси чоң. Ошондой эле, телекөрсөтүү Кыргызстандын аймагындагы калктын маанилүү маалымат булагы. Телекөрсөтүүнүн калкты маалымат менен камсыз кылуу менен бирге агартуучулук, тарбиялык мааниси жогору. КТРК, Маданият, ЭлТР, Эхо Манас, Илим жана билим, СТВ, НТС ж.б. телеканалдарынын улуттук кызыкчылыктарды сактап, кыргыз тилин өнүктүрүүгө, улуттук каада-салт, үрп-адаттарыбызды жана баалуулуктарыбызды элге жайылтууда ролу чоң. Коомду маалымат менен камсыз кылуу менен бирге көптөгөн агартуучулук иштерди аткарып, өлкөнүн маалымат коопсуздугун камсыздоодо атамекендик жана мамлекеттик маалымдоо каражаттарынын орду чоң.

Телеканалдар. Кыргыз Республикасынын Коомдук телерадиоберүү корпорациясына (КТРК) таандык Коомдук биринчи канал «Ала-Тоо 24» маалымат каналы, Маданият, тарых, тил каналы, балдардын «Баластан» каналы, «КТРК СПОРТ» каналы ж.б. кыргыз жана орус тилдеринде өлкө аймагы боюнча көрсөтөт. Ар бир облустун административдик борборунда аймактык жаңылыктарды чагылдыруу менен телеканалдар иш жүргүзөт. КТРК менен ЭлТР мамлекеттин маалымат саясатын жүргүзүп, маалымат коопсуздугун камсыздоочу негизги каналдар катары мамлекет тарабынан

каржыланып келет. Эл менен бийликтин ортосундагы негизги көпүрө катары кызмат кылган КТРК жана ЭлТР телеканалдары бийлик өкүлдөрүнүн, мамлекеттик органдардын ишин чагылдыруу менен мамлекеттик жана коомдук-саясий деңгээлдеги, маданият багытындагы маанилүү иш-чараларды алгачкылардан болуп өлкө аймактарына чейин көрсөтөт. Жеке менчик телеберүүлөр жарандарыбызга ар тараптуу маалымат алууга жардам берип, бир жактуу маалымат алуудан сактайт. Жогоруда белгиленгендей, маалымат коопсуздугун сактоодогу бирден-бир кубаттуу курал болуп телекөрсөтүү эсептелет. «Саясий чөйрө менен масс-медиянын толук айкалышынан «саясаттын медиатизацияланышы» жана «медиясаясий системанын» калыптанышы тууралуу айтууга болот [8].

2017-жылы телеберүүлөр санарипке өтүп, өз телекөрүүчүлөрүн да көбөйтө алышты. Санариптик берүүгө өтүү менен өлкөнүн алыскы аймактарында да бир нече телеканалдар көрсөтүлүүдө. Негизинен дүйнө жүзүндө «санарипке» өтүүдө мамлекеттик органдар тарабынан чечилүүчү алгачкы милдеттер бул-калктын учурдагы маалымат алуу деңгээлин сактап калуу жана өлкө аймагындагы маалыматтык теңсиздикти жоюу болуп эсептелет. Кыргызстандын телеканалдары элдин талабына жооп берген кызыктуу, заманбап, ата мекендик мазмундагы берүүлөрдү даярдоосу керек. Анткени, көрүүчүлөрдүн муктаждыктары канааттандырылбаса жарандарыбыз, өзгөчө жаштар коңшу өлкөлөрдүн телеберүүлөрүн көрүүгө мажбур болушат. Алгач эле эне тил маселеси жаралат, башка өлкөнүн идеологиясын таануу, саясатын жүргүзүү сыяктуу көрүнүштөргө жол бербешибиз керек [9].

Радиоуктуруулар. Кыргызстандагы 25тен ашык радио бар. Алардын көбү, мисалы «Миң-Кыял FM», «Кыргызстан обондору», «Кыргыз радиосу», «Европа плюс» ж.б. радиостанциялар музыкалык-көңүл ачуу жана маалымдоо форматында иш алып барышат. Коомдук-саясий, экономикалык багыттагы маалыматтарды, уктурууларды мамлекеттик же эл аралык деңгээлдеги медиа-холдинг радиолору чагылдырат. Мисалы, «Азаттык», «BBC», «Биринчи радио», «Радио Sputnik», «Марал FM» радиолору өз эфиринде маанилүү маалыматтарды кана бербестен, өлкөдө болуп жаткан коомдук-саясий процесстерге талдоо жүргүзүп, коомдук пикир жаратууга таасирлерин тийгизет [10]. Кыргызстандын дээрлик бардык облустарында интернет колдонуучулардын санынын өсүшүнө байланыштуу интернет сайттар, порталдар аркылуу радио угуу мүмкүнчүлүгү жаралды. Түрдүү смартфондун жардамы менен уктурууларды угуу ыңгайлуулугу жаралды. Акыркы жылдардагы электрондук массалык маалымат каражаттарынын өнүгүүсү, өзгөчө социалдык тармактардын көптүгү жана көзөмөлсүз абалы жаштарга жана активдүү позицияга ээ билимдүү жарандардан турган интернет колдонуучуларга оң жана терс таасирин тийгизүүдө десек болот. Кыргызстанда да интернет желеси, социалдык тармактар диний-экстремисттик, террористтик уюмдарга жана коомчулукка каршы иш-аракеттерге багыттоочу көмүскө аянт катары колдонулууда. Бул шарттарда Кыргыз Республикасынын телекоммуникациялык технологиялар багытындагы стратегиялык максаты улуттук маалыматтык структураны түзүү жана өнүктүрүү болуп саналат.

Интернет тармагы. Кыргыз журналистикасынын өнүгүү этабында 2005-жыл интернет-басылмаларынын ачылышы менен белгилүү. Интернет айдындагы алгачкы маалымат булактар «Кабар» улуттук маалымат агенттиги, «АКИpress» жана «Кыргызинфо» маалымат агентстволору. «Вечерний Бишкек», «Дело №», «Республика» ж.б. басма сөз каражаттары да электрондук форматта чыга башташкан. «Заман-Кыргызстан», «Агым», «Бишкек таймс», «Аалам» сыяктуу кыргыз тилдүү гезиттер өздүк сайттарын ачууга кызыга башташат. Көптөгөн интернет-басылмалар же сайттар өлкөнүн коомдук-саясий жашоосуна чоң таасирин тийгизе баштады. Ар бир жарандын, жалпы коомдун жана мамлекеттин маалымат коопсуздугун камсыздоодо, ошондой эле коркунучка алып келүүдө бүгүнкү күндө интернет тармагынын мааниси чоң. Өлкөдөгү ар бир маалымат каражаты жоопкерчиликтүү түрдө элге чынчыл жана так маалымат жеткирүү менен жарандарыбыздын, коомдун жана мамлекеттин маалымат коопсуздугун сактоого милдеттүү. Интернет тармагын туура эмес багытта колдонуу өзгөчө жаштарга жана өспүрүмдөргө терс таасирин тийгизүүдө. Интернет аркылуу диний агымдарга, террористтик, экстремисттик иш-аракеттерге аралашкан фактылар коомдо арбын. Акыркы мезгилде социалдык тармактар ар кыл тармактардын өкүлдөрүн бириктирген, бирдиктүү чоң күчкө айланууда. Колдонуучулар маалыматтык-байланыш мейкиндигинде болушуп, алар үчүн коммуникативдүү байланыш маанилүү. Заманбап Кыргызстанда социалдык тармактар коммуникациянын ажырагыс бөлүгү канча болбостон, колдонуучулардын жүрүм-турумуна жана аң-сезимине маалыматтык-психологиялык таасир берүүчү натыйжалуу курал, маалыматтык талаа катары колдонулуп, коомдук-саясий ишмерлердин иштерин жана ар кандай үгүт иштерин өткөрүүдөгү ыңгайлуу технология катары колдонулууда. Негизинен өлкөдөгү интернет сайттар, социалдык тармактар, ошондой эле интернет айдына жарыяланган материалдар тиешелүү мыйзамга ылайык, Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитети тарабынан көзөмөлгө алынат.

Гезит жана журналдар. Коомдук турмушта гезит жана журналдардын ролу чоң. Журналдар, гезиттер, илимий-популярдуу жана көркөм адабият илим менен маданияттын бардык жетишкендиктерин муундан-муунга жеткирүүдө жана сактоодо негизги каражат болуп саналат. Бүгүнкү күндө интернет тармагы басма сөз каражаттарынын негизги атаандашы. Техникалык каражаттардын өнүгүп, интернеттин жайылышы менен гезит-журналдар өз актуалдуулугун жоготууда. Мындай шартта гезит, журналдар окурмандарын сактап калуу

максатында интернетте гезиттердин онлайн версиясын, сайттарын ачып, социалдык тармактарда электрондук түрү жайылтылууда. Эң көп тираждагы гезиттер Бишкектен басылып чыгат. Басылмалардын жарымынан көбү өздөрүн ээсине толук же жарым жартылай көз каранды абалда иш алып барышат.

Мамлекеттин маалымат коопсуздугун сактоодо, калкты маалымат менен камсыздоодо жана өлкөнүн саясатын коомчулукка жеткирүүдө маалымдоо каражаттарынын ролу чоң экендиги анык. Учурдагы маалымат-технологиялары өнүккөн шартта маалымдоо каражаттары коомдук туруктуулукка жетишүүнүн, позитивдүү идеяларды, жалпы улуттук мамлекеттик өнүгүү стратегияны калкка жеткирүүчү, моралдык жана руханий баалуулуктарды таркатуучу маанилүү каражат болуп саналат. Улуттук кызыкчылыктарыбыз болгон маданият, тарых, тил сыяктуу баалуулуктарыбызды чагылдырып, өлкөдө жана дүйнөдө болуп жаткан окуяларды так, объектидүү түрдө элге жеткирүү маалымдоо каражаттарына болгон бүгүнкү күндүн талабы.

Колдонулган материалдар тизмеси:

1. Темирбаев К.Т., Сагымбаев А.А., Джаркеев Р.Н. Кыдыралиев Т.Н. Кыргыз Республикасынын маалымат коопсуздугу. – Б.: Surat technology, 2007.
2. McLuhan M, Fiore Q. *The Medium is the Massage, an Inventory of Effects*. N-Y, Wired Books. 1996.
3. Протокол о взаимодействии государств-членов ОДКБ по противодействию преступной деятельности в информационной сфере (25.12.2014) // URL:<http://kg.akiexpress.org/news:608582>
4. Ибраева Г. Куликова С. История развития и современное состояние СМИ в КР. –Б., 2002.
5. Проект Постановления Правительства Кыргызской Республики «Концепция информационной безопасности Кыргызской Республики на 2019-2023 годы» // <http://www.gov.kg/?p=128759&lang=ru>
6. Мураталиева Н. Информационная политика как слабое звено безопасности Кыргызстана. 2016. CABAR – Central Asian Bureau for Analytical Reporting.
7. Токсоналиева Р.М. Нормативно-правовые основы обеспечения информационно-психологической безопасности КР. // Вестник КРСУ. 2016. Том 16. № 6
8. Засурский И. Масс-медиа второй республики. М., Изд-во Московского университета. 1999.
9. «Сорос-Кыргызстан» Фондунун «Маалымат эркиндиги» Программасынын Долбоору. Кыргыз Республикасынын санариптик телерадиоберүүгө өтүү жана аны өнүктүрүү саясаты: кырдаалды баалоо жана жарандык коомдун сунуштары. – Б., 2014.
10. Бердаков Д. Основные тенденции и проблемы развития медиасферы Кыргызстана. 27.12.2016. <http://cabar.asia/ru/denis-berdakov-osnovnye-tendentsii-iproblemyrazvitiya-mediasfery-kyrgyzstana/>

Жекшен кызы Кымбат
zhekshen.kyzy.kymbat@gmail.com
Прокурор отдела
прокуратуры г. Бишкек

МИГРАЦИЯ НАСЕЛЕНИЯ КЫРГЫЗСТАНА: СПЕЦИФИКА И ПОСЛЕДСТВИЯ

КЫРГЫЗСТАНДЫН КАЛКЫНЫН МИГРАЦИЯСЫ: ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА НАТЫЙЖАЛАРЫ

MIGRATION OF POPULATION OF KYRGYZSTAN: SPECIFICS AND CONSEQUENCES

Аннотация. В статье рассмотрена миграция населения, в том числе ее национальный и половозрастной состав, основные причины миграции, проблемы трудовой миграции и ее последствия, основные характеристики данного процесса, интенсивность современных миграционных процессов в Кыргызстане, особенности местного рынка труда, гендерный аспект миграционных процессов. Миграция рассмотрена как сложный процесс, затрагивающий многие стороны социально-экономической жизни, прямо влияющий на демографическую ситуацию в стране. Приведены статистические данные существующей ситуации в сфере миграции. Проведен анализ действующего законодательства Кыргызской Республики, регулирующего миграционные процессы. Приведены социально-экономические аспекты проблем миграции, их влияние на экономическое развитие Кыргызской Республики.

Ключевые слова: миграция; население; внешняя миграция; трудовая миграция; причины миграции; демография; отток населения; безработные; разводы; дефицитные профессии.

Аннотация. Макалада калктык миграция, анын улуттук, жыныстык жана жашка ылайык составы, миграциянын негизги себептери, эмгек миграциянын маселелери жана анын таасирлери, аталган процесстин негизги өзгөчөлүктөрү, Кыргызстандагы азыркы миграциялык процесстеринин чымыркануу, жергиликтүү эмгек рыногунун өзгөчөлүктөрү, миграциялык процесстеринин гендердик аспекти каралган. Демографиялык абалына түздөн-түз таасирин тийген жана социалдык-экономикалык турмушуна таасир тийген миграция татаал процесс болуп көрсөтүлгөн. Миграциянын учурдагы кырдаалынын статистикалык маалыматтар каралган. Миграция процесстерин жөнгө салган Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын талдоосу кылынган. Миграциянын маселелеринин социалдык-экономикалык аспекти жана алардын Кыргыз Республикасынын экономикалык өнүгүүсүнө таасирлери көрсөтүлгөн.

Түйүндүү сөздөр: миграция; калк; тышкы миграция; эмгек миграция; миграциянын себептери; демография; калктын агымы; жумушсуздар; ажырашуулар; дефициттүү кесиптер.

Annotation. The article deals with the migration of the population, including its national and demographic composition, the main reasons of labour migration and its consequences, the main characteristics of this process, the intensity of contemporary migration processes in Kyrgyzstan, especially in the local labour market, the gender aspect of migration processes. Migration is considered as a complex process affecting many aspects of socio-economic life, directly influencing the demographic situation in the country. The statistical data of the existing situation in the sphere of migration. The analysis of the current legislation of the Kyrgyz Republic, regulating migration processes. Given the socio-economic aspects of migration, their impact on the economic development of the Kyrgyz Republic.

Keywords: migration; population; external migration; labor migration; reasons for migration; demography; population outflow; jobless; divorces; deficient professions

Развал СССР и переход к рыночным отношениям почти всех стран Союза вызвал социально-экономический и политический кризис, далее локальные войны в отдельных странах, и, как результат, бедность населения, расслоение общества и миграционный отток населения.

Факт, что устойчивое отрицательное сальдо в Кыргызстане отмечалось уже с 1970-х годов XX века,

хотя своего пика достигла в 1993 году в связи с распадом Советского Союза, когда нерегулируемый миграционный отток населения составил порядка 143 619 человек (рис. 1), или отток населения превысил их приток почти в 6,2 раз. [1,3,4,5,6,7,8]

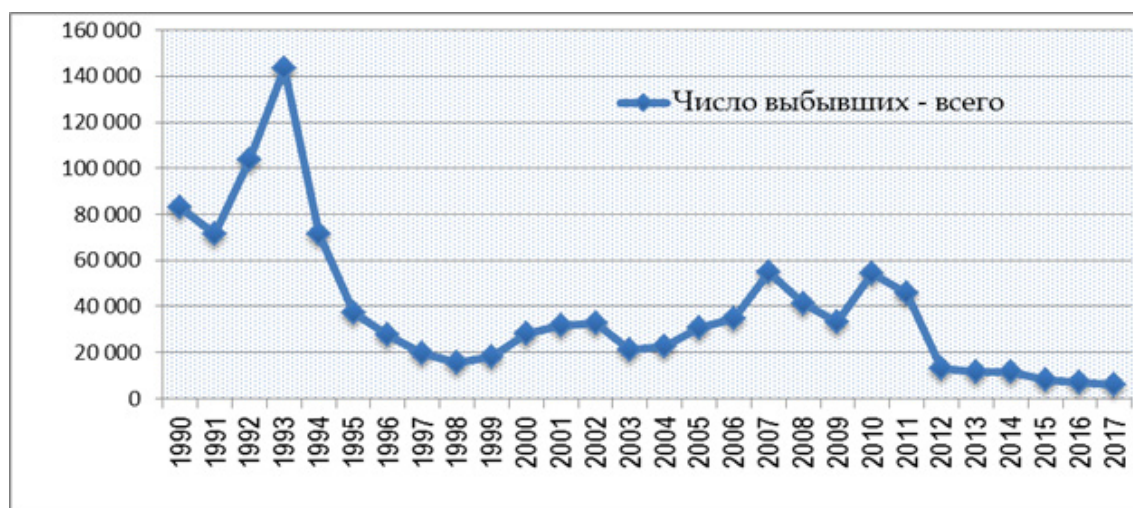

Рисунок 1. Динамика внешней миграции населения Кыргызстана, человек

Примечание: составлен автором на основе данных [1,2,3,4,5,6,7,8,9]

Интенсивность миграции населения снова стала нарастать в Кыргызстане с 1999 г., что связано как с внешней причиной – глобальный экономический кризис, так и с внутренними проблемами – социально-экономическая и политическая нестабильность, неадекватная политика доходов и заработной платы

(см. рис. 2) и др. При этом следует отметить и слабую развитость национального рынка труда – недостаток рабочих мест, и, как следствие, безработица (рис. 4) усугубляет проблемы бедности населения (см. рис. 3), усиливающие подвижность населения.

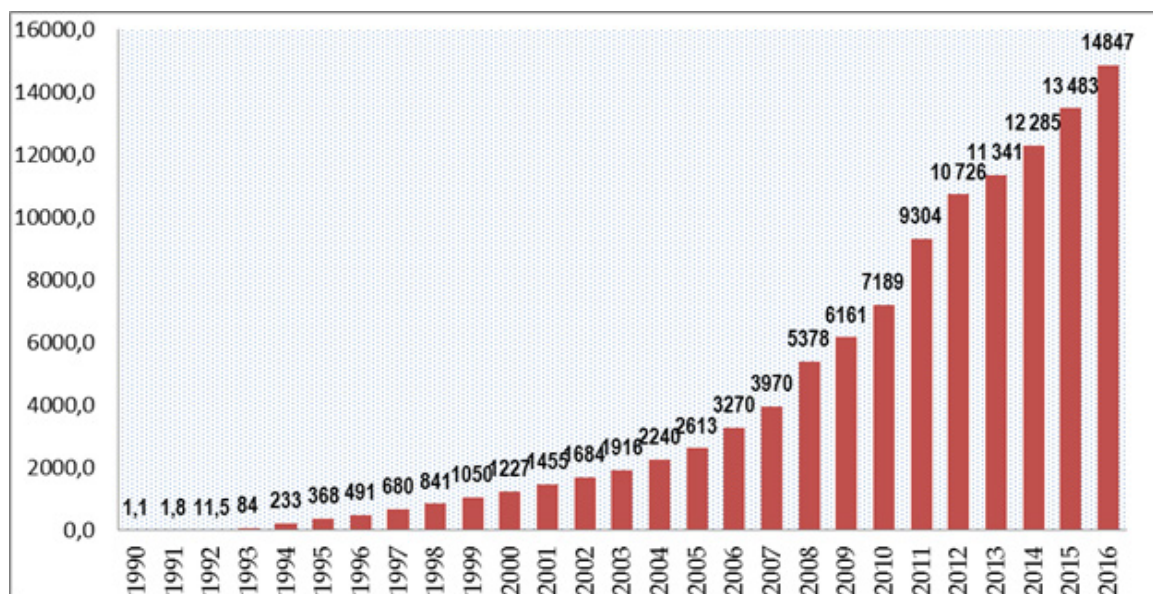

Рисунок 2. Динамика изменения среднемесячной заработной платы в Кыргызстане, сом.

Примечание: составлен автором на основе данных [2,5,7,9, 11,12]

Пик оттока граждан Кыргызстана отмечался после 1993 г. в 2010 г., когда он достиг 54531 человек из-за политических катаклизмов в республике, особенно в городе Бишкек и Ошской области, когда усилился опять отток и населения (см.рис.1).

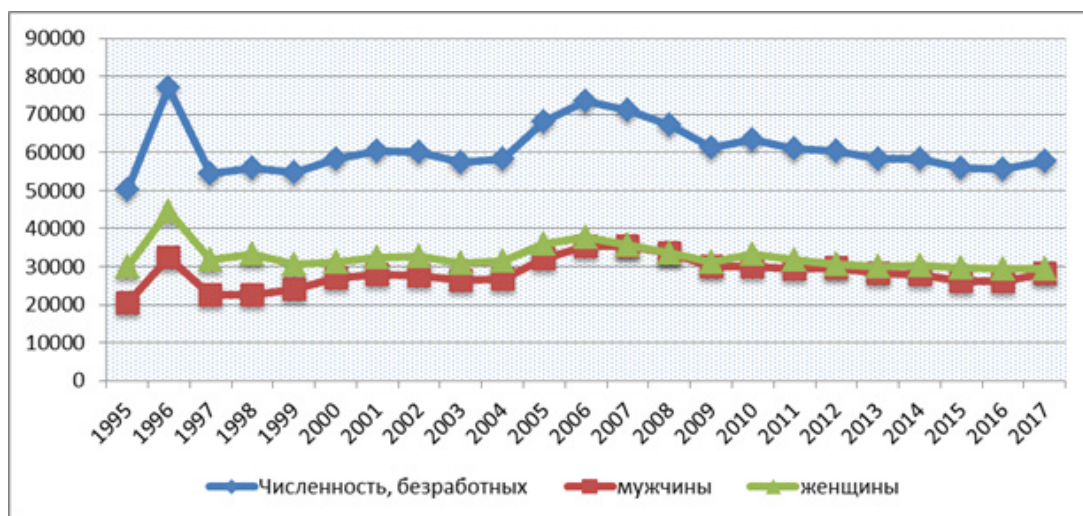

Рисунок 3. Динамика изменения численности зарегистрированных безработных по полу в Кыргызстане, человек

Примечание: составлен автором на основе данных [7,8,9]

Миграция, как пространственная подвижность населения, изменяет географию расселения населения, меняет численность и структуру населения той или иной страны. Так, основная доля внешних мигрантов приходится на трудоспособное население (78%) в наиболее активном возрасте, или порядка 50% эмигрантов - когорта населения в возрасте до 35 лет.

Необходимо констатировать и такой факт, что в настоящее время основной контингент выбывших

- кыргызы (рис. 4), особенно женщины детородного возраста. Феминизация трудовых мигрантов уже в обозримой перспективе отразится на сокращении прироста населения Кыргызстана, что грозит для такой малочисленной страны демографической безопасностью, что, в конечном счете, может отразиться, и на национальной безопасности страны. [3,4,5,6,7,8]

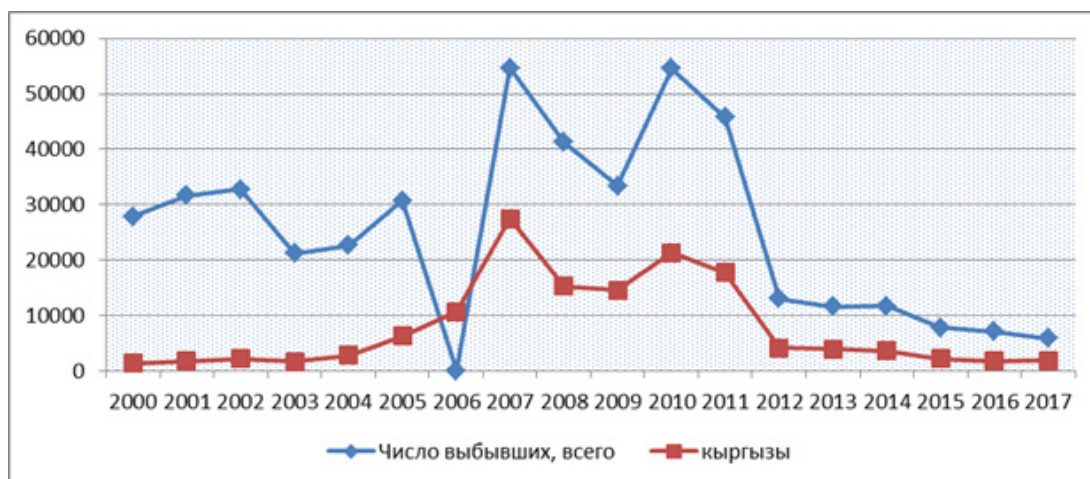

Рисунок 4. Соотношение трудовых мигрантов кыргызской национальности с выбывшим населением, тыс. человек

Примечание: составлен автором на основе данных [1,2,6,7]

Численность эмигрировавших кыргызов из республики за 2000-2012 гг. увеличилась в 2,9 раза; соответственно, доля эмигрантов кыргызов - до 31,3% в 2012г. против 5,0% в 2000г., или возросла в 6,3 раз [2,8]; численность эмигрировавших кыргызов из республи-

ки за 2000-2017 годы в целом возросла всего в 1,4 раза, а доля эмигрантов кыргызов увеличилась с 5% в 2000 году до 31,3% в 2017 году, или возросла в 6,3 раза, хотя отмечается ее стабилизация при снижении абсолютной численности (см.табл. 1).

Таблица 1

Динамика внешней миграции населения кыргызской
национальности за 2000-2017 году

		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2017 г. в % к 2000 г.
1	Число выбывших из КР, человек - всего	27887	31633	32717	21209	22607	30741	34423	54608	41287	33380	54531	45740	13019	11552	11685	7788	7125	5899	21,2
	в том числе:																			
2	кыргызы, человек	1396	1718	2182	1654	2793	6296	10674	27437	15292	14552	21347	17711	4070	3877	3564	2142	1818	1899	136,0
3	уд.вес, % (2:1)	5	5,4	6,7	7,8	12,4	20,5	31	50,2	37	43,6	39,1	38,7	31,3	31,3	31,3	31,3	31,3	31,3	6,3 раза

Примечание: составлена автором на основе данных [1,3,4,5,7]

Однако трудовая миграция как демографический процесс в перспективе может оказать отрицательное влияние на социально-экономическое и демографическое развитие Кыргызстана: во-первых, отток квалифицированных кадров, как рабочих, так и специалистов обуславливает недостаток трудовых ресурсов; во-вторых, феминизация мигрантов увеличивает уровень разводимости (см. табл. 2), количество неполных семей, что, естественно, будет способствовать снижению рождаемости, обуславливая переход от многодетности к средне- и малодетности, а в дальнейшем к простому воспроизводству населения и снижению уровня рождаемости. [2,3,5.6,8] Факт, число разводов растет практически во всех регионах страны, где высок уровень миграционной подвижности населения, особенно в Нарынской области (в 3,2 раза), в Талаской и Джалал-Абадской областях (в 1,8 раза), в Баткенской области (в 1,7 раза) и т.д.

Изучение законодательной базы Кыргызстана, в той или иной степени, затрагивающей миграцию, показало, что многие документы, регулирующие данный процесс, можно отнести к декларативным, в числе которых, Законы Кыргызской Республики «Об охране труда», «О внешней миграции», «О внутренней миграции», «О содействии занятости населению», «О социальном партнерстве в области трудовых отношений в Кыргызской Республике» и др.

Процессы внешней трудовой миграции могут сопровождаться и рядом негативных последствий - усилением оттока за рубеж высококвалифицированных кадров и специалистов, развитием криминальных структур, специализирующихся на незаконной поставке работников в дальнее зарубежье, ростом масштабов нелегальной трудовой миграции и др.

Необходимо отметить такой факт, что из-за миграции специалистов отечественные работодатели уже испытывают проблемы, связанные с низким качеством профессиональной подготовки рабочих кадров, дефицитом квалифицированных рабочих и

специалистов в ряде традиционных и развивающихся отраслей экономики. Так, в республике стали дефицитными такие профессии, как: сварщик, радиотелемеханик, крановщик, моторист, пекарь, электрик, бульдозерист, маляр, токарь, фрезеровщик, каменщик, швея. В дальнейшем этот список пополнится профессиями, связанными с энергетическим сектором, включая гидроэнергетику, а также горнодобывающую промышленность, а также туризм, образование и здравоохранение и др.

Литература

1. Демографический ежегодник Кыргызской Республики. 2006-2017. – Бишкек: Нацстатком КР, 2018. – 317с.
2. Саякбаева А.А., Кенжекараева А.Ж. Некоторые вопросы социально-демографического развития Кыргызской Республики и ее регионов// Евразийское научное объединение. – М.: ЕНО, 2015. – Т. 1. – № 12 (12). – С. 49-53.
3. Саякбаева А.А. Миграция населения как глобальный процесс// Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – Бишкек: КНУ, 2010.
4. Саякбаева [и др.] Демографические особенности развития Кыргызстана и ее регионов // Евразийское научное объединение. – М.: ЕНО, январь, 2017. – № 1 (23). – С. 134-137.
5. Саякбаева А.А. Социально-демографическая ситуация в Кыргызской Республике // Демографический потенциал стран ЕАЭС: Сборник статей VIII Уральского демографического форума. Институт экономики Уральского отделения РАН// Ответственный редактор А. И. Кузьмин. 2017. – С. 522-528.
6. Саякбаева А.А. [и др.]. Статистический анализ демографического развития Кыргызской Республики, Иссык-Кульской и Таласской областей// Евразийское Научное Объединение. – М.: ЕНО, 2017.- Т. 3. – № 12 (34). – С. 164-169.
7. Саякбаева А.А. [и др.]. Миграция населения Кыргызстана// Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. –Бишкек, 2018. – № 4-2 (23). – С. 75-84.
8. Саякбаева А.А. [и др.]. Региональный рынок труда и занятость населения. Монография: Проблемы и векторы регионального развития Кыргызской Республики//Под общей редакцией Т. Камчибекова и К.Атышева. – Бишкек, МОУНКТ, КЭУ им. М.Рыскулбекова, 2018. –С.166-230. (800с.)
9. <http://www.stat.kg/ru/statistics>

МАЗМУНУ

ТИЛ ИЛИМИ

Дунканаев А.Т., Молдакунова А.А. Кыргыз орфографиясы жана анын айрым маселелери.....	3
Чомокеева К.У. Англис тилиндеги семантико-синтаксистик классификациядагы тануу сөз айкашы.....	7
Рысбаева Г.К., Бәйнеш Ш.Б. Адам аттарына байланыштуу ысымдардын өзгөчөлүктөрү.....	10
Sydykova Z. Some lexical translation problems	14
Seçkin UYSAL. Gumnâm (Muhammed Emin Hirkatî) ile Meşreb (Baba Rahîm) arasındakî edebî münasebetl	17
Бутешова А. Р. Виды стереотипов и критерии их выделения	21
Дунканаев А.Т., Самакова А.А. Сүйлөмдүн структуралык табияты	24
Бутешова А. Р. The concept of mentality and its relation with the language.....	27
Кубатбек кызы П., Дунканаев А.Т. Б. Алыкуловдун «Жер» аттуу ырындагы антонимдердин колдонулушу	30
Маданбеков А. Кыргыз, орус антропонимиясы жана типологиялык окшоштуктар	33
Машкова Е.Б. Гендерные различия в речи.....	36
Кучерявых А.В. Кинесическая система как путь к эффективному общению.....	39

АДАБИЯТ

Искендерова С.И. Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестин кайрадан окуганда... ..	43
Өмүралиева Ж. «Манас» эпосундагы тулпарлардын образдарына карата жиктелиши жана алардын көркөм функциясы	47
Токтосунова А.М. Көркөм тексттеги диалогдун табияты	51
Өмүралиева Ж. Молдобасан Мусулманкуловдун вариантындагы “Жаңыл Мырза” жана “Курманбек” эпосторундагы сюжеттик жалпылык жана жекелик маселеси	55
Бакирова Г.С. Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форма жана анын табияты.....	59
Наимов К. «Вечные темы» в поэтическом творчестве Шавката Бухорои.....	63

ПЕДАГОГИКА

Кошбаев А. Токтогулдун санат-насыят ырларынын тарбиялык мааниси	66
--	----

Ирсалиева Н. А. Студенттерге колдонмо - жасалга өнөрү аркылуу эстетикалык тарбия берүүнүн мааниси	69
Ногойбаева Г.А. Кесиптик адистикке даярдоодо компетенциянын айрым маселелери	72
Лебедева О.И. Воспитание патриотизма и гражданской позиции на уроках истории в юридическом колледже КГЮА.....	76
Кожогельдиева К.М., Иманалиева М. М. Интернет-зависимость у современных подростков как психолого-педагогическая проблема.....	79
Чомокеева К.У. Мектепке чейинки мекемелерде чет тилди окутуунун ыкмасы.....	82
Жамангулова К.У. Ата Мекендик сүрөтчүлөрдүн чыгармаларынын билим берүүдөгү тарбиялык мааниси	85
Кожогельдиева К.М., Иманалиева М.М. Өспүрүмдөрдүн интернетке көз карандылык көйгөйүнүн психологиялык-педагогикалык айрымачылыктары (өзгөчөлүктөрү)	89
Токсонбаев Р.Н., Мамбетказиева Г.С. Социалдык-экономикалык кризис шартындагы заманбап кыргыз үй-бүлөсүнүн абалы	92
Жээнбекова С.Т. Педагогический подход к проблеме конфликтов	95
Кудайбердиева Д. М. Исследование психологических особенностей восприятия города Бишкек городскими и сельскими студентами	98

ПОЛИТОЛОГИЯ-СОЦИОЛОГИЯ

Дононбаев А., Сюй Лили. Этико-политическая культура «этикетности» и «естественности» в мировоззрении Конфуция и Ян Чжу	101
Мохаммад Исаак Шафак. Конституция Кыргызской Республики и конституционные реформы.....	106
Дононбаев А., Сюй Лили. Жизнь и идеи Конфуция в контексте этико-политического учения	110
Mustafa BIYIKLI, Şeyda ÇEVİKEL. Çin'in Orta Asya yaklaşımı.....	121
Мохаммад Исаак Шафак. Эпоха Нурсултана Назарбаева закончилась или просто сменились лица?.....	125
Джумалиева Ч.А. Кыргыз Республикасынын маалымат коопсуздугун камсыздоодогу массалык маалымат каражаттарынын ролу.....	129
Жекшен кызы Кымбат. Миграция населения Кыргызстана: специфика и последствия.....	134

ЖУРНАЛГА ЖАРЫЯЛАНУУЧУ МАТЕРИАЛДАРГА КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР

«БГУ жарчысы» илимий журналы кыргыз, орус ж.б. тилдерде гуманитардык илимдер боюнча илимий макалалар: социология, политология, философия, укук, тарых, кыргыз тили жана адабияты, маданият таануу, экономика, журналистика, информатика, педагогика жана психология; усулдук окуу куралдарын, библиографиялык баяндоолорду жана рецензияларды, республика боюнча илимий конференциялардын жана симпозиумдар тууралуу маалыматтарды жарыялоо менен авторлордон кол жазмаларга коюлуучу төмөнкү талаптарды эске алууну өтүнөт:

- Материалдарга рецензиянын болушу милдеттүү.
 - Кол жазманын көлөмү бир басма табактан (40000 белги, аралыгы менен кошо) ашпоо керек.
 - Кол жазма ак баракка 1 экз. компьютерге терилип 14-шрифт, 1,5 интервал менен басылып флешка же электродун почта аркылуу берилсин.
 - Шилтеме алынган адабияттар материалдын акырында тизмеленип, библиографиялык көрсөткүчтөр өз эрежеси менен берилиши керек.
 - Шилтемеде көрсөтүлгөн библиографиялык көчүрмөлөр так берилсин.
 - Автордун аты-жөнү, материалдын аталышынан өйдө, барактын оң бурчунда берилет.
 - Автордун аты-жөнү иштеген мекемесинин (бөлүмүнүн) аталышы, кызматы, окумуштуулук наамы, даражасы, толук адреси тууралуу маалыматтар, макаланын аннотациясы, түйүндүү сөздөр (кыргыз, орус, англис тилдеринде), УДК көрсөтүлүшү керек.
 - Материалда таблицалар, схемалар жана сүрөт так жана даана аткарылып ал номерленип, материалдын кайсы жеринен орун алганы тууралуу көрсөтүлүшү зарыл.
- Кол жазмалар жана башка материалдар авторлорго кайтарылып берилбейт.
- Автор макаладагы негизги мазмунуна, фактыларга, келтирилген цитаталарга, статистикалык жана башка маалыматтардын, энчилүү аттардын так берилишине жооп берет.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ СТАТЕЙ

В научном журнале «Вестник БГУ» публикуются научные статьи по гуманитарным наукам: социологии, политологии, философии, праву, истории, филологии, информатике, культурологии, педагогике и психологии, экономике, журналистике, учебно-методические материалы по гуманитарным дисциплинам; библиографические обзоры и рецензии, информация о научных конференциях и симпозиумах в республике и т.д. Авторами публикуемых материалов могут быть преподаватели, аспиранты и стажеры БГУ и других вузов, а также ученые, работающие в других отраслях народного хозяйства республики.

Присылаемые в журнал статьи должны отвечать следующим требованиям:

- иметь научный отзыв руководителя кафедры или отдела;
- объем рукописи статьи не должен превышать 1 печатного листа (40 тысяч знаков, включая пробелы);
- рукописи должны быть выверены после компьютерного набора и подписаны автором;
- рукописи должны быть представлены в 1-м экземпляре в печатном (компьютерный набор) виде 14 шрифта через 1,5 интервала и на флешке, электронной почтой;
- список использованной литературы дается в конце статьи в порядке упоминания в тексте, по всем правилам библиографического описания;
- все источники должны иметь библиографические ссылки;
- авторская справка с упоминанием Ф.И.О., места работы, должности, ученой степени, номера телефона,
- аннотацию статьи, ключевые слова (киргизском, русском, английском языках), номер УДК должны быть указаны в каждой статье, направляемой в журнал;
- таблицы должны быть пронумерованы, озаглавлены и даны на отдельных листах;

Рукописи и иные материалы авторам не возвращаются.

Авторы несут ответственность за содержание материала, достоверность изложенных фактов, цитат, точность статистических данных, имен собственных и других сведений.

TO DATA OF AUTHORS OF ARTICLES

Scientific articles are published in the journal «Bulletin of BHU» on the humanities science: sociology, political science, philosophy, right, history, philology, computer science, cultural science, pedagogics and psychology, economy, journalism; educational-methodical materials on humanitarian disciplines; bibliographic reviews, the information on scientific conferences and symposiums in republic etc. Authors of published materials can be teachers, post-graduate students and trainees of BHU and other universities, and also the scientists working in other fields of a national economy of republic.

The articles in the journal should meet following requirements:

- to have a scientific review of the head of chair or department;
- the volume of the manuscript of article haven't to exceed 1 printing paper (40 thousand signs, including blanks);
- manuscripts have to be verified after a computer set and are signed by the author;
- manuscripts have to be presented in 1 copy in printing (a computer set) and on a flesh card or by e-mail;
- the type of the font 14 and 1,5 intervals have to;
- the list of the used literature is given at the end of article as a mention in the text, Duly the bibliographic description;
- all sources have to have bibliographic references;
- the author's inquiry with a mention F\first name, middle, last name, place of work, position, a scientific degree, phone number, abstract, key words in kyrgyz, russian, english languages, UDK number is necessary to give in each new article directed to magazine;
- Tables have to be numbered, entitled and given on single sheets;
- Manuscripts and other materials aren't be back to the authors.

The Authors respond for the content of a material, reliability of the stated facts, citations, accuracy of the statistical data, proper names and other data.

For more detailed information, please apple to Publishing department, 18 office BHU after K .Karasaev.

Ph.: (0312) 21-89-61

Редакциянын дареги:
722044. Бишкек шаары, Тынчтык проспекти 27
К. Карасаев атындагы БГУ
Тел.: (+996)312 21-87-11, 21-89-61.
Электрондук почта: vestnik_bgu@mail.ru

Редакцияга келип түшкөн материалдарды талкуулоо иретинде
жарыялоого укуктуу. Кол жазмалар авторго кайтарылып
берилбейт.

Редакторлор:
К.Ж. Качкынбаева, Г.К. Садырова

Тех. редактор: ***К.Ж. Качкынбаева***

Компьютердик калыпка салган:
Э. Талканов

Басууга 19.04.2019-ж. берилди. Офсет кагазы.
«PT Serif» гарнитурасы. Форматы А4 (210х297 мм). Көлөмү 17,75 б.т.
Нускасы 500 экз. Заказ № 8.

«Мега Формат» басмасында басылды.